

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№2 (179),
АҚПАН
2020 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев,
Т.Омарбеков, – т.ғ.д. акад.;
Б.Аяған, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
М.Ноғайбаева, Д.Салкынбек,
Қ.Құнапина – т.ғ.к., доц.; С.Дүй-
сен – п.ғ.к., Қ.Қарамандәв –
тарихшы-зерттеуші.

***

С.Әбішқызы – тұңғыш бас
редактор. Б.Матеева – ұс-
таз-әдіскер. Ш.Танмамбетова,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева,
Ү.Елшібай – озат ұстаздар.

Басуға 07.02.2020 ж. жіберілді.

Пішімі 84 x 108¹/₁₆.

Шартты б.т. – 5. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.

Таралымы – 1500.

Индекс – 75748.

Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Авторлар қазақша ғылыми-
теориялық мақалаға орысша,
ағылшынша, орысша мақалаға қа-
зақша, ағылшынша, ағылшынша
мақалаға қазақша, орысша резюме
ұсынуға міндетті. Мақаланың ғы-
лыми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың байлам-
тұжырымдары редакция көзқар-
сымен сәйкеспей де мүмкін. Кө-
шіріп басылса не пайдаланылса,
сілтеме жасалуы тиіс.

Журнал ҚР БҒМ Білім және
ғылым саласын бақылау
комитеті (БҒСБК) ұсынған
тізімде бар.

Журнал в списке рекомендо-
ванных ККСОН МОН РК.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан	2
Сейітқали Дүйсен. Жүсіп Баласағұнның ой-пікірлері	4
Берекет Кәрібаев. Қазақтың ХVІІ ғасырдағы белгісіз ханы	7
Досалы Салқынбек. Ұлт ұстазының қазақ жері үшін күресі	9
Бақтылы Боранбаева, Аңсаған Аронов. Ғұмар Қараштың саяси-құқықтық көзқарастары	12
Нағима Сармурзина, Айдос Қалшабаев. Қазақтың дәстүрлі медицинасының тарихы	14
Ақмарал Есімова. Айтыс табиғаты: тарих және бүгін	18
Қабибек Мұхитов. Өзен-Самара мұнай құбырының салынуы	20
Ерке Қартабаева, Нұрбол Болысбеков. Көшбасшы университет	22
Оразгүл Мұхатова. Сандуғаш үнді Сауық	23
Сафура Қалдыбаева, Ердеулет Берлібаев. Тәуелсіз Қазақстандағы миграциялық процестер	26
Жапсарбай Куанышев. Роль высшего судебного совета	28
Талгатбек Аминов. Переход Казахстана к рыночной экономике	30
Сағыныш Амирбекова, Улдана Жузбаева, Еркін Байдаров. Роль женщин в событиях "Арабской весны"	35
Қылышбай Сүндетұлы. Ханбibi Есенқарақызы – Алаштық "Ақ жолды" зерттеуші	38

Гүлжанар Шуланбекова, Тамара Хабиева. Сот құрылысына енгізілген өзгерістер	41
Татьяна Совостьянова, Сәуле Шайхина. Ұлттың рухани тамыры саналы тәрбиеде	43
Тайыржан Оразхан. "Соғыстың соңғы жазы"	44
Диана Құндызбай. "Батыр" сөзі туралы зерттеулер	46
Арайлым Байгөбекова. Мемлекеттік дума және Мұстафа Шоқай	48
Асхат Сүмесінов. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы	50
Раушан Балгозина. Абай: проекция в ХХІ век	52
Қанағат Ермекбай. Теоретический обзор проблематики психосоматических расстройств	53
Ерғали Омарғазы. Саяси ғылымдардағы "патриотизм" ұғымы	55
Арайлым Қызырова. Оқушылардың қызығушылығын арттыру	57
Кенжегүл Бияздықова. Гуманитарлық білім беру үдерісі	59
Гульнара Исатаева. Философские категории "свобода" и "ответственность"	61
Тимур Дауылбаев. Казахстанская модель толерантности	63

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Жанат Сыманқұлова. Оқытушының инновациялық қызметі	65
Гүлбаршын Қырғызхан. Сандық білім беру ресурстарының мүмкіндіктері	69
Райса Абдрахманова. Учительская семинария западного Казахстана	71
Любовь Рахметжанова. Жарма өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер	73
Таңнұр Тасқынбек. Алтын адам – тәуелсіз Қазақстанның символы	74
Айжан Бөрібаева. Қазақстанның қорықтары	75
Фатима Қауқаева. Асыл сөз	76
Қарашаш Көшкінбаева. Сөз таптары	77
Меруерт Әлиева. Еңбек түбі – береке	78
Қазанама. Тотай (Төлепбай) Тұрлығұл	79

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласы жарық көрді. Оқырман назарына мақаладағы ең өзекті 10 ойды ұсынып отырмыз.

Қасым-Жомарт ТОҚАЕВ

«АБАЙ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН» атты президент мақаласындағы 10 өзекті ой

«Абай жырларын оқу челленджі жаңаша жанданады деп сенемін»

Биыл Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл толады. Ұлы ақынның мерейтойын лайықты атап өту үшін арнайы комиссия құрылған. Дайындық жұмыстары жүргізіліп жатыр. Қасым-Жомарт Тоқаевтың жазуынша, мемлекет көлемінде және халықаралық деңгейде ауқымды іс-шаралар ұйымдастыру жоспарланып отыр. Бірақ мұның бәрі той тойлау үшін емес, ой-өрісімізді кеңейтіп, рухани тұрғыдан дамуымыз үшін өткізіледі:

«Өткен жылы Абайдың шығармаларынан үзінді оқу эстафетасы өтті. Ләйлім атты оқушы қыз ұсынған бұл елдік шараға мен де қатысып, қолдау көрсеттім. Мектеп оқушыларынан ел азаматтарына, тіпті, әлемдік деңгейдегі танымал тұлғаларға дейін зор қызығушылық танытып, лезде іліп әкеткен бұл бастама бірнеше айға ұласты. Абай жырларын оқу челленджі биыл, ақын мерейтойы тұсында жаңаша жанданады деп сенемін».

Ілгерілеудің негізі – білім мен ғылымда

Абай шығармаларындағы ғылым мен білім тақырыбына талдау жасаған мемлекет басшысы ақын тұжырымдары қазір де өзектілігін жоймағанын жазады.

«ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз. Ол үшін, ең алдымен, білім беру саласын заманға сай дамытуымыз керек. Сол мақсатта ауқымды жұмыстар атқарылғанымен, отандық білім беру ісінде әлі де олқы тұстар бар. Оны жетілдіру жолдарын сайлау алдындағы бағдарламада және өткен жылғы тамыз конференциясында нақты атап көрсеттім. «Педагог мәртебесі туралы» заңның қабылдануы – осы бағыттағы игі бастамалардың бірі».

Қасым-Жомарт Тоқаев, сондай-ақ, Абайдың тіл үйрену туралы тұжырымдарына да ерекше тоқталған:

«Қазіргідей жаңа тарихи жағдайда бәріміз ана тіліміздің дамуы мен дәріптелуіне назар аударып, оның мәртебесін арттыруымыз керек. Сонымен қатар, ағылшын тілін үйренуге де басымдық беру қажет. Жастарымыз неғұрлым көп тілді меңгерсе, соғұрлым мүмкіндігі кеңейеді. Бірақ олардың ана тілін білуіне баса мән берген жөн. Өскелең ұрпақ, Абай айтқандай, ғылымды толық игерсе, өз тілін құрметтесе әрі шын мәнінде полиглот болса, ұлтымызға тек игілік әкелері сөзсіз».

Интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастау алады

«Қазір айтып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастау алды деуге болады. Ұлы ойшыл әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздеді. Сондықтан Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы».

«Егемен ел ретінде өсіп-өркендеуіміз үшін мемлекеттілігімізді нығайтуымыз керек»

Мемлекет басшысының «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» атты тұжырымдамасы дәл әділетті қоғам идеясын дамыту мақсатымен ұсынылған: *«Билік пен қоғам арасындағы сындарлы диалог мемлекетке деген сенімді нығайта түседі. Үкімет мүшелері, соның ішінде министрлер мен әкімдер мемлекеттік және қоғамдық маңызы бар мәселелерге қатысты шешім қабылдаған кезде азаматтардың ұсыныстары мен тілектерін ескеруі керек».* Қасым-Жомарт Тоқаевтың жазуынша, бұл – Абай меңзеген әділетті қоғам қалыптастырудың бірден-бір шарты.

«Елімізде түбегейлі саяси өзгеріс керек деген ойлар да жиі айтылып жатады. Бірақ бұл мәселе бойынша ұлттық мәмілеге келудің, мемлекет мүмкіндіктерін шынайы бағалаудың және жүктелген міндетке жауапкершілікпен қараудың маңызы зор. Өзгеріс деп байбалам салатындар еліміздің болашағын байыптамайды, жай ғана популистік идеяларға табан тірейді. Расында, бұл – кез келген елдің дамуын кенже қалдыратын, ұлттың бірегейлігін әлсірететін қауіпті үдеріс».

Абайдың «толық адам» тұжырымын қайта зерделеу керек

Мемлекет басшысы өз мақаласында Абайдың «Толық адам» формуласына кеңінен тоқталды. Бұл ұғым ағылшын тіліндегі «A man of integrity» түсінігіне сай келеді, яғни, тек өте ілкімді, өзіне сенімді, ізгілік пен жақсылыққа ұмтылатын адамдарға ғана тән сипаттама.

«Біз Абайдың «толық адам» тұжырымын қайта зерделеуіміз керек. Бұл бағытта ғалымдарымыздың зерттеулерді қолға алуы қажет. «Толық адам» концепциясы, шындап келгенде, өміріміздің кез-

келген саласының, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы керек деп есептеймін».

Абай – еңбекқорлықтың мотиваторы

«Абай шығармашылығына арқау болған тақырыптың бірі – масылдықпен күрес. Ақын үнемі уайымсыз салғырттыққа, ойын-күлкіге салынбай, сергек болуға үндейді. Оны ұдайы еңбек арқылы шыңдап отыруды құп көреді. Қазір біз көп айтып жүрген эмоционалды интеллектіге де сол тұста назар аударды. Мақтан мен масылдық психологиядан арылып, қайраттанып еңбек етуді, талаптанып білім іздеуді насихаттаған», – деп жазады Қасым-Жомарт Тоқаев.

Мақалада мемлекет басшысы Абайды: «өз заманындағы іскерліктің ұйымшыл, еңбекқорлықтың мотиваторы», – деп сипаттайды: «Ұлы ойшыл шығармаларында кәсіптен нәсіп тапқандарды, шаруақорлыққа үйрену дағдыларын үлгі етеді. Ол тұрмыс сапасын жақсарту үшін еңбек етудің жаңа тәсілдерін меңгеруге шақырады».

«Әлем біздің рухани және мәдени құндылықтарымызбен жете таныс емес»

Президент мақаласында қазақтың рухани және мәдени әлемін әлемге Абай арқылы таныту туралы өзекті мәселе көтерілген. «Ғұлама Абай – қазақ топырағынан шыққан әлемдік деңгейдегі кемеңгер. Ол күллі адамзат баласына ақыл-ойдың жемісін сыйлады». Тиісінше, ол арқылы қазақтың бітім-болмысын, мәдениетін танытуға болады.

«Мен көп жылғы дипломатиялық қызметімде басқа елдердің саясаткерлерімен, түрлі сала мамандарымен жиі кездестім. Шетелдіктермен адамзатқа ортақ көптеген түйткілді мәселелер туралы пікір алмасып, ой бөлістім. Жалпы, олар Қазақстанның саяси және экономикалық жетістіктері жөнінде жақсы біледі. Ал, рухани және мәдени құндылықтарымызбен жете таныс емес. Осы орайда «Неге қазақтың бітім-болмысын, мәдениетін Абай арқылы танытпаймыз?», – деген сұрақ туындайды».

«Әр шаңырақта Абайдың кітабы мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы тұруы керек»

Қасым-Жомарт Тоқаев ұлттық сананы жаңғырту және бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастыру үшін Абайдың шығармаларын мұқият оқу керектігіне тоқталды. Өйткені, Абайдың қоғамдағы түрлі үдерістерге қатысты көзқарасы бүгінгі Қазақстан үшін аса пайдалы. Сондықтан да Қазақстан халқы Абайдың ойынан да, тойынан да тағылым алуға тиіс. Мемлекет басшысы: «әр қазақтың төрінде домбыра тұрсын деген ұғым қалыптасқаны сияқты әр шаңырақта Абайдың кітабы мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы тұруы керек» деп санайды:

«Абайды ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде насихаттауымыз керек. Өркениетті елдер қазақтың болмыс-бітімін, мәдениеті мен әдебиетін, рухани өресін әлемдік деңгейдегі біртуар перзенттерінің дәрежесімен, танымалдығымен бағалайтынын ұмытпайық. Сондықтан, Абайды жаңа Қазақстанның бренд ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет».

500-ден астам іс-шара ұйымдастырылады

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Абайдың 175 жылдығына орай халықаралық, республикалық және аймақтық деңгейде 500-ден астам іс-шара ұйымдастырылатынын жазды. Өз мақаласында ол шаралардың ең негізгілеріне тоқталды:

-Тамыз айында Семей қаласында ЮНЕСКО-мен бірлескен «Абай мұрасы және әлемдік руханият» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы;

-Қазан айында Нұр-Сұлтан қаласында «Абай және рухани жаңғыру мәселелері» деген тақырыпта халықаралық конференциясы;

-Абай шығармалары он тілге – ағылшын, араб, жапон, испан, итальян, қытай, неміс, орыс, түрік, француз тілдеріне тәржімаланады;

-Ақынның өмірі, мұрасы, қазақ мәдениетін дамытудағы рөлі туралы бірнеше деректі фильм және «Абай» телесериалы түсіріледі;

-Республикалық және халықаралық деңгейде театр және музыка фестивалдері өтеді;

-2020 жылғы бәйгелер Абай шығармашылығына арналады;

-Әдебиет және өнер саласындағы үздік шығармаларға берілетін мемлекеттік сыйлық Абай атындағы мемлекеттік сыйлық деп аталады;

-Ресейдегі, Франциядағы, Ұлыбританиядағы және басқа да мемлекеттердегі Қазақстанның елшіліктері жанынан «Абай орталықтары» құрылады;

-Шығыс Қазақстан облысының Ақшоқы елді мекеніндегі Құнанбай Өскенбайұлы әулетінің қорымы абаттандырылады;

-Семей қаласы тарихи орталық ретінде белгіленіп, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан кешенді түрде дамытылады және ондағы тарихи-мәдени нысандар жаңа талапқа сай жаңғыртылады;

-Абайдың қастерлі мекені – әйгілі Жидебай абаттандырылып, ұлы ақынның рухына тағзым етуге келетін жұртшылыққа қолайлы жағдай жасалады;

-Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейі ғылыми-танымдық жұмыстармен айналысатын орталыққа айналады;

-Жидебайда «Абай мұрасы» атты жаңа ғимарат салынады;

-«Абай» журналына мемлекет тарапынан қолдау көрсетіледі.

Абай арманы – халық арманы

«Ұлылықтың тойы ұлт алдындағы ұлы міндеттің үдесінен шығудың жолын іздеуге ұмтылдыруға тиіс». Мемлекет басшысы еліміздің әр азаматын осы тойдың алдында ел мен елдік жөнінде терең ойлануға шақырады:

«Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірлесуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық. Жалпы, өмірдің қай саласында да Абайдың ақылын алсақ, айтқанын істесек, ел ретінде еңселенеміз, мемлекет ретінде мұратқа жетеміз. Абай арманы – халық арманы. Халық арманы мен аманатын орындау жолында аянбағанымыз абзал. Абайдың өсиет-өнегесі ХХІ ғасырдағы жаңа Қазақстанды осындай биіктерге жетелейді».

<https://informburo.kz/>

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ:

елші, елшілік қызмет хақында

Сейіткали ДҮЙСЕН,
Мемлекет тарихы институтының
жетекші ғылыми қызметкері,
педагогика ғылымдарының кандидаты

Жүсіп Баласағұн (XI ғасыр) Орталық Азияда ортағасырларда түркілердің жақсы дамыған, қуатты мемлекеттерінің бірі – Қарахан әулеті мемлекеті тұсында ғұмыр кешіп, қызмет жасап, ғылыми еңбек қалдырған қоғам және мемлекет қайраткері, философ, ақын. Ол «Құтты білік» еңбегін жазып мемлекет басшысына сыйлаған.

«Құтты білік» мемлекетті басқару ғылымы жайлы, түркі тілінде жазылған тұңғыш саяси еңбек, әрі тәлім-тәрбиелік энциклопедия. «Құтты білік» дастаны 6520 бәйіттен (екі жолдық өлең) тұрады, 13040 өлең жолы бар. Ұлттық энциклопедияда дастан белгілі бір мағынада елдегі Ата заң (Конституция) қызметін атқарған деген баға берілген. Осы еңбегі үшін қағаннан «Хас хажиб» (кеңесші, ақылшы), яғни сарай министрі лауазымын алып ел басқаруға араласып, билеушіге кеңес беріп отырған [1,107-109].

Жүсіп Баласағұн 2485-бәйітінде хажибқа өзінің міндетін орындау үшін он нәрсе керектігін айтып, билеуші (бек) қанша өмір сүрсе хажиб бірге жүретінін келтіреді.

Ж.Баласағұн мұрасын зерттеушілердің пікірінше ежелгі түркі елінде кітаптың атын құрайтын «құт» және «білік» сөздері киелі ұғымдарды білдіретін аса қасиетті сөздер санатында қолданылған. «Құтты білік» – «Құтқа, бақытқа қалай жетуге болады?» деген адам баласы үшін ең өзекті, аса маңызды өмірлік, әрі мәңгілік сұраққа жауап беретін туынды [2,5].

«Құтты білік» дастаны орта ғасырларда бүкіл түркі әлеміне түсінікті болған және Қарахан әулеті мемлекеті түріктерінің тілінде жазылған.

Жүсіп Баласағұнның мемлекет басқару ісінен жан-жақты мол хабары мен тәжірибесі болған. Түркі ғұламасының еңбегі орта ғасырлардың өзінде-ақ Еуразия аймағына белгілі болған.

Машын, Шын (Қытай елінің аймақтары – С.Д.) елдерінде «Адабул мүлік» (Әкімдердің әдептілігі), «Айнул мамлакат» («Мемлекет тәртібі»), Шығыс елдерінде «Зийнатул-умаро» («Өмірлердің сән-салтанасты»), ирандықтарда «Шахномаи туркий» («Түркілердің шахнамасы»), ал тұрандықтарда «Құтадғұ білік» («Құтты білік») деп аталған [3,9].

Ж.Баласағұн еңбегі XIX ғасырдың бірінші ширегінен бастап Еуропада ғылыми айналымға түсті.

XX ғасырда Түркия ғалымдары – Р.Р.Арат, М.Ф.Ке-прюлд, А.Дильгар дастанды зерттеу ісіне көп еңбек сіңірді. В.Бартольд, А.Кононов, В.Радлов сияқты аса көрнекті ресей және кеңестік түркітанушы ғалымдары Ж.Баласағұнның еңбегін жоғары бағалады [1,107].

Еңбектің үш нұсқасы – Қайыр, Ташкент, Санкт-Петербург қалаларының кітапханаларында сақтаулы. Кітап неміс, түрік, орыс, өзбек, ұйғыр, тілдеріне аударылып, көптеген халықтардың рухани игілігіне айналды [3,10].

1970 жылы Ленинградта Кеңес Одағының белгілі түркітанушы ғалымдары қатысқан, дастанның 900 жылдығына арналған IV Түркологиялық конференция өткізілді. Осы конференцияда ғалымдар «Құтты білік» түркілердің әдеби кітабы екенін мойындады. Қазіргі уақытта қазақстандық ғалымдар дастанның шығу ортасы қарлық-қарахан түркілері екенін дәлелдеуде [4,21].

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны туралы қазақ зерттеушілерінің (Ханғали Сүйіншәлиев, Алма Қыраубаева, Тынысбек Қоңыратбаев, Дархан Қыдырәлі, Асқар Егеубаев және т.б.) пікірінше кітапта Әділдіктің бейнесі Күнтуды Елік патша арқылы, ақыл ұғымы Айтолды уәзірдің баласы Өгдүлміш, қанағат бейнесі уәзірдің бауыры Одғұрмыш арқылы поэзиялық егіз екі жолдармен жырланады. Осы төрт адам өзара әңгімелеседі, біріне бірі сұрақ қойып, жауап береді [5,7].

1986 жылы қазақтың көрнекті ақыны, ғалым Асқар Егеубаев «Құтты білік» дастанының қазақ тілінде толық әдеби аудармасын жасап, алғысөзі мен түсініктерін жазып, кітап етіп шығарды. 1989 жылы Пекиннің «Ұлттар» баспасы қазақша аудармасын араб әрпімен екінші қайтара шығарды. 2006 жылы осы аударманың үшінші басылымы жарық көрді [6].

А.Егеубаевтың пікіріне қарағанда Ж.Баласағұнның толғаныстарында Әл-Фараби мен Абай дүниетанымының, ойларының рухани үндестігі байқалады.

Кітапқа төрт асыл қасиет-әділеттік, бақыт, ақыл, молшылық негіз етіп алынады. Олар төрт кейіпкердің атымен аталады. Кітап сұрақ-жауап, диалог түрінде жазылған.

Ойшыл ақын әділетті, бақуатты қоғам құруды армандап, оны іске асыратын басшылар мен мемлекет қызметкерлері деп түсінген.

Ол негізінен қарулы күшті ел аралық қатынастарды шешудің негізгі құралы деп білген, қатал заманда өмір сүрсе де, мемлекеттер арасындағы қантөгісті айыптап, бейбіт өмірді, тыныштық пен татулықты жақтаған. Ғұламаның пікірінше: «елдің береке-бірлігі, тыныштығы «қылыш» арқылы орнаса да, оның атақ-даңқы, байлығы, білім мен оқудың өркендеуі «қалам» арқылы, яғни ғылым арқылы ке-

леді. Ақын Қылыш елді күзейді, һәм жасытар, қалам түзеп, қазынасын байытар» (2417-бәйіт; А.Егеубаев, 1986 ж.) – деп бейбіт өмірді бәрінен артық қояды.

Дипломатиялық қызмет, соның ішінде елшілік ежелден мемлекетті басқару саласының маңызды буындарының бірі саналады. Өйткені кез келген мемлекет айналасындағы алыс-жақын елдермен саяси, экономикалық байланыстарға түсуге тәуелді, оқшау өмір сүре алмайды. Ал мемлекетаралық байланыстарды жүргізуде елшілер маңызды рөл атқарған. **Елші өзі баратын елдің тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптарын, тілін, патша сарайындағы рәсімдерді, елшілік этикетті білуді, елшілік ғұрыптарды меңгеруі тиісті болды.**

Жүсіп Баласағұнның қағанға берген ақыл кеңестерінің қатарында шетелдік елшілерді қабылдау рәсімі туралы айтқандары ерекше орын алады.

*«Жетекшісі келіп кетсін бағала,
Мұрсат беріп, сыйла жат деп қарама.
Қонатын жай, ас-суын бер жасқама,
Ашпа, тоқ па-ескерусіз тастама.*

*Жол аузында жұртты бастап қарсы алып,
Заң дәстүрді бұзғызбауға жол салғын»*
(2495-бәйіт).

(Автор бұл жерде «жетекшісі» деп елшіні айтып отыр – С.Д.)

Ғұламаның бұл жазбаларынан ортағасырлық түркі билеушілері шетелдік дәрежелі елшілерді салтанатты қарсы алудың, қабылдаудың, оларды арнайы қонақ үйге орналастырып, елшіні осы мемлекетте сақтауға тиісті заң талаптарымен таныстыру қажеттігін түсіндіретіні туралы айқын жазылғанын көруге болады.

Ж.Баласағұн өзінің еңбегінде түркі қағандары үшін дипломаттарды таңдау жүйесі мен талаптарын түзген. Қағанға елшілік қызметке сегіз қырлы, бір сырлы, зерек, сергек, сабырлы, мәміле жасау қабілетіне ие, сыпайы, инабатты, ер мінезді мәрт адамды таңдауды ұсынады. Ол елшіні Алланың асыл құлына теңейді. *«Алланың ең асыл құлы-елшілер, Елшілер сырт елдермен байланыста істің шырайын келтіреді. Ізгілерде ақылды, ұлы елшілер!»* (2595-бәйіт), – деп бағалайды.

Мемлекет атынан сырт елге өкіл болып баратын адам ел билеушісіне туысқанындай жақын, әрі сенімді болғаны дұрыс деп біледі. Елші барынша ақылды, батыл және тәжірибелі адамдар арасынан шығуы тиіс, өйткені елші – мемлекеттің шетелдегі өкілі.

Ғұлама 2600-ші бәйітте елшіні жиһангерге теңейді. Өйткені елші өз қызметінде бір реттік сапармен немесе белгілі бір уақыт аралығына дейін бірқатар елдерге мемлекет өкілі ретінде баратын кездері болады.

2640-бәйітте: *«елші болатын адамның төрт құбыласы түгел болғаны дұрыс»* деген ой тастайды. 2635-бәйітте – *«елшісі есті, зерек, дана, ақылды, Бетер еспен билер алыс-жақынды»,* – деп жазады.

Жүсіп Баласағұн ел билеушіге елшілікке тағайындайтын адамды бұрынғы атқарған жұмыстарының нәтижесіне қарап, мұқият таңдауға кеңес береді. Ғұлама елге танылған ер азаматтар арасынан білігімен, ойшылдығымен, парасаттылығымен дараланған тұлғаны таңдауды ұсынады:

*«Елші болғай ер біткеннің сарасы,
Білікті, ойлы, парасатты дарасы»,* – деп кеңес

береді (2595-бәйіт).

*«Елші кемел ері болса елінің,
Аты әлемге кетер еді бегінің»* (2640-бәйіт), –

деп елшінің рөлін дәріптейді.

Қағанға *«елші надан, жаман, жауыз болса».*

Одан әрі: *«...Тапсаң ондай асылды, туыстырып берер дос пен қасыңды. Жұмса ондайды алып, тауып ақылын»* (2665-бәйіт), – деп аяқтайды.

Ортағасырларда шетелге жіберілетін елшілер міндетіне – жолдаулар беру, өз билеушісінің сыйлығын тапсыру, келіссөздер жүргізу, бейбіт келісімдер жасау, ресми салтанаттарға, қабылдауларға қатысу кірген.

Шығыста ерте замандардан дипломатиялық өнері өркендеген Қытай, Парсы (Иран) мемлекеттері болды. Бұлардың дипломатиялық қызмет аумағына Араб халифаты, Византия империясы, Түркі қағанаты тартылды. [7,112-113].

VI ғасырдан бастап саясат сахнасына шыққан Түрік қағанаты Иран мен Византия империяларының дипломатиялық қатынастар жүйесіне тартылды.

«Құтты білікте» елшіге қойылатын талаптар егжей-тегжейлі сипатталып жазылған. Елші болатын адамның сырт келбеті ажарлы, қиялы ұшқыр, іскер, ақыл-ойы, білім-білігі, ерекше болуы керектігі көрсетіледі.

Елшінің шешендік өнерді жете меңгеру қажеттігіне назар аударады. Ж.Баласағұн 2600-бәйітінде елшінің тілге шешен, білікті, алымды болу қасиетіне тоқталады. Елшіден кез келген сөздің ішкі, сыртқы сырын аңғарып, астарына бойлай білуді талап етеді. Елші барған елінде, жүрген ортасында артық кем сөйлемей, бәрін ойлап, екшеп, айтқан сөзін атқан оқтай діттеген жеріне дәл тигізуі керектігін де ескертеді (2605-бәйіт). Мемлекетаралық қатынастарда, келіссөздер барысында өзін сыпайы, әдепті ұстауды ескертеді. Елшінің сөзі ұлық-кішілерді ерітетіндей тілі майда, тәтті шынындай болсын деп уағыздайды (2665-бәйіт).

Ж.Баласағұн: «Елшілікте сөздің құны бағалы (2665-бәйіт). Бір ауыз сөз ердің жөнін табады, Бір ауыз сөз елдің атын өсірер. Бір ауыз сөз ердің атын өшірер. Бір сөзбен қия-шыңға шығарсың. Бір сөзбен-ақ жауды көрге тығарсың», – деп түйеді.

Ж.Баласағұн елшінің жеке басының қарым-қабілетін сипаттайды. Елші ерекше зерек, есепке жүйрік, өзі көрікті, көп тіл білетін, шешен, жақсы аңшы, құсбегі, жұлдызшы (астролог), түс жори білетін, музыкант сияқты көптеген қасиеттерге ие жан болуы керек деп біледі.

*Аушы, құсшы мерген болса ғажайып,
Чоғанға ұста, таңғаларлық халайық (2635 бәйіт).
Хандасаны білсе, санның түбірін,
Жер, аспанды білсе санға жүгініп (2630 бәйіт).*

Ғалым сонымен бірге елшіге ақыл-ойды дамытатын ойын түрлерін білу де пайдалы деп біледі:

*Нард, шатраш ойнағанда жарқылдап,
Ұтып алса қарсыласын алқымдап,* – деп көрсетеді.

Бұл қазақтың «жігітке жеті өнер де аз» деген нақылымен үндесіп тұр.

(Ескерту: хандаса, шатраш – шахмат, нард – дойбының Шығыс елдерінде ертеден кең тараған бір түрі. Шөген – ат үстінде арнаулы имек таяқпен доп ойнайтын спорттық ойынның бір түрі (Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. 631 бет.)

Ғұлама дипломатқа көп тіл білудің пайдалы және аса қажеттігі туралы кеңес береді:

*«Тілін ашса-ақ, сайрап кетсе сан тілді,
Жазбаларды, білсе әріпті сан түрлі.*

Білген елші қасиет, сырды жаңағы,

Бір тілегін қиналмай-ақ табады» (2635-бәйіт), – деп бірнеше тілді білу дипломаттың мүмкіндігін кеңейтетінін меңзейді. Қазіргі заманда да дипломатиялық қызметке келетін адам үшін кемінде екі-үш халықаралық тілді білуі шарт.

Елшіні жаман әдет-қылықтардан (шарап ішу, өсек-өтірік) бойын аулақ ұстап, ой-санасын және тәнін сергек ұстауға шақырады. *«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста. Сонда толық боласың* (ерекшелеген біз – С.Д) *елден бөлек»*, – деген Абайдың «толық адам» тұжырымына үйлесіп тұр.

Сонымен қатар Ж.Баласағұн сараң, құлқынның құлы болатын, ұсақ-түйекке бола егесетін («өтірік пен өсекті жүндей сабайтын» (Абай) адамды мінеп, елшілік қызметке жолатпауды ұсынады (2620-бәйіт).

Сұқ көзділер көзін ашып қарамас,

Ондай пенде елшілікке жарамас!

(Ашкөз пенде бұл құлқынның құлы ғой,

Құлқын құлы – қу тамақтың пұлы ғой.

Құлқын жолы ұсақ-түйек толы егес,

Бұл елшілік сараңдардың қолы емес) (2615-бәйіт).

«Ашкөздерге ештеменің жоқ құны», – деп жазады ойшыл.

Мұндай қызметке кедей болса да, ой-санасы кемел, көңілі тоқ, «көзі тоқ», арлы адамды таңдауды ұсынады (2610-бәйіт).

Ж.Баласағұнның осы пікірі арада сегіз ғасыр өтсе де Ұлы Абайдың – «Пайда ойлама, ар ойла» деген ұлағаты сөзімен ұштасып тұр.

Ғұлама қағанға:

«Елші жауыз болса, жаман, наданнан,

Бек беделі аса қоймас табаннан» (26-35-бәйіт), – деп ескертеді.

Дастанды оқығанда шығарманың мемлекет билеушісіне қарата және сол кездегі қоғамға жақсылық тілеу ниетімен жазылғанына көз жеткізуге болады.

Ж.Баласағұнның ежелгі шығыс елдерінің, әсіресе, Иран, Араб халифаты мемлекеттерінің дипломатиялық өнерінен, халықаралық құқық дәстүрлерінен мол хабары болғаны байқалады.

Әлемдік және отандық дипломатия тарихының білікті маманы Д.М.Мәжіденова өзінің еңбегінде американдық зерттеуші Д.Ревероның XI ғасырда Жүсіп Баласағұн қалыптастырған дипломаттарды таңдау талаптарының жүйесі мен міндеттемелер тізімі бүгінгі күні де көкейтесті мәселе деген пікірін келтіреді. Автор сонымен қатар, бүгінгі зерттеушілер «Құтты білік» еңбегін негізге ала ала отырып, дипломаттың жеке басы қазіргі заман саясатында да шешуші фактор болып отырғанын атап өтеді. [7, 133].

Ж.Баласағұнның бұл даналық кітабы жалпы-адамзаттық құндылықтар қазынасына үлес қосқан туынды болып саналады.

Ж.Баласағұн өзінің еңбегінде аталған кәсіптік қасиеттер мен өнерге ие болған адам ғана мақсатына жетеді деген ой түйген. Оқу мен шеберліктің және тәжірибенің нәтижесі болып табылатын істің көзін таба білу қасиеті бар және кәсіби сапаны бойына жинай алған адам ғана-нағыз дипломат деп біледі. Ғасырлар бойы дипломатия тәсілдері мен құралдары өзгерістерге ұшырап отырғанымен, мемлекет

басшылары ел саясатын іс жүзінде табысты орындай алатын жоғары сапалы мамандар мен дипломаттарды таңдау мәселесіне қашан да бетпе бет келіп отырған.

Ойшыл ақын өзінен бұрынғы және өз заманындағы, ғұламалардың, ойшылдардың еңбектерімен таныс болған, олардан өзінің шығармашылығына нәр алған. Сонымен қатар өзінің ойлары мен толғамдарын қорытып, жинақтап қағазға түсіріп отырған.

Дипломатия тарихын зерттеушілер «Құтты білік» еңбегіндегі айтылған дипломаттардың жеке басының рөлі қазіргі заманда да шешуші фактор болып отырғанын мойындайды [8, 23].

Ғұламаның көзқарастары мен ұстанымдары қазіргі Қазақстан Республикасын дамытып, нығайту жолындағы ұстанымдармен үндеседі. Дипломат қазіргі күні де мәртебелі кәсіп және мемлекеттік қызмет саналады. Дипломат әділетті, демократиялық қоғамқұру жолында, ел мен елді жақындастырушы, табыстырушы, бейбіт қатар өмір сүру жолында еңбек етуші мемлекет қызметкері.

Ж.Баласағұнның елші туралы ой-тұжырымдары қазіргі тілмен айтқанда дипломатиялық қызметкердің этикасы деуге болады. «Құтты білік» дастаны сол заманда елшілік қызметіне кіріскен адамның өмірлік азығы болатындай дүние саналды.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется значение предъявляемых средневековому дипломату (послу) требований в поэме выдающегося тюркского поэта и мыслителя (XI в.) Юсуфа Баласагуни в книге «Кудатгу Билиг» («Благодатное знание»).

***

The article analyzes the meaning of the requirements presented to the medieval diplomat (Ambassador) presented in the poem “Kudatgu Bilig” (“Blessed Knowledge”) of the outstanding Turkic poet and thinker (XI century) Yusuf Balasaguni.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 4-том. 2002. – 720 бет.
2. **Серікқызы Мәдина.** Құтқа, бақытқа қалай жетуге болады? / Аңыз адам. 2013жыл, №18 (78).
3. **Ахметов Т.Ә.** Жүсіп Баласағұнның тәлім-тәрбиелік идеялары. 13.00.01. Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика. Пед. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2003. - 29 бет.
4. **Сыздықов С.М.** Қарлық-Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары. – Астана: Фолиант, 2014. -320 бет.
5. **Қыраубаева Алма.** «Құтты білік» - кемел мемлекеттің құрылымы. / Аңыз адам. 2013жыл, №18 (78).
6. **Жүсіп Баласағұн.** Құтты білік. / Көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: «Өлке», 2006. - 640 бет.
7. **Мәжіденова Д.М.** Дипломатиялық қызмет: тарихы мен дамуы. Монография. – Астана: ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы. 2010. - 240 бет.
8. **Попов В.И.** Современная дипломатия. Теория и практика. Курс лекции. – 2-изд. доп. М.: Международные отношения. 2000. - 576 с.

ҚАЗАҚТЫҢ XVII ҒАСЫРДАҒЫ БЕЛГІСІЗ ХАНЫ

(Есім ханұлы Жәнібек хан туралы)

Берекет КӘРІБАЕВ,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби
атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, тарих ғылымдарының докторы

Қазақ хандығы тарихындағы ең аз зерттелген және шешілмеген түйіндері мен жұмбақтары көп ғасырға – XVII ғасыр жатады. Оның ең басты себебі, әрине дерек мәліметтерінің жетіспеушілігі мен аздығы болса керек. Тіпті, осы ғасырдың 1652-1680 жылдары хандық тарихында кімнің билікте болғаны, қандай тарихи оқиғалар болғаны белгісіз. Біз тек бұл жылдардағы тарихи үдерісті болжап қана айтамыз. Тек үздіксіз ғылыми ізденістердің арқасында ғана XVII ғасырдағы тарихымыздың жекелеген тұстарының беймәлім құпиялары ашыла түсуде, жекелеген тарихи тұлғаларымыз анықталып, олардың тарихи рөлдері енді ғана отандық тарихнамамызда анықталып жатыр. Сондай тұлғаларымыздың қатарына – Есім хан ұлы Жәнібек хан жатады.

Алғаш рет Есім ханның ұлдарының бірі – Жәнібек ханның өміріне байланысты көпшіліктің назарын Т.И.Сұлтанов аударды [1, 120]. Одан кейінгі жылдары тарихшы И.В.Ерофеева 1998 жылы Алматы қаласында И.Г.Андреевтің «Описание Средней Орды киргиз-кайсаков» атты еңбегін басып шығарып, еңбекке түсініктемелер жазу барысында Жәнібек ханға тоқталады [2, 244-245]. И.Г.Андреевтің Жәнібек хан мен Жәңгір ханды Есім ханның ұлдары деп көрсетуіне ол төмендегідей түсініктеме береді: «Жәнібек хан. Бұл жерде Есім ханның үлкен ұлы, шамамен 1628 жылдан – XVIII ғасырдың 40-шы жж. ортасы аралығында қазақ даласында билік құрған Жәнібек хан жөнінде айтылып отыр...» [2, 244-245]. 2012 жылы тарихшы Т.С.Жұмағанбетовтың «XVII ғасырдағы қазақ мемлекеті тарихындағы II Жәнібек хан» атты мақаласы шығып, автор алғаш рет отандық тарихнамада Жәнібек ханның тарихи рөлін көрсетуге тырысады [3]. Осылайша, бұрын тарихымызда белгісіз боп келген Жәнібек ханның болмысы бірте-бірте айқындала бастайды. Дегенменде, әлі күнге дейін Есім хан ұлы Жәнібек хан туралы қалың жұртшылық таныс емес, ол туралы оқулықтарға материалдар енген жоқ.

Осыған орай, біз төменде ғылыми орта мен қалың көпшілікке ұзақ уақыттар бойы беймәлім болып келеген XVII ғасырдағы қазақ хандарының бірі – Есім хан ұлы Жәнібек хан туралы алғашқы зерттеуімізді оқырмандар назарына ұсынбақпыз.

2005 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасымен шыққан «История Казахстана в русских источниках» атты жинақтың 1-ші томында Жәнібек ханға қатысты бұрын еш жерде жарияланбаған бірнеше тың материалдар кездеседі [4, 330-340]. Бұл жинақтағы құжаттарда 1635-1639 жылдары болған алғашқы қазақ-жоңғар ұрыстары, қазақта Жәнібек ханның билеуші екендігі және сол ұрыстарда Жәнібек ханның інісі, Есім ханның ұлы – Жәңгір сұлтанның тұтқынға түскені жөнінде баяндалады [4, 330-340]. Бұл материалдар Жәнібек ханның Қазақ хандығындағы билік құрған жылдарын анықтауға, оның қазақ тарихындағы тұлғалық болмысын аз да болса, түсінуге жол ашып, зерттеушілерге мол мүмкіндіктер береді деп ойлаймыз.

Алғаш рет Жәнібек хан есімі ортағасырлық

жазба дерек мәліметтерінде XVII ғасырдың алғашқы жылдарындағы Қазақ хандығы мен Мауереннахрдағы аштарханилық әулет арасындағы оқиғаларға байланысты кездеседі. Егерде XV ғасырдың 70-ші жылдарынан XVI ғасырдың соңына дейін Қазақ хандығы мен Мауереннахрдағы темірлік әулет, оның орнына келген шайбанилық әулет арасындағы күрестердің негізгі себебі – Сыр бойына немесе Түркістан аймағына иелік ету үшін болса, XVII ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап Қазақ хандығы мен Мауереннахрдағы жаңа әулет – аштарханилық әулетпен арадағы күрестің басты себебіне – Ташкент қаласы мен оның аймағын иелену жатады.

XVII ғасырдың бірінші онжылдығында, 1603 жылы аштарханилық билеушілер Бахымұхаммед хан, одан кейін 1607 жылы Уәлимұхаммед хан бірнеше рет Ташкент қаласын алу үшін жорыққа аттанады да, жеңіліс тауып кейін оралады. Ал 1611 жылы Есім хан және бірнеше қазақ сұлтандары – Абылай сұлтан, Кішік сұлтан, Жәнібек сұлтан аштарханилық сұлтандар арасындағы алауыздыққа араласып, Иран шахы Аббас қолдап отырған Уәлимұхаммед ханды биліктен кетіруге араласады да, Бұхар билеушісі Имамқұли ханға қолдау көрсетеді. Соның арқасында қазақ сұлтандары Түркістан, Ташкент қалаларын иемденеді. Есім ханның ұлы – Жәнібек сұлтан аштарханилар билігі тұсында Мауереннахрдағы алты облыстың біреуінің орталығы – Сағарджаны басқаруға алады [5, 296-298; 6, 222]. Ортағасырлық тарихшы Махмуд бен Уәлидің мәліметтерінде Есім хан үшін «Жәнібек сұлтан «қымбат сәби» (дорогое дитя) болған, – деп, одан әрі оның себебін: «шамасы оның үлкен ұлы болғандығынан болуы керек», – деп түсіндіреді Т.И.Сұлтанов [5, 303]. Біз өз тарапымыздан болашақ ханды әкесі Есім хан ел басқаруға жас сұлтан кезінен баули бастаған деп есептейміз. Осылайша, Жәнібек сұлтан тарих беттеріне ілінеді. Әкесі үшін «қымбат сәби» атанған Жәнібек ханның ел басқарып, мемлекет тізгінін жоңғарлармен күрес жылдары иеленсе де, бүгінгі күндерге дейін тарихымызда ұмытылып, айтылмай келуі өте қызықты нәрсе болып саналады.

Жәнібек сұлтанның тарихтағы келесі іздері орыс деректерінде кездеседі. Оның нақты қай жылы қазақ тағын иеленгені белгісіз, бірақ біз Жәнібек сұлтанды әкесі Есім хан қайтыс болғаннан кейін 1628-1629 жылы хандық билікке келген деп санаймыз. Т.И.Сұлтановтың пікірінше Жәнібек сұлтан билікке тек билікқұмар және жігерлі көкесі Абылай сұлтан қайтыс болғаннан кейін ғана, яғни XVII ғасырдың 30-шы жылдарының ең басында келуі мүмкін [6, 222].

Жәнібек ханның билікке келуі мен оның алғашқы жүргізген сыртқы саясаты Қазақ хандығының шығысындағы Жоңғар мемлекетінің құрылуымен сәйкес келді. Жалпы, қазақ-қалмақ қатынастарының тарихы XV ғасырдан бастау алады. XIV ғасырдың екінші жартысында батыс моңғолдық – шорас, торғауыт, хошоуыт және дүрбіт тайпалары бірігіп, «ойрат одағын» құрады да, өз тайшыларының билігінде болады.

Бұған дейін айтып өткеніміздей, XVII ғасырдың 30-шы жылдарына дейін қазақ-қалмақ қатынастарында екі жақтың да күштері бір-біріне алма-кезек тонаушылық, кек алушылық сипатта жорықтар жасап тұрған. Сондай жорықтардың бірі – Есім ханның 1627 жылғы қалмақтарға жасаған жорығы болатын.

Жоңғар хандығының құрылу қарсаңындағы ойрат одағындағы саяси жағдай өте күрделі жағдайда дамиды. Дүрбіттер көсемі Далай тайшы, шоростар көсемі Харақұла тайшы, торғауыттар көсемі Хо-үрлік, хошоуыттар көсемі Хүндүлен тайшы және тағы басқа тайпалар көсемдері жеке-дара билікке ұмтылып жатқан болатын. Талас-тартыстардың нәтижесінде, шамамен, 1628 жылы «ойрат одағы» ыдырайды. Торғауыттар – Хо-үрлік тайшымен солтүстік Қазақстан жері арқылы батыстағы ноғай иеліктеріне қарай көшеді де, төменгі Еділ бойында Қалмақ хандығын құрады. Хошоуттардың бір бөлігі – Тибетке қарай қоныс аударады да, қалған бөлігі ойраттар жерінде қалады. «Ойрат одағының» орнында шорос тайпасының рөлі артып, жалпы билік осы тайпаның көсемі Харақұла тайшыға көшеді. Іс жүзінде Харақұла жаңа мемлекеттің негізін құрушы болып саналды. 1634 жылы ол қайтыс болғаннан кейін Харақұланың ұлы, әрі мұрагері Хото-Хоцин Батыр ойрат чулғанында (ойрат тайшылығының кеңесі, құрылтай секілді жиын) хошоуыттар көсемі Байбағас тайшымен бірдей дәрежеге ие болады, ал Далай-лама оған хонтайшы титулын береді. Сөйтіп іс жүзінде Батыр хонтайшы ойрат одағының жеке-дара билеушісіне айналады [7, 74-98]. Ал тарихи әдебиеттерде 1635 жыл – Батыр-хантайшының басшылығымен Жоңғар мемлекетінің құрылған жылы болып есептеледі.

Ал бұл кезде Қазақ хандығында Есім ханның ұлы – Жәнібек хан билік жүргізіп отырған еді. Екі жақта да билеушілер өзгергенімен, қатынастардың негізгі себебі бұрынғысынша қала берді. Бұған дейінгі қазақ-қалмақ, қазақ-ойрат қатынастарының орнына жаңа саяси жағдайға байланысты қазақ-жоңғар қатынастары келеді. Ал екі жақ үшін де қарым-қатынастардың негізгі себебіне – қазақ елінің шығыс аумағындағы шүйгінді, суы мол жайылымдық жерлер жатты.

Орыс деректеріндегі мәліметтерге қарасақ, Жәнібек хан тұсындағы қазақ-жоңғар қатынастары 1630-шы жылдардың ортасында басталып кетеді [4, 338-340]. 1635 жылғы 19 шілдедегі, 1635 жылғы 6 шілде мен 2 желтоқсан арасында жазылған құжаттарда жоңғарлардың қазақтарға жорығының болғандығы, қазақтардың жеңіліс тапқандығы және қазақтың Жәңгір сұлтаны тұтқынға алынғандығы туралы баяндалады [4, 330-331]. Бірақ бұл құжаттарда қазақ ханының кім екендігі айтылмайды. Ал 1639 жылдың 17 тамызында жазылған құжатта қазақ ханы Жәнібек ханның есімі бірнеше рет айтылады. Құжат мәтініндегі Жәнібек ханға тікелей қатысты жерлерді толықтай беруге тырысалық.

«(п. 731) *И как, государь, смотрели мы, холопи твои, тобольских служилых людей и юртовских служилых татар, которым итти на твою государеву службу с Яковым Тухачевским, и в те поры сказывал нам, холопом твоим, в съезжей избе Тобольского города атаман казачей Гаврило Ильин: В прошлом де, государь, во 144 году прежние стольник и воеводы князь Михайло Темкин Ростовской с товарищи посылали ево, Гаврила, в Колмацкую Орду к Талаю тайше в посланникех говорити о тюменском полону. И при нем де, государь, Талай тайша со многими колмацкими тайши ходили в поход казачьи Орды против Яныбека царя, а ево де, Гаврила, Талай тайша умал с собою ж. И в том де, государь, походе // (п. 732) с ним были твои государевы изменники тюменские татаровя*

Янбайко Янтурин с товарищи. И идучи де, государь, те татаровя улусами у Енденья да у Торгучи тайшей в улусех и во всю дорогу били челом тайшим, чтоб им, пришед ис походу от Яныбека царя, итти под твои государевы города и на слободы. И как Талай и Елден и Торгучи и иные многие колмацкие тайши и абаши с колмацкими своими улусными людьми ис походу пришли и стали улусами своими у озер у Ильденя камени, и на то де урочище при нем, Гавриле, присылали к Талай тайше колмацкие Ельден да Торгучи и иные многие тайши и абаши, чтоб им итти под твои государевы города под Тюмень и под слободы.

И в колмацкой, государь, записной книге прошлого 144 году написано: Посылан он, Гаврило, да с нис тобольской юртовской служилой татарин Келмаммет княж Бегишев к Талай тайше говорити, чтоб он, Талай тайша тюменской и тарской полон, что улусные ихлюди поимали под Тюменью и под Тарою, сыскав, вес отпустил без задержанья... И ходил де Талай тайша в поход Казачьи Орды против Яныбека царя и, пришед де ис походу, в тюменском полону ему отказал, ...

... А что, государь, Гаврило Ильин сказывал нам, холопом твоим, в распросе, как Талай тайша и иные тайши ходили в похпд Казачьи Орды против Яныбека царя,» [4, 338-340].

Көріп отырғанымыздай, құжат мәтініндегі жоңғарлық Далай тайшының қазақтарға жорығы 1638 жылы болып, ол кезде қазақ билеушісі болып Жәнібек хан отырған. 1640 жылдың 3 маусымы мен 1641 жылдың 3 ақпаны аралығында жазылған құжатта «Хантайшыда Қазақ Ордасындағы Жәңгір сұлтанның төрт бұхарлық елшісінің» болғандығы баяндалады [4, 342].

Орыс тіліндегі бұл құжаттың мәліметтеріне талдаулар жасай келе, жинақты құрастырушы А.Исин 1640 жылғы орыс елшісі М.Ремезовтың Батыр хантайшыға барған сапарына мынадай түсініктеме береді: «1640 жылы 1 қарашада М.Ремезов Батыр хантайшы алдында сөз сөйлеп, оған «патша сыйын» тапсырғанда оның жанында Ельден тайшы (торғауыт Үрлік тайшының ұлы), Қазақ Ордасынан Жәнібек ханның елшісі және тағы үш елші отырады» [4, 559].

Одан кейінгі орыс тіліндегі құжат мәліметтерінде Жәнібек ханның есімі кездеспейді. Бірақ оның туған інісі Жәңгір сұлтанның есімі 1640 жылғы, 1646 жылғы оқиғаларды баяндайтын құжаттарда «сұлтан» лауазымымен ұшырасады [4, 346 - 357].

Жәнібек ханның қай жылы, қандай жағдайда қайтыс болғаны белгісіз, ол жөнінде дерек мәліметтерінде айтылмайды. Т.И.Сұлтанов бұл мәселеге қатысты екі пікір білдіреді. Бірінші пікір бойынша, Жәнібек хан XVII ғасырдың 40-шы жылдарының басында жоңғарлармен болған кезекті бір ұрыстарда қаза табуы мүмкін [4, 222]. Келесі бір пікірінде зерттеуші: «Жәңгір қазақтардың аға ханы болып, шамамен XVII ғасырдың 40-шы жылдарының ортасында ағасы Жәнібек хан қайтыс болғанынан кейін отырды», – деп жазады. Біздің ойымызша, Жәнібек хан XVII ғасырдың 40-шы жылдарының екінші жартысында, шамамен 1646 жылдан кейін қайтыс болған. Өйткені жоғарыда келтірген орыс деректерінің мәліметтері бойынша 1646 жылы Жәңгірдің әлі де болса «сұлтан» лауазымымен жазылуы оның әлі тақты иеленбегенін көрсетеді. Олай болса, ресми хан бұл жылы әлі тірі дегенді білдіреді.

Интернет материалдарында Жәнібек ханды 1643 жылы қайтыс болған және сүйегі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде жерленген делінеді. Бұл материалдың бірінші бөлігіндегі Жәнібек ханның қайтыс болған жылын әлі де болса терең зерделей түсуді қажет етеді. Ал екінші бөліктегі материалдың ақиқатына шек

келтіруге болмайды. XVII ғасырдан бастап Есім хан және одан кейінгі қазақ билеушілерінің Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде жерлене бастағаны белгілі. Олай болса, Жәнібек ханның да кесенеде жерленуі заңдылық болып табылады.

Жәнібек ханның XVII ғасырдың 40-шы жылдарының басынан бастап қазақ-жоңғар қатынастарында көрінбей, туған інісі Жәңгір сұлтанның осы қатынастардағы белсенділігін мынадай жағдаймен түсіндіруге болады. Тек ресми ханның ұзаққа созылған науқасына байланысты ғана мемлекет басқару ісіндегі ең маңызды бағыт – сыртқы саясат, оның ішінде жоңғарлармен қатынастар мәселесі ханның ең сенімді, тәжірибелі, қайрат-жігері мол бауыры – Жәңгір сұлтанға тапсырылған деуге болады. Жоғарыдағы дерек мәліметтерінде Жәңгірдің «сұлтан» атағымен кездесуінің себептерін тек осылай түсіндіруге болады.

Жәнібек ханның ұрпақтары туралы ешбір деректерде айтылмайды.

Осылайша, Жәнібек хан туралы жоғарыда айтылған ойларымызды қорытындылай келе, мынадай тұжырымдарға келеміз.

Бірінші, отандық тарихымызда ұзақ уақыттар бойы дерек мәліметтерінің тапшылығынан ұмыт қалған тарихи тұлға – Есім хан ұлы Жәнібек ханның ел тарихында өзіндік орнын алар уақыты жетті және тарихи атқарған рөлін ашып көрсету басталды дейміз.

Екінші, Жәнібек хан – Қазақ хандығының тарихында «Жоңғарлармен алғашқы күрестер кезеңі» деп аталатын кезеңде ел билеп, жоңғар мемлекеті құрылған күнінен, олардың қазақтарға қарсы жасаған жорықтарына тос-

қауылдар ұйымдастырады, қарсы жорықтар жасайды. Жәнібек хан бүкіл билік құрған жылдарын жоңғарларға қарсы күресте өткізген тарихи тұлға болып саналады.

Үшінші, әртүрлі деңгейдегі оқулықтарда жазылып келген «Есім ханнан кейін билікке Жәңгір хан келіп, ол 1628-1652 жылдары хан болды» деген тұжырымды өзгертіп, 1628-1646/1647 жылдары Есім хан ұлы Жәнібек хан билікте болған деп өзгертуіміз қажет деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Султанов Т.И.** Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). М.: Главная редакция восточной литературы, 1982.

2. **Ерофеева И.В., Андреев И.Г.** Описание Средней Орды киргиз-кайсаков /Сост., транскрипция скорописи XVIII в., спец. Редактр. Текста и коммент. И.В.Ерофеевой. Алматы, 1998.

3. **Жумаганбетов Т.С.** Хан Жәнібек II в истории казахского государства XVII в. Вестник КазНУ им. Аль-Фараби, серия историческая. № 2012.

4. История Казахстана в русских источниках. I том. Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи XV-XVII вв., специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии и составление словариков указателей А.И.Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с. + 16 с. вкл.

5. **Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.** Казахстан летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, «Рауан». 1992.

6. **Султанов Т.И.** Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с. – (Казахстанские востоковедные исследования).

7. **Златкин И.Я.** История Джунгарского ханства. 1635-1758. Издание второе. Наука, М., 1983.

ҰЛТ ҰСТАЗЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІ ҮШІН КҮРЕСІ

Досалы САЛҚЫНБЕК,
тарих ғылымдарының кандидаты,
профессор, Қазақстан педагогикалық
ғылымдар академиясының академигі

Саналы ғұмырында халқымыздың азаттығы мен теңдігі, рухани жаңғыруы мен мәдениетінің өсуі жолында күресіп өткен және артынан мәңгілік мұра қалдырған бірегей тұлға – Ахмет Байтұрсынұлының мұралары әлі зерттелу үстінде. Ал ол мұраларға терең бойлаған сайын оның қатпар-қатпар қабаттарынан бірегей тұлғаның ұлт мүддесі жолындағы күресінің айғақтары айқындала түседі. XX ғасырдың бас кезіндегі Ресей империясының отаршылдығына қарсы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі жетекшілерінің бірі болған А.Байтұрсынұлы кейіннен Кеңес үкіметі жағына шығып, Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитеттің мүшесі, 1920-1921 жылдары Қазақ АКСР-і Халық ағарту комиссары болып істеді. РК(б) П-ның құрамына да өтті. Өз халқының тағдырын Кеңестік билікпен байланыстырған ол, осы жылдары В.Ленинге бірнеше рет хат жазып Қазақстандағы Кеңестік билік саясатын сынға алған болатын. Және осы хаттарында осыған дейінгі кезеңде отаршылдықтың салдарынан мүшкіл халге ұшыраған халқымыздың аянышты тағдырын сөз ете отырып, Қазақ халқына қағаз жүзіндегі емес, шынайы бостандық беру мәселесін қойды. Ол шынайы бостандықтың жолдарын да көрсетіп берді. Бірақ Кеңестік биліктің өңін айналдырған бұрынғы отаршылдық саясатты жалғастырушы “мұрагерлік” жолын айқын түсінгеннен

кейін бұл үкімет құрамынан да, партия қатарынан да шығып кеткен болатын.

Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың бас кезінде қазақ білімі мен ғылымының Хан Тәңірі болуымен қатар, қоғам және мемлекет қайраткері болды. Қайраткер тұлға Ресей империясы кезіндегі жүргізген қазақ жері үшін күресін, кеңестік билік кезінде одан әрі жалғастырып, бөлшектеніп кеткен қазақ жерінің біртұтастығын қалыптастыруда орасан зор еңбек сіңіргенін біреу білсе, біреу білмес.

1919 жылдың шілде айынан 1920 жылдың қазан айына дейін жұмыс істеген Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет өз қолына Қазақстандағы әскери-азаматтық басқаруды шоғырландыра отырып, өлкедегі барлық кеңестік қызметті біріктіру мен ұйымдастыру, орталық кеңестік биліктің қаулыларын іске асыру, жергілікті кеңестердің қызметін бақылау, Қазақ өлкесін шаруашылық және мәдени жағынан көтеру, жергілікті маңыздағы пайда болған барлық мәселелерді шешу, жалпы съездің қарауына және бекітуіне қазақ автономиясы туралы жобаны дайындау, қазақ өлкесі мен Ресей Федерациясы және Түркістан кеңестік республикасы арасында қарым-қатынасты реттеу міндеттерін іске асыруы қажет еді.

Таптық қарсылықтан туындаған Азамат соғысының бел ортасында құрылған бұл Ревкомның алдында

жоғарыда аталған міндеттермен қатар, Ресей империясының кезіндегі “бөлшекте де, билей бер” саясатының салдарын жан-жаққа бөлшектеніп кеткен байырғы қазақ жерлерін біріктіру, жинастыру сияқты қасиетті де, қажырлы жұмыстар тұрған еді.

1919 жылы Кеңес үкіметі кешірім жариялағаннан кейін Алашорданың шығыс бөлігі кеңес үкіметі жағына шығып, оның кейбір көрнекті мүшелері кеңестік қызметтерге тартылады. Бұдан былайғы өзінің іс-әрекетін, халқының жарқын болашағын кеңес үкіметімен байланыстырғылары келіп, өз еркімен кеңестер жағына шыққандардың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы болатын.

Бар, жоғы он бес айдай жұмыс істеген революциялық комитеттің құрамына кірген Ахмет Байтұрсынұлы оның белді мүшесі болып, төрағаның орынбасары ретінде Ревком шешкен, қараған барлық мәселелерге белсенді араласып, өзінің ұлт мүддесін қорғауға бағытталған ұсыныс-пікірлерін батыл білдіріп отырғанын Ревкомның құралған кезінен бастап, автономияға айналғанға дейінгі бүкіл қызметінен мол хабар беретін Ревком мәжілістерінің хаттамаларынан анық байқауға болады.

Қазақ автономиясын құруға дайындық барысында үлкен талас тудырған мәселенің бірі – жер мәселесі болды. Әсіресе, Ақмола мен Семей облыстары, Қостанай уезі үшін Сібір ревкомымен арадағы талас-тартыс барысының алдығы шебінде Ахмет Байтұрсынұлы тұрды. Ревком 1919 жылғы 12 қыркүйектегі мәжілісінде Сібір Ревкомына қарасты Челябин губерниясының құрамына берілген Қостанай уезін Қазақ өлкесіне қайтару жөнінде мәселе қарайды. Ресей империясы кезіндегі әкімшілік территориялық бөліс бойынша Қостанай уезі орталығы Орынбор қаласы болған Торғай облысының құрамында болды. Азамат соғысы жылдарындағы Қостанай уезінің еліміздің батысындағы Орынбормен байланысы нашарлағаннан кейін уезд 1919 жылы Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің шешімімен Челябин губерниясының құрамына беріледі. Қазақ жерлерін біріктіру жұмысын бастағанда шовинизммен уланған Сібір ревкомы басшылары Қостанай уезін Қазақстанға қайтаруға қарсы шықты. Мәжілісте қабылданған қаулыда Қостанай уезін қазақ ревкомының құрамында қалдыру жөнінде орталық билікке жеделхат жолдау және үш күн ішінде Қостанай уезін Қазақ ревкомының құрамына қалдырудың қажеттігі туралы баяндама дайындауды Ахмет Байтұрсынұлына тапсырылады. А.Байтұрсынұлына бұл баяндаманы дайындауды тапсыру оның білімділігі мен өз көзқарасын табанды қорғай алатын қазақ жері тарихының білгірі екендігі ескерілсе керек. 1919 жылы 16 қыркүйекте дайындалған баяндамасында А.Байтұрсынұлы Қостанай уезін байырғы қазақ жері екендігін басты негізге ала отырып, уездің тұрмыстық және экономикалық жағынан Торғай облысының басқа уездерімен сондай-ақ, Сырдария облысының Қазалы, Перовск уездерімен де өте тығыз байланысып жатқандығын дәлелдеп береді. Сонымен қатар Қостанай уезінің тарихи-географиялық жағынан да Қазақстанда қалдырылуы керек екендігіне назар аударады. А.Байтұрсынұлының баяндамасы негізінде Ревком 16 қыркүйекте халық комиссарлар кеңесіне Қостанай уезінің Қазақстанға қайтарылуының саяси және экономикалық жағынан тиімділігін ұсынған баяндама жолдайды. 1919 жылы қараша айында Ревком төрағасы С.С.Пестковский кеңестердің VII бүкілресейлік съезіне байланысты Москвада болғанда съезден кейін ревком алдында тұрған көптеген мәселелермен қатар, Қостанай уезі жөніндегі мәселені де шешуге тиіс болатын. 1919 жылы қараша айының 21 күні болған Ревкомның мәжілісінің қаулысы бойынша Москвадағы съезге Пестковскимен бірге А.Байтұрсынұлы барсын деген қаулы қабылданады. Бірақ бұл кезде белгілі бір

себептерге байланысты А.Байтұрсынұлы аталған съезге бара алмай қалады.

Қазақ өлкесін басқару жөнінде революциялық комитеттің 1920 жылы сәуірде болған мәжілісі де көңіл аударарлық. Мәжілісте Қостанай уезіне және Қазақстанның басқа да талас тудырып отырған жерлеріне байланысты А.Байтұрсынұлын Москваға іс сапарға жіберу керек пе, әлде бұл мәселені Москвадан төраға Пестковский келгенше кейінге қалдыра тұру керек пе деген пікір-талас өрбиді. Ревком мүшесі Седельников: Қордаланған мәселені шешу үшін тез арада А.Байтұрсынұлын Москваға жіберуді табанды түрде ұсынып, бұған дейін Москвада бірнеше рет болған Пестковский ештеңе шеше алмады, оған үміт артудың қажеті жоқ деген ой айтады. Т.Седельниковтың А.Байтұрсынұлын Москваға тез арада жіберу керек деген ойының екінші бір себебі Ревкомның өз ішінде алдағы құрылғалы жатқан Қазақ кеңестік автономиясының құрылымы мен әдіс-тәсілдері жөнінде қарама-қайшылық күшейіп келе жатқан болатын. Бұл кезде Москвада жүрген Ревком төрағасы Пестковскийдің өзі байланыс арқылы Ревком мүшелерімен сөйлескенде БОАК-нің жанындағы Қазақ Ревкомының тұрақты өкілдігін қайта құру үшін, Қазақстанды материалдық және қаржылық жағынан қамтамасыз етуді жақсарту мақсатында оның қызметін күшейту үшін беделді тұлға А.Байтұрсынұлының тез арада Москваға келуін жақтайды. Сонымен 1920 жылы сәуір айында Москваға аттанған А.Байтұрсынұлы Кеңес елінің басшысы В.И.Ленинмен кездескенде Қазақ жерінің шекарасын айқындау барысында талас тудырып отырған Семей мен Ақмола облыстары, Қостанай уезі, Орынбор губерниясын экономикалық, саяси, тарихи, этнографиялық тұрғыдан Қазақстанға қосудың тиімділігін нақты көрсетіп, Ресей империясы кезінде Қазақтардан тартып алынып Орыс шаруаларына берілгенін дәлелдеп береді. Жалпы бұл талас тудырған даулы жерлер 1920 жылы тамыз айында Қазақ кеңестік социалистік республикасы құрылғанға дейін де, бірнеше рет талқыланып, В.И.Лениннің араласуымен Қазақ автономиясына қосылғаны белгілі.

А.Байтұрсынұлы байырғы қазақ жерлерінің біртұтастығын сақтау жолында табанды түрде күрескен және соған қол жеткізуі жолында бар күш-жігерін аямаған нағыз халқын сүйген қайраткер болды. Яғни ата-бабаларымыздың қанымен орныққан қасиетті жеріміздің аймақтық тұтастығын қайта қалпына келтіру жолындағы күресте А.Байтұрсынұлының еңбегі зор.

Ахмет Байтұрсынұлы 1920 жылы мамыр айында орталықтың өкілдері мен жергілікті халық арасындағы сенімсіздік еңсеру туралы В.И.Ленинге жазған хатында: *«Қырғыз (қазақ) ревкомының құрылғанына он ай өтті. Он ай ішінде ревком тарапынан ештеңе де істелген жоқ. Ревкомның өндіріссіздік жұмысын көп дебеттерге байланысты түсіндіруге болады, бірақ негізгі екі себеп бар: 1) Қазақ өлкесін басқаруға қойылған орталық өкілінің айқын жұмыс жоспары болмады; мүмкін ол өлкенің әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты және Қазақ мәселесіне қатысты орталықтың партия бағдарламасы мен «Ресей халықтарының құқықтарының декларациясынан» басқа нақты нұсқауының болмауынан шығар. 2) Орталық өкілдері мен жергілікті халық арасында өзара сенім болмады»*, – деп атап көрсете отырып, патша үкіметі кезінде, ұлттық езушілік пен тонаушылықты қазақ халқынан көп көрген халық жоқ шығар деген болатын [1].

Өз ойын одан әрі сабақтаған қайраткер қазақ халқын ғасырлар бойы тонап, қорлап келген орыс халқы, бұрынғы патша шенеуніктерінің орнын алмастырып мо-
йынға отыруға емес шын мәнінде езілген халықтарды азат

етуге келгенін дәлелдеуі керек деуімен қатар «*Бір ғана коммунист-интернационалист атауын өзгертіп, орыстар өздеріне деген сенімді жақсартпайды*»,– дейді.

Ахмет Байтұрсынов патша үкіметінің отаршылдық саясаты қазақ халқының мемлекеттілікке ұмтылуын жою, халқымызды надандықта ұстау, орыстандыру саясаты болғанын ашып көрсете отырып, қазақтарға қатысты орыс пролетариаты екінің бірін таңдауы керек: «*өздерінің өктемдігін күштеп таңу арқылы, ешқандай да қарсылықсыз бағынуды талап ету, немесе қазақ еңбекші халқының сеніміне кіру*» деп атап көрсетеді. Және Ахмет Байтұрсынұлы айтуы бойынша қазақ халқының сеніміне кірудің төте жолы ұлт зиялылары арқылы болуы керек. Бірақ сол үшін осы зиялылар Кеңес үкіметінің сеніміне кіруі керек деді.

Ахмет Байтұрсынұлы өзара сенімді нығайтып, Қазақ өлкесінде Кеңес өкіметінің құрылысын жандандыру үшін мынадай негізгі міндеттерді атқаруды алға қояды: «1) Қазақ өлкесін басқарудың басына нағыз идеялық коммунистерді және шыңдаудан өткен адал қазақ зиялыларын қою. 2) Аралас халықтар тұратын аудандардағы барлық билік органдарында езілген халықтың өкілдері үштен, екіге кем болмау керек. 3) Қазақ өлкесіндегі шаруашылық-экономикалық мекемелерді басқару ешқандай да бөлшектеусіз қазақтардың қолында болуы керек. 4) Қазақ коммунистерінің және революциялық зиялылардың саяси, мәдени жұмысы кеңестік социалистік шаруашылық саясатына негізделуі керек. 5) Орынбор қаласы арқылы басқарылған, Қазақ өлкесін біріктіретін әскери округ құру. 6) Қалалардағы гарнизондар міндетті түрде қазақтардан болуы керек».

А.Байтұрсынұлы Алматыда 1929 жылы маусымда тұтқындалып, оған: «Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық ұйым құрды, Орта Азиялық пантүркішілдік ұйымының басшысы Валидовпен байланыста болды, Қазақстанда қарулы көтеріліс дайындады» деген айып тағылады. Осы тұтқындау кезінде А.Байтұрсынұлының бір топ кеңестік және партия қайраткерлерімен бірлесіп В.Ленинге (көшірмесі Сталинге) жазған хаты тәркіленеді. Қазақ автономиясы бойынша ОГПУ-дың шығыс бөлімінің бастығының орынбасары Саенконың 1929 жылы маусымның 13-і күнгі осы хат жөнінде берген анықтамасында: «Бұл құжат 1929 жылы 3 маусымда күні Алматыдағы Байтұрсыновтың пәтерін тінту кезінде табылды. Байтұрсыновтың берген түсінігі бойынша құжат партияның 10 съезінде дайындалып, редакциялау үшін Ташкенттен Москваға кетіп бара жатқан жолда Орынборда Байтұрсыновқа Төреқұлов пен Сафаров берген. Байтұрсынов қазіргі уақытта тұтқындалған және қазақ ұлтшылдарының жасырын ұйымының ісі бойынша жауапқа тартылған ол басшылық ролде болған. Бұл ұйымды құрушылардың бірі ретінде Валидов блогымен және басмашылықпен байланыста болған. Ұйым Валидов басқаратын Орта Азиялық ұйымның бір бөлігі болып табылады. Байтұрсынов Орта Азиялық орталыққа өз өкілдерін жіберіп, оларға Алашорда үкіметі атынан шетелдік мемлекет өкілдерімен ұйымды қарумен, әскери керек жарақтармен қамтамасыз ету жөнінде келіссөз жүргізуге арнайы мандат берген. Кейіннен және осы уақытқа дейін мәдени майданда Кеңеске қарсы жұмыстарды басқарған»,– деп қатталған [2]. Төреқұлов, Сафаров, Жандосов, Қожанов, Аспандияров, Авдеев, Саматов, Алманов, Киров, Сәдуақасов, Бөкейханов Г., Досов, А.Омаров және А.Байтұрсынов қол қойған хаттың ішкі мазмұнына үңіліп қарасақ езілген ұлттардың болашағын кеңестік құрылыспен байланыстырған үміті, кеңестік биліктің езілген ұлттар алдындағы негізгі міндеттері және кеңес үкіметінің өз деңгейінде езіл-

ген ұлттардың дамуына көңіл бөлмей, бұрынғы отаршылдық саясатты жаңа тұрпатта жүргізіп отырғаны айқын аңғарылады. Хатқа қол қойған қайраткерлердің Қазақстанда жиырмасыншы жылдардың бас кезінде әртүрлі жауапты қызметтер атқарғаны белгілі. Бірақ хаттың неге дер кезінде орталықтағы жауапты органдарға немесе жеке бір жауапты қызметкердің атына жіберілмегені белгісіз. Сыныққа сылтау іздеген ОГПУ-дың жемдеттері үшін өз халқының арман-мұраты айтылған бұл хат «ұлтшылдарды» айыптаудағы негізгі айғақтардың қатарына жатқызылып, оның Ахмет Байтұрсынұлы сынды алдыңғы қатарлы тұлғалары 1930 жылдың өзінде-ақ саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Қамауда отырған кезіндегі тергеушілердің сұрақтарына: «*Менің идеалым – қазақ халқының тұрмыс жағдайын, мәдениетін мүмкін болғанша көтеру, ал мұның өзі оның игілікті дамуының алғышарттары болғандықтан, мен осы мұратты қандай билік қамтамасыз ете алса, соған риза болмақпын*»,– деген, өз ұлтының адал перзенті Ахмет Байтұрсынұлы өзінің ұлт мүддесі жолындағы жанкешті күресінің із-түссіз кетпейтініне сенген болатын.

Болашақ ұрпақ алдындағы аманатқа, олардың алдындағы жауапкершілік мәселесіне айрықша мән берген қайраткер: «*Алашқа аты шыққан адамдар! Көсемдіктеріңді адаспай түзу істеңдер! Сендер адаспаңдар – арттарыңнан алаш адаһады: арттарыңнан ергендердің обал-сауабына сіздер қаласыздар*»,– деген еді. Қайраткер тұлғаның болашаққа деген осы аманат сөздері бүгінгі күні әрбір мемлекеттік жауапты қызметкерге қарата айтылғандай.

Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша Алматы қаласында орналасқан Ахмет Байтұрсынұлы мұражай үйі республикалық маңызы бар қасиетті орындар тізіміне енгізілді. Мұражай үйінің жас ұрпаққа саналы тәрбие берудегі рөлі айрықша болып табылады. Міне сондықтан да өзіміз қызмет етіп отырған Қазақ ұлттық аграрлық университетінің студенттерін мұражай үйіне апарып танымдық-тағылымдық сабақтан тыс жұмыстарды жүргізуді қалыпты құбылысқа айналдырдық. Осыған орай сөз соңында айтармыз қоғам және мемлекет қайраткері, халқымыздың біртуар перзенттерінің бірі – Ахмет Байтұрсынов мұраларын халық арасында кеңінен насихаттау, жас ұрпақ тәрбиесіне пайдалану ісін одан әрі кеңейту мақсатында мұражай үйін мемлекет қарамағына алу мәселесін кешіктірмей шешетін мезгіл келді деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР

1.Протоколы революционного комитета по управлению казахским краем (1919-1920 г.г.). Алматы, 1993. сс 32-33.

2.ҚР ПМ. 141-қор, 18-т, 165-іс, 8-9-пп.

Құттықтаймыз!

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕСІ АКАДЕМИК БОЛЫП САЙЛАНДЫ

Жұрналымыздың ақылдастар алқасының мүшесі, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің кафедра меңгерушісі, профессор, Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің құрметті қызметкері Салқынбек Досалы Исаханұлын Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының толық мүшесі (академигі) болып сайлануымен құттықтаймыз. Ғылыми-педагогикалық және шығармашылық жұмыста үлкен табыстар тілейміз.

Редакция ұжымы.

ҒҰМАР ҚАРАШТЫҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Бактылы БОРАНБАЕВА,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Ансаған АРОНОВ,
ҚР Президентінің жанындағы мемлекеттік басқару
академиясы басқару институтының аға оқытушысы,
М.С.Нәрікбаев атындағы Қазақ мемлекеттік заң
университетінің 1-курс PhD докторанты

XX ғасыр басында Қазақстандағы қоғамдық-саяси және құқықтық ой-пікірлердің дамуына үлкен үлес қосқан қазақ зиялыларының қатарынан Ғұмар Қараш ерекше орын алады.

Заңгер ғалым С.Өзбекұлының пайымдауынша Қазан төңкерісіне дейінгі қайраткерлермен салыстырғанда Ғұмар Қараштың саяси-құқықтық, реформаторлық бағдары мазмұны терең философиялық ой деңгейімен, абстракциялық ұғым сарынымен көркемделген [1, 58-б.].

Қоғам қайраткері, ойшыл ақын Ғұмар Қараштың артына қалдырған шығармашылық мол мұраларының негізгі мазмұны қазақ халқының өркениетті елдер қатарына қосылуы, еркіндік, тәуелсіздік ұғымдарымен байланысты сипатталады. **Мәселен, ол қазақ елінің Ресей патша өкіметінің құрамына қосылғанға дейінгі дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүргенін, халықтың ұлттық әдет-ғұрып дағдылары негізіндегі еркін өмір тіршілігін:**

*Кеше бір өткен заманда
Біздің қазақ теп-тегіс
Толықсып тұрған шақ еді,
Еділ, Жайық арасын
Көше қона жайлаған,
Шалғынға бие байлаған,
Еркін қоныс, қалың ну
...Әр кезде естен кетпеген
Қызықты кешкен күндері
Қазағымның басына*

Бір-ақ қонған бақ еді [2, 79-б.], – деп баяндайды.

Сондай-ақ Ресей империясының саяси құқықтық басқару жүйесі енгізілгенге дейінгі **Қазақ даласында орныққан құқықтық әдет-дағдылар мен хандық билікті:**

*Кешегі өткен хандардың:
Әбілқайыр, Нұралы,
Бөкей менен хан Жәңгір
Солардың болған шағында
Кемеріңнен асып шалқып*

Тасып едің, ер қазақ, – дей отырып, билер институтының сот тәуелсіздігін қамтамасыз етуі, **қазақ арасындағы ақсақалдар сөзінің мәртебелі болғандығын:**

*Ақсақал билер бар еді,
Шиеленген шешіп түйінді*

Атқарған істі басынан [3, 20 б.], – деп көрсетеді.

Ғұмар Қараш қазақ халқының этномәдени құндылықтарын жоғары бағалай отырып, патша өкіметінің отарлық билік жүйесінің ұлттық қоғамдық санаға **жат жағымпаздық, паракорлық, сатқындық сияқты дарақы мінез-құлықтарды қалыптастырғанын:**

*Замана азған шағында
Мұндай да мұндай хал болды,
...Адалдық, ақтық білмейді,
Ары, діні мал болды.
...Алым пара алу үшін
Жетім-жесір жылатты,
Аз ғана күндік бақ үшін
Халқын сатты, құл етті* [2, 79-б.], – деп ашына баяндайды.

Сонымен бірге ол **әйел құқын шектеуге бағытталған қазақ қоғамындағы ескі тәртіпті де қатаң сынға алады.**

*Кейбір жан санға әйелді есептемес,
Халқы бар нендей үлкен оны білмес.
Атына ашуланса қатын соғар,
Бейне бір оны күннен артық көрмес
Жұмсайды отқа, суға, күл көмірге.
Үстіне оңды киім алып бермес,
«Киім әпер, үстім тозды» деп айтуға,*

Қорқады оның соңы бір төбелес [2, 69-б.], – деп «Әйелдер хақында» деген мақаласында: «Тас жүректерді де ерітетін, рахымсыз көздерге де жас келтіретін қайғылы халдердің бәріне де біз Русия мұсылмандарының қатын қыз әлемінде ұшырадық. Аянышты оқиғалар әр кісіге де белгілі. Бұл жөнінде көп жазылды. Сол халдерді жазушылардың қаламынан әйелдердің көз жасы сорғалағандай... Бір әйел екі айдан бері ерінің жоғалып кеткенін, енді екі айда келмесе айырылысатындығын, екінші күйеуге шығатындығын жазады. Мұндай мәселелерге діни имамдарымыз анық бір пәтуа айта алмайды. Себебі діни заң орындарының неке хақында анық, айқын жол-жоба берер заңы жоқ. Осы мекемелер бұл іспен түбегейлі айналысуы керек. Мұндай заң болмағандықтан осылар хақында бар шындықты айтуға мәжбүр болдым» [4], – деп қынжылады. **Ағартушы ақын қазақ халқына өркениетті елдерден артта қалудың себебі надандық, сауатсыздық екенін көрсете отырып, «Ер болсын, әйел болсын, білім алсын»** [5, 68-б.], – деп қазақтың ұлдары мен бірге қыздарын да оқытуды үгіттейді:

*Қай елдің ұлы, қызы болса надан
Сол елдің ырысы қайтып бағы сөнген* [5, 69-б.], – дей отырып «Кейін қалу жалқаулықтан, өнерсіздіктен, білімсіздіктен, надандықтан келеді», – деп ғылым, білім, өнері жоқ елдің болашағы бұлыңғыр екендігін айтып түсіндіреді.

Қазақ даласындағы көп әйел алушылықты жою 1917 жылы Ресей мұсылмандарының I сиезінде көтеріліп, шешімін таба алмаған еді. Қазан төңкерісінен кейін жәдидшілдер адам құқығы, әйел теңдігі

мәселесін қайта қозғады [6, 263-б.]. Алайда алғаш рет көп әйел алу үрдісіне Қазақ автономиялы республикасының 1921 жылы 17 қаңтардағы Неке құқы туралы заңының 6-бабы бойынша тыйым салынды.

Ұлт қайраткері Ғұмар Қараш өз тұсында әдеттік құқықтық жүйе бекіткен **көп әйел алушылық жөніндегі ойын**: «Қазіргі уақытта ауқатты адамдар көп әйел алады. Егдерген шағында халі келмей, бір-бірін басқара алмайды. Сүйтіп бала-шаға иесіз қалады. Құранда рухани нәм материалдық жағынан мүмкіндігі болғанда ғана көп әйел алуға болады» [4], – деп қорытады.

Ал ер-азаматтың жанұя алдындағы жауапкершілігін: «Семья ер адамға бағынуы керек. Ер адам – семья басы үй-ішін асырап, жетілдіруге, рухани, материалдық жағынан қамтамасыз етуге міндетті» [2, 213-б.], – деп, сондай-ақ: «Бір үйлі жанның ішіндегі ағзалардың әрқайсысына түрлі-түрлі міндет артылады: өкенің жұмысы – міндеті бір түрлі. Баланың міндеті тағы бір түрлі, шешенің міндеті үшінші түрлі. Осылар өз міндеттерін кемшіліксіз жеріне келтіріп тұрса, тұрмысы тәртіпті болмақ... Ойлап түсінсек сансыз міндетіміз бар. Сол міндеттерді өтеуге борыштымыз» [7], – деп отбасындағы береке-бірлік, татулық жанұя мүшелерінің өз міндетін адал атқаруына байланысты екендігін меңзейді. Әрине, бүгінгі қазақ қоғамында отбасы тұрақтылығы, отбасындағы әкелердің беделі мен олардың бала тәрбиесіндегі жауапкершілігі күрделі мәселелер қатарына көтерілген кезеңде, ұлт жанашырының бұл пікірлерінің өзектілігі дау туғызбайды.

Өз заманында Ғұмар Қараш **неке туралы заң қабылдау қажет екендігін**: «Баспа арқылы барлық көпшілікке, оқырман қауымға арналған неке туралы заңды қабылдау шарт. Мұндай заң болмайынша неке мәселесі дұрыс болмайды. Сондай заң болмағандықтан неке бұзушылар көріне бастады. Әсіресе, еркектер жағында көбірек кездеседі. Ашу үстінде еркектер әйелдерді жәбірлейді, осының бәрі де белгілі заңның жоқтығынан. Шын мәнінде әйелдер құқын қорғайтын әділ қазылар жоқ. Сол себептен он-он бес, жиырма жыл бірге тұрған жұбайлардың айрылысуы осы жайлардың жолға қойылмауынан» [2, 214-215-бб.], – деп көрсетеді.

Ғұмар Қараштың ойынша, адамзат бойындағы ең қажетті сезім – ар-ожданы. Ар-ожданның негізгі мақсаты ақтық пен нақақты анық айыру, бір нәрсені өтірік мақтамау, не оны жалған жамандамау... Әсіресе, адамзаттың ар-ожданы өте қасиетті және жоғары саналады. Ол әділдіктің бірден-бір өлшемі болып табылады. Осы өлшем болғанда ғана адам баласы нәпсінің құлы болудан сақтана алатындығын ескертеді.

Ойшыл ақын Ғұмар бабамыздың артына қалдырған шығармашылық мұралары бүгінгі жас ұрпақтың бойына отаншылдық, ұлтжандылық сезімдерін қалыптастырудағы маңыздылығымен ерекшеленеді. Мәселен, **ол азаматтардың Отан, ұлт алдындағы борышын**: «Отан, ұлт мәселесі баршаға ортақ. Әр кісінің өзіне тиісті борышы бар. Әркім шамасы жеткенше қолынан келген істі атқарса болады. Жәй адамдар өз міндеттерін адал атқарса, ол күрделі, ұлы істердің бітуіне үлкен септігін тигізген болар еді... әрбір кісі

қоғамның мүшесі екенін сезіне отырып, өзіне жүктелген қызметті атқаруға міндетті. Әрбір адам өзінің халқы үшін қызмет етсе, оның ісі үй ішіне де, ағайын-туысына да, халқына да пайдалы болады. Демек, Отанды, ұлтты жаңғырту үшін әр адам өзіне тиісті сеніммен атқаруы керек. Сонда ғана бұл іс жүзеге аспақ» [2, 168-169-бб.], – деп түсіндіріп береді.

Қазақ елінің бостандығы мен еркіндігін аңсаған алаш қайраткері: «Тартыс және күштілер хақында» деген мақаласында: «Талас, тартыс – дүние заңдылығы. Күштінің күштілігі де заңдылық. Осыған қарап адамдар күштілер ғана өмір сүреді деп ойлауы мүмкін. Шындығында, нағыз күштілік шындық пен әділдікте екенін ұмытпау керек», – деп сендіреді.

Патша үкіметінің саналы түрде қазақ халқының мүддесіне қажетті әлеуметтік, саяси-құқықтық институттарды басып, жаншып, зорлық-зомбылықты ұлттық езгіні үстемдікке айналдырғаны туралы: «патша үкіметінің шет ұлттарды аздап болса да ағарту, олардың ғылым өнерде артта қалғандарын алға бастыру туралы тіпті де қам жеген жоқ. Ол әрдайымда ұлттарды бір-біріне айдап салып, өшіктіріп, араларында қанды соғыстар ашып, әлсізін күштісіне тала-тумен болды... Патшалық тәртібі гулеп тұрған замандағы «Ұлт» сөзі құрғақ болып қалды» [8], – деп ашық жазды.

Қорыта айтқанда, алаш қайраткері Ғұмар Қараш қазақ халқының саяси құқықтық, әлеуметтік – экономикалық азат елдігін аңсады. Демек, Тәуелсіз қазақ елінің кейінгі жас ұрпағы – Ғұмар Қарашты дін, шариғат, имандылық жолын, араб, парсы, түрік, татар тілдерін жетік білген ғұлама, өз дәуіріндегі мерзімді баспасөзде қазақ елінің жоғын жоқтап, көкейкесті мәселелері хақында ой толғаған тарихи тұлға деп таниды.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается политико-правовые взгляды деятеля Алашского движения, поэта и мыслителя Гумара Караша на основе исторических данных.

***

The article examines the political and legal views of one of the leaders of the Alash movement, poet and thinker Gumar Karash based on a historical data.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Өзбекұлы С.** Арыстары алаштың. Тарихи очерктер. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 186 б.
2. **Ғұмар Қараш.** Замана. (Өлең, толғаулар, пәлсапалық ой-толғаулар, мақалалар). Құрастырған Қ.Сыдықов. – Алматы: Ғылым, 1998. – 240 б.
3. **Қараши Ғұмар.** Бала тұлпар. – Уфа, Шарқ. – 1911. – 28 б.
4. **Қараши Ғұмар.** Әйелдер хақында // Шура. 1910. №8.
5. **Боранбаева Б.С.** Ғұмар Қараш. Қоғамдық-саяси қызметі. Монография. Алматы «Арыс» баспасы. 2014. – 232 б.
6. **Yildirim S.** Saburgaliyeva N. Boranbayeva B. In Important Name in Kasakhstan Jadidism Movement a Clerik: Omar Karas, life and Aktivities (1875- 1921). Ankara. 2019.
7. **Қарашев Ғ.** Жүгенсіздік адамға жол ма еді? // Абай. 1918, № 4.
8. Ордалық баласы. Ұлт нәм туған тіл // Дұрыстық жолы, 1919. № 5. 1 сәуір.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МЕДИЦИНАСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Нағима САРМУРЗИНА,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Айдос ҚАЛШАБАЕВ,
М011400-тарих мамандығының 2-курс магистранты

Қазақ халқы ғасырлар бойы жиналған мол тәжірибелерімен, өне бойындағы барлық асыл қасиеттерін ұрпақтан-ұрпаққа аманаттап қалдырып отырған. Ата-баба аманатын арқалаған ұрпақ аманатқа қиянат жасамай, керісінше, оны одан әрі дамыта отырып, келесі ұрпаққа сол қалпында жеткізуге тырысқан. Осылайша ұрпақтан ұрпаққа қалдырылған асыл мұраның бірі халық медицинасы деп айтуға болады.

Халық медицинасын атадан балаға ауызша немесе жазбаша түрде беріліп келе жатқан, денсаулықты рухани және қоғамдық тұрғыда бір қалыпты сақтауға мүдделі, аурулардың аты-жөнін табуға, оның алдын алуға және жоюға бағытталған, түсінікті және түсініксіз білім мен нақтылы іс-әрекеттердің жиынтығы ретінде дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы таныса, ал ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фараби медицинаны – адам ағзасының қалпы, жағдайы жөніндегі, оның саулығын сақтау, арттыру, сырқатын кеміту, жою жөніндегі ғылым деп бағалаған. Бұл жерде Шығыс медицина ғылымының атасы Әбу Әли ибн Синаның жалпы медицина ғылымын саулықты сақтау, науқасты кеселден айықтыру үшін адам тәнін зерттейтін ғылым деп қарастыруына тоқталуымыз орынды [1,86-6].

Қазақ халық медицинасын зерттеуші ғалымдарымыз өз еңбектерінде халық медицинасын өсімдіктер мен жануарлардан алынатын шипалы өнімдер мен минерал заттардың емдік қасиеттері алуан түрлі аурулардың белгілері мен сол аурулардың емдеу тәсілдері және олардан сақтану жолдары туралы тарихи даму барысында халық жадында қалыптасқан эмпириялық (тәжірибелік) білімдердің жүйесі ретінде қарастырады [2,74-6].

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымы халық емшісі дегенге де анықтама береді. Оның анықтама-сында халық емшісі дегеніміз – «Халық ұғымы бойынша әр түрлі өсімдіктерден, минералдық заттардан, жануарлардың әр түрлі ағза мүшелерінен дәрі-дәрмек жасап, сол бойынша әр түрлі ем қолдана білетін, сол ем-домы өз ортасында қоғамдық, мәдени және діни ұғымдарына сәйкес халыққа медициналық көмек бере алатын адам».

Демек, халық медицинасы және халық емшісі дегеніміз – өз ортасына, өз заманына сай келетін, сол елдің дүние, өңір, тіршілік туралы ұғымдарына ғана үйлесетін іс-әрекетті жүзеге асыратын адам. Олай болса, әр елдің тек өзіне ғана тән мәдениеті, тарихы, әдет-ғұрпы болатыны сияқты, соған сәйкес медициналық ұғымдары мен емдеу тәсілдерінің де болуы орынды. Сондықтан да халық медицинасы – этнографиялық құбылыс. Ғасырлар бойы әр халық

өзінше дамып, өзінше әдет-ғұрып қалыптастырса, солайша ауру-сырқаулардан құтылу жолын да іздестірген. Олардың сырын білуге талпынған, өзінше оларды таныған, алдын алу, оларға қарсы күресу жолын жүргізген, өздерінше ем-домын тапқан.

Жалпы халық медицинасын магиялық және эмпирикалық медицина деп екі үлкен топқа бөліп қарастырамыз. Сиқыр мен тылсымға сүйенген халық емшілігін магиялық медицина деп, ал эмпирикалық медицинаға – бірнеше мыңдаған жылдардағы тәжірибе негізіне сүйенген халық емшілігін жатқызамыз. Біздің қазақ халқының халықтық медицинасында дәстүрлі медицинаның бұл екі түрі де кездеседі. Оларға жеке-жеке алдағы тарауларда тоқталмақпыз.

Қазақстанның медицинасы төңкеріске дейінгі кезеңде өз бетінше дамыды, тұрғындар негізінен халық медицинасын кеңінен қолданды. А.Васильев, А.Ягмин, Ә.Диваев және басқалар көрсеткендей, XIX ғасырда Қазақстанда медициналық қызметпен негізінен бақсылар, сынықшылар, тәуіптер айналысқан. Оларды жалпылама түрде халық емшілері деп атаған. Халық емшілері дәрі дайындай білген. Олар сол уақытта ғылыми медицинада да қолданылған көптеген дәрі-дәрмектерді пайдаланды. Бұндай дәрілерге раушан, майкене, дермене тұқымы, анар ағашы, цикорий, андыз, дермене жусаны, ашудас, күкірт қышқыл магнезиі, сынап, күкірт тотияйын, мышьяк, мүсәтір спирті, азот қышқылы, хинин, апиын жатады.

Емшілер – ішек сырқаттары кезінде әртүрлі дәрілер қолданады. Мысалы, асқазан ауырғанда рауғаш, апиын берген. Іш өткенде науқасқа жұпар жаңғағы шайының қою тұндырмасын, қарақат тұндырмасын берген. Қатты жөтел кезінде шайға немесе сорпаға салынған бұршаққынды бұрыш тұндырмасын қолданған. Қазақтың халық емшілері қымызды негізінен туберкулезді, құрқұлақты, хлорозды, қаназдықты, жүрек-қан тамыры және асқазан-ішек сырқаттарын емдеуге пайдаланған. Жұқпалы ауруларды емдеуде халық медицинасының өз құралдары мен әдістері болған. Шәйді терлету құралы ретінде пайдаланған. Аурудың алдын алу мақсатында алапеспен ауыратындарды сау адамдардан бөлек ұстаған, шешектен ауырғандарды тек осындай сырқаты болған адамдар ғана күткен. Шешекпен ауыратын бір адамы болса да бүкіл ауыл қонақ қабылдамаған. Мerez сынды күрделі ауруларды емдеу қарапайым, бірақ негізінде дұрыс жүргізілген. Науқас адам терісіне сынап жақпамайын жаққан, мышьяк, сынап ішкен, жараларды тотияйынмен күйдірген. Халық емшілері тері ауруларын да емдей білген, ол үшін

жақпамайлар, ұнтақтар қолданған. Жақпамайды, әдетте, сынаптан, күкірттен және қойдың майы қосылған басқа да заттардан дайындаған. Ұнтақ материалы ретінде ұнтақталған құрғақ жидектер, күл, күйдірілген киіз және т.б. қолданған.

XIX ғасырдың соңында Қазақстанда жұмыс істеген А.Я.Соколов бақсылар адам анатомиясын білмесе де, олардың кейбіреулері күрделі хирургиялық оталар жасаған деп көрсетеді. Олар қуықтағы тастарды алған, катарактаны сығып шығарған, сынықтарды, буынның таюын емдеген, шынтақ бүгілетін тұстағы тері тамырларынан қан шығару кең тараған. Кесілген тұсқа жолжелкен жапырақтары, күйдірілген киіздің немесе мақтаның күлі басылған. Түйнеме болған терідегі жараға ыстық су құйған, кейде ойық жараны қызып тұрған темірмен күйдірген. Жылан шаққан уын ауызбен сорып алып, жыланның басынан даярланған дәрі басқан. **Бұл дәрі мынандай жолмен жасалған:** жыланның басы кептіріледі, ұнтақталынады, сүтпен араластырылып, жараға таңылады. Тістің ауруын меңдуана мен май қоспасымен емдеген, кейде құрғақ меңдуана басқан. Қазақстанның халық медицинасын П.Н.Соколов осылай сипаттайды. Халық емшілері қымызбен, шұбатпен, шөп тұнбаларымен, су-балшықпен емдеген. Тәуіптер, емшілер, сынықшылар өз тәжірибесінде түрлі өсімдіктердің тамырларын, киік мүйізі және басқа құралдарды пайдаланған.

Оба, тырысқақ, шешек, алапес, сүзек сияқты індеттерді қазақ халқы жақсы білген. Бұл жұқпалы аурулардың сау адамға ауру адамнан киім-кешек, ауа арқылы және бір-бірімен жанасқан кезде жұғатынын түсінген. Осыған орай, сол аурулардан арылу амалдарын, тиімді санитарлық-гигиеналық шараларды ойлап тауып отырған. Мәселен, белгілі бір ауыл-аймақта оба шыға қалса, науқас адамды оқшаулап, жеке үйде ұстаған, ауруға ұзын таяқтың ұшына байлап тамақ беріп отырған, сол үйден сыртқа бірде бір зат шығаруға тиым салынған. Науқас адамға тіпті туыстарын да жібермеген, осындай індет жайлаған бүкіл ауыл қонақ қабылдамаған. **Науқас жатқан үйге ұшына қара не қызыл жалау байланған найза шаншып қойылатын болған, бұл «мұнда қауіп бар, сақ болыңдар» деген белгі.** Науқастың хал-ахуалын ауылдастары, туыстары үй тұсына алыстан, жел жақтан келіп сұрап білетін болған [1, 87-б.].

Ал тағы бір жағдайда, яғни аса қауіпті, төтенше жағдай туа қалса қатты індетпен ауырған науқасты сол жатқан жерінде жалғыз қалдырып, бүкіл ауыл әр жаққа көшіп кететін. Ескі қонысты қара ниетті қатыгез аруақтар жайлаған, сондықтан ол араға қайтып оралуға болмайды деген сенім-ырым ел арасында кеңінен тараған. Бұл жерде магиялық медицинаның көрінісін көруге болады. Діни жағын алып тастасақ, бұл наным-сенімнің тиімді шара екенін аңғару қиын емес, яғни ескі қоныста нәжіс, несеп, шай және ас қалдығы, шаң-тозаң тазартылмаған қалпы қалған, ал ол өз кезегінде аса қауіпті вирусты ауруларға алып келетіндігін білген. Індет шыққан үйдегі науқас адам өлген соң, оның мәйітін, киім-кешегін, үй-мүлкі, т. б. заттары сол жерде өртеп жіберген.

Қазақ халқы алдын-ала вакцинамен егу әдісі мүлде болмаған кездің өзінде егудің қандай мәні бар екенін жақсы ұғынған. Сондықтан да халық емшілері ауыл халықтарына егу егіп, аурудың алдын алып отырған. Мәселен, халық емшілері шешекпен ауырып, одан айыға бастаған адам терісіндегі шешек дақтарынан құрғақ қабыршақтар жинап алып, оларды

сау баланың терісіне түсірілген сызатқа жапсырған немесе сол баланың мұрнына салған. Бұның тағы бір тәсілі аталған қабыршақты қуырылған бидайға араластырып, кейде түйіп талқан жасаған да оны сау балаларға жегізген. Осы мақсатпен сау баланы аурудан айыға бастаған науқас баламен бір төсекке жатқызған, не оған науқас баланың киімін кигізген [1, 87-88-бб.].

Халық арасында індеттен сақтанудың келесі бір тәсілі кең тараған, яғни үлкен инені шешек дағына сұғып алған соң онымен сау баланың құлағының сырғалығын шаншып, шешекке қарсы егу амалын жасаған. Шешек қабыршағын осы әдіспен сұқ қол мен басбармақ арасына егушілер де болған.

Халық медицинасының өкілдері бақсылардың бақсылық өнері жайында А.Диваевтың жазып қалдырған еңбегі аса құнды. Әсіресе, бақсыларды сипаттай отырып, олардың қызметін ашып көрсетеді. Бақсылық өнерді аса ыждахаттылықпен зерттеп, жазып қалдырған қазақ ғалымдары да жеткілікті. Академик Ө.Х.Марғұлан, фольклоршы ғалым Ө.Қоңыратбаев, қазақ әуендерін зерттеуші А.Затаевич, композитор Б.Ерзакович еңбектерінде бақсылар өнері сипатталады. XX ғасырдың бас кезіндегі ақын жазушылардың шығармаларында осы бақсылық өнері кеңінен насихатталып, суреттелген. Мысалы С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров және С.Мұқановтың әдеби шығармаларына бақсылар арқау болған.

Кезінде түрлі себептермен қазақ даласында болған саяхатшы А.Левшин, әскери дәрігер А.Ягмин, поляк революционер демократы А.Янушкевич, өсімдіктердің дәрілік қасиетін зерттеуші маман ғалым П.Массагетов және басқалардың жазба деректерінде халық медицинасы жайлы мәліметтер көптеп кездеседі. Халық емшілерінің сан ғасырлық тәжірибелеріндегі кейбір тиімді әдістерін ғылыми медицина жетістіктерімен ұштастыруда алғашқы қазақ дәрігерлері мен фельдшерлері де аз міндет атқарған жоқ.

Халық медицинасы тақырыбына қалам тартушылардың қатарында тарихшылар, этнограф ғалымдар, медицина ғылымдарының өкілдері де бар. Дегенмен, бұл зерттеу жұмыстары қатаң деректанулық сыннан өтуді талап етеді. Әсіресе, кеңес заманындағы медицина ғалымдарының басым бөлігі өз зерттеулерінде халық медицинасын, оның өкілдерін және олардың іс әрекеттерін теріс етіп көрсетуге тырысқан. Мәселен, Ишанбай Қарақұловтың мақалаларында бесіктің зиянды жақтарын, сүндетке отырғызудың теріс екендігін айта келіп, жалпы қазақ халық медицинасы ол қараңғылықтан, надандықтан пайда болған дүние деп көрсетеді. Ал бұл мақалаға қарама-қарсы мақала жазған Естөре Оразақов осы аталмыш мәселелерді басқа қырынан ашуға тырысқан [3, 48 б.].

Қазақ халық медицинасына баға беруде тарихшы ғалымдар тарихи тұрғыда халық емшілігі мен емдеу түрлеріне шынайы бағасын береді. Бұл тұрғыда Х.Арғынбаевтың, Ө.Төлеубаевтың, Ө.Әбдіраманнның еңбектерін атап өтуге болады. Халел Арғынбаев 1995 жылы Алматыда өткізілген халықаралық конференциядағы «Қазақтардағы халық медицинасы туралы» баяндамасында көшпелі қазақ өміріндегі халық медицинасының маңыздылығына кеңінен тоқтала келіп, халық медицинасының түрлі салаларына, емдеу әдістеріне тереңірек тоқталып өткен. Х.Арғынбаев баяндамасында халық

медицинасына қатысты барлық емдеу түрлерін, шөптік дәрілердің ерекшеліктерін келтіреді. Баяндаманың құндылығы революцияға дейінгі қазақ халқында кездескен жұпалы аурулардың түрлері және олармен күресудің ел ішіне белгілі амал-тәсілдерін айқындаумен түсіндіріледі. **Ал Ө.Төлеубаевтың «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов» атты еңбегінде бақсыларға ерекше тоқталған.** Ғалым бақсы сарынына, нәрестенің дүниеге келуіндегі салттық дәстүрге мысалдар келтіре отырып, толыққанды сипаттама берген [4, 120-122-бб.].

Тарихшы-этнограф Ө.Әбдіраманнның халық медицинасына арнаған бірнеше еңбегінде діни наным-сенімдерге бағытталған емдеу түрлері, оташылар мен сынықшылардың халық медицинасындағы қызметіне жан-жақты сараптама жасалған. Автордың халық медицинасын зерттеудегі еңбегін ерекше деп бағалауға болады. Себебі ғалым халық медицинасын зерттеуде тек бір жақты мәліметтерге сүйенбей, ел ішінде жүргізген этнографиялық зерттеулер мен талдауларға сүйенген [5, 35-6.].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі соңғы жиырма жылдың аралығында ел арасында халық емшілерінің саны күрт көбейді. Бұқара халықты халық емшілігімен емдеуші тәуіптер мен балгерлер, емшілер өз емінің ерекшелігін айтып жалпы халықты адастыруға көшті. Міне, осы тұста нағыз шынайы халық медицинасына деген сұраныс көбейді. Е.Әбілқасымовтың еңбегінде біз көтерген осы мәселе қамтылған [43, 45-46-бб.]. Тіптен, автор Қазақстандағы сол кезеңдегі жүзге тарта халық емшілерінің тізімін беріп, олардың қызметтеріне қатысты мәліметтер мен жеке өмірбаянын келтірген. А.Алдашев, Ж.Әлімхановтың зерттеулерінде халық медицинасының магиялық саласына жататын емдеу түрлерін тылсымға немесе сиқырға негіздей отырып емдеуді сипаттайды. Қос автордың бұл еңбегі тарихи танымдық тұрғыдан да, медициналық зерттеу тұрғысынан да құнды [1].

Қазақ халқының халықтық медицинасының басты өкілдерінің бірі – бақсылар. Бақсылар тарихын зерттеуде Ш.Уәлихановтан [6] бастап, көптеген орыс зерттеушілері мен саяхатшылары да аз үлес қосқан жоқ. Дегенмен соңғы жиырма жыл көлемінде бақсылар тарихына көңіл бөлген зерттеушілердің қатары біршама көп. Мәселен, Ж.Дәуренбеков пен Е.Тұрсыновтардың зерттеулерінде бақсылық сарынның тарихынан бастап, оның маңыздылығын, сыр-сипатын ашып көрсеткен [7, 42-б.]. Ал К.Байбосынов пен Ө.Исақовтың «Бақсылар» атты [8, 25-б.] шағын зерттеулерінде бастауын сонау көне замандарда алатын бақсылық өнердің бүгінгі күнмен тарихи сабақтастығын, байланысын жазған. Авторлар Қазақстанда танымал болған бақсыларды атап көрсете отырып, олардың қызметін толыққанды ашуға тырысқан.

Халық медицинасын және қазақ халқының шипагерлік ілімін зерттеуге өз үлесін қосқан З.Қожалымовтың жекелеген зерттеулерін атап көрсетуге болады. Бұған қоса, халық ішінде ел мойындаған көптеген емші, тәуіп, балгерлердің мақалалары мен қысқаша баяндамаларының өзі халық медицинасын зерттеуге белгілі бір үлес қосты. Халық медицинасының зерттелу тарихына, яғни олардың тарихнамасына тоқталу арқылы біз этнология ғылымындағы халық медицинасының мәні мен маңызына және тақырыптың көлеңкелі тұстарына назар аударуға ұмтылды.

Негізінен түпнұсқалылығы әліге дейін нақтыланбаған қазақ халық медицинасына қатысты келесі еңбекті атап өтуге болады. Қазақ халқының халықтық медицина ілімі тек ауруды емдеп жазудан ғана тұрмайды. Ол сонымен қатар емдеудің үлкен теориялық бастауларынан негіз алатыны белгілі. XV ғасырда өмір сүрген қазақ халқының көреген емшісі, аса ірі шипагер ғалымы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы өзінің «Шипагерлік баянында» барынша емшілік өнердің қыр сырын аша білген. Оны теориялық негізде жинақтап берген. **Бес ғасырдан артық уақыт елден жырақта болған «Шипагерлік баян» сөз жоқ таптырмас құнды дерек.** Олай дейтініміз, халық медицинасының бастауын тек Тибет пен Қытайдан іздеуді қойып, оның шынайы өз тұрмысымызға тән ерекшелікпен қамтылған нұсқасын осы «Шипагерлік баяннан» көреміз. 1466-1473 жылдары өз Жәнібек ханның өзі мойындап, «қарауызгін шипагер» деп атаған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы «Шипагерлік баянын» ханның тапсыруымен ханның Ақордасында жазған. Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баянын» жазудың алты себебін қарастыруға болады. Олар **біріншіден**, сол заманның ханы өз Жәнібектің оң қол уәзірі Жиренше шешенмен таныстығы және оның шипагерге тигізген оң ықпалы, **екіншіден**, Жәнібек ханның қолдауы, **үшіншіден**, сегіз жасынан бастап әкесі Тілеуқабыл емшіден білгені мен халқынан естігенін, көргенін жазып алғаны, **төртіншіден**, өз іс тәжірибесінің нәтижелі көрсеткіші, **бесіншіден**, Шығыс пен Орта Азия ғұламаларының еңбектерімен таныстығы, **алтыншыдан**, өз халқы мен Отанына және ғылымға деген адалдығынан болды деп топшылауға болады. Қазақ халқының халық медицинасының негізі деуге тұрарлық бұл «Шипагерлік баян» «Тұрлаулар» деген кіріспеден, «Қанықталғы», «Нарықталғы», «Дарымдалғы» деген үш тараудан тұрады. Оның ішінде Түптеме, Жіктеме, Аңғарымдама, Нақтама, Дарым зәруаты, Айықтырым дарымдылығы делінетін алты бөлімдерде халық медицинасының негізгі функцияларын атап көрсетеді. Оның «Қанықталғы» тарауында ауру түрлеріне анықтама береді, ал келесі тарау «Нарықталғыда» адам ауруларын анықтаудың нақтылы ілімдік әдістеріне тоқталады, үшінші тарау «Дарымдылығында» сырқаттардың ауруын емдеп жазудың әдіс-тәсілдеріне тоқталады. «Шипагерлік баянда» адам мүшелерінің қызметін, олардағы ауру түрлері мен жекелеген атаулар келтірілген. Бұған қоса, Шипагерлік баянда қазіргі кезде халық медицинасында қолданып келген үшкіру, сынық салу, тамыр ұстау арқылы ауруды анықтау сынды әдістері жақсы баяндалған.

Қазақ халқының халықтық медицинасын ғылыми жолмен дамытуда Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының жасаған еңбегі орасан. Ол өз тәжірибесі мен далалық зертханасында жүргізген жұмыстарының нәтижесінде бас-аяғы 1108 түрлі дәрі-дәрмектің түрін, оның 858 түрін дәрілік өсімдіктерден, ал 318 түрін жан-жануарлар мүшесінен және 60-қа жуығын металлдан жасап шыққан. «Ұстассыз ұстас» атанған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы науқастардың 1050 түрлі ауруларына шипалық дәрілік ем тапқан. Ол төрт жүз отыздан аса адамның анатомиялық атауларын жазып қалдырған. Бұдан түйетініміз, қазақ даласында халықтық медицинаның негізі сонау ертеректе жатса, ал фармакология, яғни дәрі-дәрмек даярлау XV ғасырда дамығандығын көреміз. Сонымен бірге, ертеректегі халық медицинасы мен күні бүгінгі дәстүрлі медицинаның арасында бір-бірін толықтыратын ұқсастықтардың бар екендігін

анықтауға болады. «Шипагерлік баянның» тілі күрделі, десе де алып тастарлықтай басы артық сөзі жоқ ғылыми еңбек. Ол тек сан ғасырлар бойғы қазақ халық медицинасынан ғана мәлімет беріп қоймай, оған қоса қазақтың тарихынан сыр шертетін аса құнды дерек. **«Шипагерлік баянды» оқи отырып, біз қазақ халқының тарихынан, философиясынан, этнографиясынан, астрологиясынан хабардар бола аламыз.** Сондықтан да бұл еңбекті тек халықтық медицина негізінде қарастыруымыз жеткіліксіз. «Шипагерлік баян» дәстүрлі медицина мен халықтық медицинаның тоғысып, ортақ бір жүйеде қарастырылған ғылыми маңызға толы еңбек деп айтсақ қателеспейміз.

Қазақ халқының халықтық медицинасын зерттеу мәселесі күні бүгінге дейін дұрыс жолға қойылмай келді. Оның бірнеше себептері де бар. Басты себепін халықтық медицинаны көпшіліктің мойындамауы мен оны зерттеуге тиым салудан іздеуге болады. Және де «арнайы ғылыми зерттеулердің көпке дейін болмауы» [9,10-б.] да кері әсерін тигізді. Кеңес Үкіметі тұсында қазақтың төл тарихы, салт-дәстүрі мен мәдениеті, тілі де, діні де қыспаққа алынып, халық медицина өкілдері, шипагер емшілері де сол бұлаудан шыға алмаған түс еді. Соған қарамастан, халық арасында шынайы халық емшілігі мен шипагерлігі құпия түрде өмір сүруін жалғастыра берген. Халық медицинасы сан ғасырлар бойына құпиясы ашылмаған, тек атадан балаға ауызекі мұра болып келген киелі дүние. Оны қағаз бетіне түсіріп, арнайы энциклопедиялық тұрғыда «Шипагерлік баян» етіп жазуы бұл Ө.Тілеуқабылұлының сол құпияны ашуымен қатар, оны толықтыра да түседі. **Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы өзінің «Шипагерлік баяны» арқылы қазақтың халық медицинасын жүйелеп, саралап, дәріптеп, тіптен оның дәстүрлі медицинамен байланысын да ашып көрсетті десек қателеспейміз.**

Қазақ халқының дәстүрлі медицинасына ерте кезден көңіл бөлінген. Себебі, халық денінің саулығы әрбір елдің басты мәселесі болған. Әсіресе, көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы үшін халықтық емшіліктің орны ерекше. Атқұлағында ойнап, кең далада сайран салған, малшаруашылығымен де, егіншаруашылығымен де тең дәрежеде айналысқан қазақ халқы не нәрсенің де болмасын қадір-қасиетіне жете білген. Олардың өз денсаулықтарын күтуі, аурулардың алдын алуы, тән мен рухты қатар таза ұстауы бұның барлығы күнделікті өмір тәжірибесінен алынған құндылық болса керек.

Халық емшілерінің қызметі 1997 жылы «Азаматтардың денсаулығын қорғау туралы» Заң шығуымен алғаш рет тәртіпке салынды. Бүгінгі таңда заң бойынша халық медицинасы (емшілік) әдістерімен емдеуге жергілікті денсаулық сақтау мемлекеттік басқару органдары берген тиісті лицензиясы, медициналық білімі бар адамдар құқылы. Бұдан басқа ерекшелік ретінде халық медицинасы (емшілік) әдістерімен емдеуге лицензия медициналық білімі жоқ адамдарға Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен беріледі. Арнайы медициналық білімі жоқ, емшілікпен айналысқысы келетін адамдардың лицензия алу үшін Медициналық қызмет көрсету саласына бақылау жөніндегі комитет берген тиісті куәлігі болуы тиіс. Медициналық білімі жоқ үміткерлер куәлік алу үшін өздерінің емдеу әдістерін жергілікті денсаулық сақтау органдары (департаменттер) белгілеген медицина ұйымдарында 6 ай бойы мақұлдаудан өткізулері қажет. Заңнама

талаптарын білмей әрі емдеуге құқығы жоқ емшілер жүйке ауруларына, онкологиялық және жұқпалы ауруларға ұшыраған жандарды емдеуге тырысады. Ақырында диагностика мен емдеуді бастайтын қымбат уақыт жоғалады. Ақыр соңында олардың емделушілері медициналық мекемелерге ауру әбден асқынып, көмектесудің өзі қиынға соғатын жағдайда келеді. Емшілерге қараларда лицензиясы, медициналық білімі немесе ерекше жағдайларда білімі жоқ адамдарға берілетін куәлігі бар ма, соған көз жеткізіп алу қажет.

Халықтық медицина одан әрі дамуы тиіс, біз ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан дәстүрлі әдістер мен дағдыларды танымай, ысырып тастауға тиіс емеспіз. Бүгінде көптеген жоғары дамыған елдерде Тибет, Қытай және басқа да халықтық медицина тәсілдерін зерттейтін орталықтар ашылуда. Өкінішке қарай, емшілікті саудаға айналдырып жүрген дүмше адамдар аз емес, дегенмен, бұған мүдделі органдармен бірлесіп, мәселені шешіп, олардың қызметіне бақылау күшейтілуі тиіс.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории становления народной медицины, одного из направлений традиционной культуры казахского народа. Авторы комментируют понятия «народная медицина» и «народный целитель», а также их роль среди населения. При написании статьи авторы опирались на новые исследования и доказательства из народной медицины. В то же время они пытались выявить причины застоя и исторического развития казахской народной медицины.

Ключевые слова: традиционная культура, народная медицина, народный целитель, шаман, хирург.

***

The article is dedicated to the history of the formation of traditional medicine, one of the areas of traditional culture of the Kazakh people. The authors comment on the concepts of «traditional medicine» and «folk healer», as well as their role among the population. During the writing of the article, the authors relied on new research and evidence from traditional medicine. At the same time they tried to reveal the causes of stagnation and historical development of the Kazakh traditional medicine.

Keywords: traditional culture, traditional medicine, folk healer, shaman, baler, surgeon.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 130 б.
2. Әбілқасымов Е. Қазақтың халық емшілері. Анықтамалық. – Алматы, 1993. – 145 б.
3. Оразқов Е. Қазақ халық медицинасы. – Алматы, 1989. – 178 б.
4. Төлеубаев Ә.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX вв.). – Алматы, 1991. – С.214.
5. Әбдіраман Ә. Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі. – Алматы: Қазақпарат, – 2002. – 160 б.
6. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы.. – Алматы: Жазушы, 1985. – 2 бас. – 560 б.
7. Дәуренбеков Ж., Тұрсынов Е. Қазақ бақсы-балгерлері. – Алматы, 1993. – 177б.
8. Байбосынов К., Исаков Ә. Бақсылар. – Алматы: Мейрей. – 1995. 305 б.

АЙТЫС ТАБИҒАТЫ: ТАРИХ ЖӘНЕ БҮГІН

Ақмарал ЕСІМОВА,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
университетінің 2-курс магистранты,
Ғылыми жетекшісі: тарих ғылымдарының докторы, профессор
Ө.ҚОЖАҚҰЛЫ

Қазақ халқының дүниетанымы мен рухани әлемін тереңнен, яғни ежелгі, мүмкін алғашқы қауымдастық заманынан іздесек, қателеспеспіз. Дала көшпенділерінің ата-бабалары өздерінің таным-түйсік, сезім бірегейлігі мен маңыздылығы жағынан жоғары сатыда тұрды. Олардың дүниетаным философиясы, ежелгі мифологиясы, поэзиясы және діни көзқарастары ешкімге ұқсаған жоқ. Ал одан соң неше ғасырдан кейін олардың мұрагерлерінің одаққа кіруі негізінде басқа халық та қазақтардың көп қырлылығына тәнті болды. Бұған біз сақталған деректер бойынша да, эпикалық аңыздар мен бай тілдік айналымдағы құжаттар арқылы да көз жеткізе аламыз. Сондықтан адам мен бейбітшілікті философиялық-поэтикалық ұғымда білдіретін дәстүрлі қазақ мәдениетінің қабаттарына, яғни қазақ философиясына ақындар айтысынан бастап, Шәкәрім ой-пікірлерін, мұсылман мистикасы – Яссауиден Абайдың философиялық көзқарасына дейін жатқызуымыз орынсыз емес.

Орталық Азияда ғылыми ойдың ең көне ошақтары дамыды. Қазақ өркениеті ғылымсыз да, философиясыз да емес. Ал осы орайда айтыстың, сол айтысты дамытып, келешекке жеткізуші айтыскердің рөлі ерекше.

Айтыс – екі ақынның көпшілік алдындағы поэзиялық жарысы. Бұл жарыста ақындар алдын ала дайындықсыз, кезекпен суырып сала отырып, тапқырлыққа, ойға құрылған өлеңдерімен жарқылдап, арқалана қатысады. Осы аталмыш сөз жарысының құдіреттілігі, жалпы әлем мәдениетінің дамуындағы өзіндік рөлі ескеріліп, 2006 жылы айтыс адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының репрезентативтік тізіміне енгізілді.

Қазақ тайпалық одақтардың құрылуы дәуірінде айтыстың пайда болуы және олардың үйлесімді дамуы – қазақ халқының рухани өміріндегі ғажап жетістігі. Сондықтан да оны келешек ұрпақ жадында мәңгілікке сақтау мақсатында жасалынып жатқан игі шаралар аз емес. Мәселен, Орталық Азия елдері, Алтай аймағы, Хутубі, Тарбағатай тауларындағы жартастағы суреттерде, Іле өзенінің алқабында қазақтың домбырасында ойнайтын ақындардың бейнелері суреттелген.

Қазақ халқының көптеген салт-дәстүрлері бар, олардың кейбіреулері тарихи даму үдерісінде шетке шығып, ығыстырылды. Алайда, ақын, айтыс сол халықпен біте қайнасып келеді. Себебі ол – қазақ халқымен тағдырлас.

Деректерге сүйенсек, қазақтар әлемнің 13 елінде тұрады. Оның ішінде басқаларға қарағанда Қытай мен Моңғолияның қазақтары ғана өзіндік мәдениетін сақтап қалған. Сол секілді айтыстың дәстүрлерін сақтау және оны дамыту үшін белгілі бір жағдайлар қажет. **Біріншісі – айтысты бағалайтын, екіншісі – айтыс өнерін дамытуға қолайлы әлеуметтік орта.**

Айтыс ақындық даралығына байланысты әр түрлі формада дамиды, ал оның әуені бірде-бір тыңдаушыны бей-жай қалдырмайды. Сондықтан да айтыс – тек ойын-сауық түрі ғана емес, ол дәуірлер арқылы шежірені, ұрпақтардың өміршендігін беретін ақпарат көзі. Бұл оның халық арасында танымалдығымен бірге, ағартушылық,

бұқаралық функциясының да кемелдігін көрсетеді. Толық сюжетті шығарманы оқып отырғандай күйге бөлейтін айтыс турасында зерттеуші М.Жармұқамедов: *«Шалқыған шабыттан туған суырып салма өлең жолдарының айтыстан кейін екінші бір жаңа кезеңі туады. Табиғи дарын-қабілеті әр түрлі екі ақынның тікелей бір-біріне қарсы айтылған айтыс өлеңдері енді өзара тығыз жымдасып бөлуге келмейтін бас-аяғы тұтас бір шығармаға айналады. Мазмұн-сипаты бір-біріне қарама-қайшы құрылған осы айтыс текстерін жымдастыра теліп, тұтас дүние етіп тұрған дәнекер не деген мәселеге келсек, бізге, ең алдымен, бұлардағы логикалық ішкі байланыстың мәнін айрықша атап көрсету қажет»*, – деп ой толғайды [1, 43].

Айтыстың мазмұны әр түрлі аспектілерде көрініс табады: адамның табиғатпен қарым-қатынасы, зұлымдыққа қарсы күрес, әйелдердің теңдікке ұмтылуы, өнер, тарих, сезім, туған өлкені жырлау, батырды құрметтеу және т.б. Айтыстың тұрақты формасы немесе мотиві жоқ, оның музыка көзі қазақ халық әндері. Орындаушы дәстүрлі әннің қандай да бір бөлігін таңдайды және оны бірнеше рет қайталайды. Әдетте орындаушылар өлеңдер жазып, оны домбыра сүйемелдеуімен немесе онсыз, оқу мәнерінде орындайды.

Ақындар айтысы дәстүрлі айтыс жанрына жатады. Жоғары поэтикалық техника, терең ойлану, қарқынды суырып сала білу, мұның бәрі айтысушы қарсыластарға да, әр сөзге немесе суырып салма ақынды жіті бақылап отыратын көзі қарақты, құйма құлақ тыңдаушыларға да қажет. **Көптеген ақындар айтыстың келесі түрлеріне:** түре айтыс және сүре айтыста бақ сынасады. Түре айтыс – кішігірім айтыс түрі, ол еркін тақырыпта болады да, онда көбіне белгілі бір талаптар болмайтындығымен ерекшеленеді. Айтыстың формасы «сұрақ-жауап» принципіне негізделеді. Мұнда қысқа жауаптармен шектеледі. Сайысқа қатысушы ақын қарсыластың сөз сөйлеуінде айтылған тұжырымдарды жоққа шығаруға тырысады. Ақындар үлкен аудиторияның алдында өнер көрсетеді және де олар бар өнерлерін сарқа пайдалануына мүмкіндік алады, яғни орындаушылар өздерін толық көрсетуі үшін барын салады.

Суырып салма ақындар сайысы поэзияда да, вокалда да жоғары шеберлікті меңгерумен, кең ақыл-ой, терең білім мен мәнерлі қимылдармен сипатталып, қатысушылардың жан-жақтылығы көрерменнің де, қазылар алқасының да назарынан тыс қалмайды. Егер бұл салада фольклор тұрғысынан зерттейтін болсақ, онда эстетика мен этика әлеміне қатысты үлкен көмбені табуға болады. Осы тұрғыдан сараласақ, онда бұл жанрдың рухани мәдениетке халықаралық деңгейде айтарлықтай қосар үлесі әсерінің зор екендігін бағамдай аламыз.

Айтыс, бұл – өзіндік әншілік сайыс-диалог, онда қатысушылар бір-бірін жылдам, тапқыр және өткір поэтикалық импровизациядан өткізеді. Айтыс кезінде әрбір ақын өлеңін экспромт (тездетіп) шығарады, бірден әр түрлі тақырыптарға өлең арнау арқылы олар өздерінің жылдам әрі дарынды екендігінен белгі береді, көпшілікті тәнті етеді.

Айтыстардағы өте маңызды сәт – ақындар мен жұртшылық арасындағы эмоционалдық байланыс. Бұл – жай ғана біркелкі көрініс емес, кешенді дағдыларды көрсете білу. Осылайша, айтыс бірқатар өнер: поэзия, музыка, драмалық көріністің синтезін құрай отырып, өзінің орындаушылық, қарсылас шабуылына тойтарыс беру және шешендік шеберліктің күрделі үдесінен шыға біледі.

Айтыс – өлеңді қолма-қол суырып салып (импровизация) айтатын өнер сайысы, синкреттік сипаты басым жанр. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, оның алғашқы үлгілерінің тууына тұрмыс-салт жырлары негіз болған. Батыс түрік қағандығы кезінде (VI-VII ғғ.) Қытай жылнамаларының деректерінде «түріктер бие сүтінен жасалған қымызды ішіп алған соң, ән шырқап бір-бірімен өлең айтысады» деп жазылған. Тіпті оның түп-тамырын «алғашқы қауымның әлеуметтік-экономикалық тіршілігінен іздеу керек» деген де тұжырым айтылады. Осының барлығының түп төркіне үңілсек, айтыстың көне дәуірден келе жатқан мұра екендігіне көз жеткіземіз.

Айтыстың шығу тарихы мен оның өзі өмір сүрген кезеңге дейін зерттегендердің бірі – жазушы С.Мұқанов. Ол: «Жазу әдебиетінің тарихы әріден келе жатқан, ерте мәдениеттенген елдерде (грек, рим, т.б.) «айтыс» ұшыраспайды. Тек мәдениеті ерте замандарда бой көрсеткен араб елінде айтыс үлкен орын алған. Арабта біздің «айтысқа» ұқсас өлең мен сөйлесу (мұғаллақат) бар. Бірақ зерттеушілердің сөзіне қарағанда «мұғаллақат», көбінесе арабтың көшпелі тайпалары бедеуіндер (бедеуи) арасында ұшырасатын көрінеді. Жазба әдебиеті ертеден келе жатқан басқа елдерде «айтыс» өнерінің бары ғылыми әлі дәлелденген жоқ.

Ертеден көшпелі тұрмыс құрып келе жатқан: қазақ, түрікмен, моңғол сықылды елдердің көбінде «айтыс» жанры дәстүрге айналған. Бұл жанрдың туып, өркендеуіне бас себеп – бұл елдердің сауатының аздығы, мектебінің жоқтығы болған. Мұндай елдерде ақынның күші аузына түседі, басқа жанрлар сықылды, «айтыс» жанрын да ауызша айтыс түрінде өркендетеді», – деп сол кезде-ақ өзінің тұжырымын жасаған [2, 144-145]. Ал айтыстың жазбаша үлгісінің де кейіннен өзінше дамып, оның да тарихы әріде жатқандығын басқа да көптеген зерттеушілер екшеп, өз бағасын бергендігін де білеміз.

Шоқанның әкесі Шыңғыс Уәлихановтың да қазақ халқының ақындық өнерге бейімділігі туралы айтқан сөздері ұрпақ үшін үлкен маңызға ие. «Поэзияға бейімділік, әсіресе, импровизация, барлық көшпенділерге тән қасиет» дей отырып, ғалым осы тұрғыда күрделі параллельді салыстыруларды жүргізеді. Ол еуропалық саяхатшылардың жазбаларын мысалға келтіреді, тіпті көшпенді бедуиндердің балалары да кез келген сұраққа өлеңмен жауап береді және «мұндай дәстүр бүкіл түрік-моңғол нәсіліне де тән», – деп те ой қорытады.

Ұзақ эволюциялық жолдан өтіп, ақындар айтысы XVIII-XIX ғасырларда қоғамдық маңызбен рухани күшке ие болған қазақтардың өзіндік, қайталанбас өнеріне айналды. Қазақ фольклорындағы көне жанр әрдайым халық сүйетін өнерге ұласты, ал Қазан төңкерісінен кейін кеңестік Қазақстанда да одан әрі өрісін жайды. Дәстүрлі өндерден бастау алған айтыстың ең көне түрлері хормен, яғни көпшіліктің айтуымен басталып, келе-келе жұптық деңгейге көтерілді және уақыт өткен соң ақындар айтысына өтті. Өкінішке орай, біз қазір сол 16-18-ғасырлардағы айтыстың тарихи ескерткіштері туралы білмейміз, өйткені, өз уақытында айтыстарды жазу мүмкін болмады. Дегенмен де сол ғасырлардан қалған, ауыздан ауызға жеткен құнды мәлімет, естеліктерден айтыстың халық арасында өте танымал жанр болғандығын бағамдай аламыз. Осы ғасырлардағы айтыстардың үлгілері сақталмағанына қарамастан, көптеген эпикалық әңгімелер қазіргі ұрпақтың игілігіне айналғанын атап өткен жөн.

Қазақ тарихы

№2 (179), ақпан, 2020

Сонымен қатар XVIII және XIX ғасырдың аяғындағы ақындар айтысының мәтіндері Қазақ КСР Ғылым Академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған «Қазақ халық әдебиеті» көптомдығының бірінші және екінші томдарында жинақталып, топтастырылған. 1965-1966 жылдары жарық көрген «Айтыс» атты үш томдық басылымда халықтың осы бай мұрасының үздік үлгілері жарияланды. Мұның өзі зерттеушілердің айтыс тарихын әріден зерттеп, зерделеуіне үлкен көмек әрі мұрындық бола білді.

Айтыс тарихы туралы сөз қозғалса, есімізге бірден «Бірман мен Сара», «Сүйінбай мен Қатаған», «Шөже мен Кемпірбай», «Жамбыл мен Құлмамбет», «Сүйінбай мен Тезек төре», «Әсет пен Рысжан», «Жамбыл мен Айкүміс» сияқты атақтылар арасындағы өнер тартысы түсетіні сөзсіз. Олар халық жиналған мейрамдар немесе кештер, жәрмеңкелер немесе достық кездесулер, қуанышты немесе қайғылы басқосуларда өздерінің өнерлерін ортаға салды, халқымен бірге болды, елді шын жылатып, шын қуантты. Ақындар осы орайда айтыстың қайымдасу мен қағысу түрлерін көп қолданды. Ал маңызды іс-шараларда айтыс дүлдүлдері ғана бақ сынасты. Мәселен, тарихта мұның жарқын үлгісі ретінде «Сүйінбай мен Қатаған» айтысын айта аламыз. Өйткені екі ақынның айтысуына жеңіл-желпі нәрселер емес, қазақ пен қырғыз елі тарихындағы айтулы саяси оқиғалар түрткі болған.

«Белгілі заманның тарихи шарттары мен кәсіп дағдысынан туған салт, сана-сезім, тілек қандай еді? Елдің өнер туғызған қиялы мен үлгілі сөз туғызған ақыл шалымы, ішкі дүние байлығы қандай еді? Қазақ тілінде әрбір заманда шыққан сырлы сөздердің үлгі түрі қандай, мағына, маңызы қандайлық? Бір-бірінің ортасындағы тарихи байлам, тіркестік қайсы, әрбір жұрнақты туғызған себеп не? Міне, осының бәрін бүгінгі мектеп ана тілінің шеңберіне сыйғызып, оқушыға білдірмекке талап етеді», – деп өзінің алғы сөзін жазған «Әдебиет тарихының» 16 томдығында қазақтың біртуар жазушысы М.О.Әуезов айтыс тарихы мен оның әр кезеңдегі өсіп-өнуі, дамуы мен үрдісі, әр кезең өкілдерінің айтысы тарихынан да кеңінен сөз қозғайды, дәйекті деректер келтіреді [3, 10-11].

Әр үйінің төрінде өрілген қамшы мен көмейінен күй төккен домбырасы бар қазақ халқының айтыс тарихы мен бүгінгі бір-бірімен сабақтасып жатыр. Бүгінгі айтыс – кешегі айтыстың бел баласы. Олардың бірінсіз бірінің күні жоқ. Олай деуімізге себеп, қазіргі айтыс өнерін дамытушы ұрпақ өзінің ата-баба тегінен рухтана отырып қана, бүгінгі жырлай алады. Сондықтан да бұл екеуінің іргесі ажырамақ емес. Шығыс пен батысты бағындырып, музыка өнерінде өзіндік қолтаңба қалдырған Радлов пен Затаевичтің өзінің таңдайын қақтырған қазақ өнерінің бірі де осы айтыс болатын. Тіпті көшпенділер өміріне қызығып, оны алғаш зерттеген француз Рене Генон да қазақ өлеңінің алдында бас иген.

ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұра комитетінің (24 мемлекеттің өкілдері қатысқан) қарауына берілген он өтінім бойынша жиналған сарапшылар Қазақстан мен Қырғызстанның бірлескен «Айтыс/Айтышты» «импровизация өнері» номинациясымен сөзсіз бекітуі де оның тарих қойнауындағы және бүгінгі мәні мен маңызынан сыр тартса керек.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории и особенностям национального искусства айтыса.

***

The article is devoted to the history and features of the national art of aitys.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жармұкамедов М. Айтыстың даму жолдары. – А.: Ғылым, 1976. – 168 б.
2. Мұқанов С. Халық мұрасы. – А.: Қазақстан, 1974. – 236 б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – А.: Жазушы, 1985. – 400 б.

ӨЗЕН-САМАРА МҰНАЙ ҚҰБЫРЫНЫҢ САЛЫНУЫ

Қабибек МҰХИТОВ,
Сафи Өтебаев атындағы Атырау
мұнай және газ университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстан мұнайын тасымалдау ісінде өзінің жаңашылдығы мен маңыздылығы жағынан «Өзен-Самара мұнай құбырының» алатын орны жоғары. Себебі, «ыстық» мұнай құбыры деп аталатын бұл құбыр бұрын-соңды салынған құбырлармен салыстырғанда өзгеше болатын. Тез тұнып қалатын Маңғышлақ мұнайын алыс қашықтыққа құбырмен айдау әдісі тарихта алғаш рет жүзеге асырылған еді.

XIX ғасырдың басында әлемдік нарықта керосинге деген сұраныс арта бастады. Осыған орай мұнай кен орындарын ашу ісі кең етек алады. Маңғыстауға геофизикалық зерттеулер жүргізу үшін экспедициялар жіберіледі. Нәтижесінде Каспий теңізінің шығыс жағалауы мен Бозашы түбегінің геологиялық картасы жасалады. 1832 жылы Жәңгір ханның кеңесшісі болған саяхатшы Г.С.Карелиннің (1), 1846 жылы отставкадағы полковник М.И.Иваниннің, 1851 жылы Л.И.Антипов пен И.Рычковтың, 1852 жылы А.Е.Алексеевтің және Н.И.Андрусов пен М.И.Баярунастың экспедициялары бірінен соң бірі ұйымдастырылады. Бұл экспедициялар Маңғыстау түбегінде мұнай белгілерінің бар екені туралы ақпарат берді (2).

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында бұл өлкені зерттеу үшін Ленинградтың Бүкілодақтық ғылыми-зерттеу геологиялық барлау институтының (ВНИГРИ) экспедициясы келеді. Ғылыми-зерттеу институты өңірді кешенді зерттеуді қолға алады. Б.Дьяков, Н.Черепанов, Н.Трифонов, А.А.Савельев сияқты осы институттың ғалымдары Маңғыстаудың мұнай кен орындарының үлгісін жасады.

1961 жылы 5 шілдеде Жетібай мен Өзен кен орындарында мұнай фонтандары атқылады. Бұл кен орындарының мұнайы парафині мол тез тұнып қалатын мұнай болды. Ондағы парафиннің құрамы – 20%-дан-30%-ға дейін жететін, ал тұну температурасы плюс 30° С болатын. Ендігі жерде бұл мұнайды өндіріп алумен оны мұнай өңдеу зауытына тасу мәселесі күн тәртібінде тұрды (2, 8-б.).

Бастапқыда Маңғыстау мұнайы Шевченко-Мақат темір жолы арқылы Гурьев мұнай өңдеу зауытына тасыла бастайды. Бірақ, Атырау мұнай айыру зауыты Өзен мұнайын толыққанды өңдей алмайтын (3). Оның үстіне тез қатып қалатын мұнайды темір жолмен тасу көптеген шығынды талап етті. Сол себепті Қазақстан мұнай министрлігі Өзен мұнайын сол жерде өңдеуді ұсынады. Сөйтіп, Ақтау (бұрынғы Шевченко) қаласында мұнай өңдеу зауытын салу туралы ұсыныс жасайды. Бірақ, мұнай айыратын зауытты салғанымен тағы да парафинді өңдейтін зауыт салу керек болды. (4). Ал парафин өңдейтін заводтар КСРО-ның орталық аудандарында бар еді. Сол себепті Өзен мұнайын өңдеу үшін оны Самара қаласына тасымалдау қажет деп тапты.

Мұнай тасымалдаудың ең тиімді әдісі оны құбыры арқылы тасымалдау әдісі еді. Себебі құбырды барлық жерге төсеуге болады. Және ол арқылы мұнайды үздіксіз айдап отыруға мүмкіншілік бар. Басқа тасымалдау әдісіне қарағанда кездейсоқ шығыны да аз. Тасымалдау кезінде мұнай аз төгіледі. Жұмсалған қаржыны да тез ақтайтын (5).

Оның үстіне 1912 жылдан бері біздің елімізде құбыр салу тәжірибесі бар болатын. Мұнай құбырын төсеу жұмысын атқаратын да мамандар да жеткілікті болды. Осының бәрін ескере отырып, Маңғышлақ мұнайын Самара қаласындағы мұнай айыру зауытына тасымалдау үшін Өзен-Самара мұнай құбырын салу керек деген шешім қабылдады.

Тез қатып қалатын мұнайды құбырмен айдау әдісі КСРО-да бұрын-соңды қолданыста болмаған әдіс еді. Дүниежүзілік тәжірибеде ағылшындар мен американдықтар және итальяндар қоймалжың мұнайды құбыр бойымен ағызып жүрді. Мұнайды алдын ала қыздырып алады да оны жолшыбай тағы да жылытылып отырады. Әдейі термикалық өңдеуден өткізіп, сумен және әртүрлі ерітінділермен араластырып, қосқабат құбырлармен айдайтын. 1957 жылға дейін негізінен, изоляцияланбаған құбырлар пайдаланылып келді. Сұйықтық құбырға насостың және жылу станцияларының көмегімен айдалып отырды. Мұндай құбыр 60 сантиметр тереңдікте төселіп, әрбір 20 шақырым сайын қыздырылып отырды. Бірақ бұл экономикалық жағынан тиімсіз еді.

Кеңес ғалымдары құбырдың диаметрі үлкен болса, қыздыру қондырғыларының ара қашықтығын 70 шақырымға дейін өсіруге болатындығын дәлелдеді. Бұл жағдайда мұнайдың құбыр бойында іркіліп қалуы да онша қауіпті болмады. Өйткені сұйықтық жол бойында қыздырылып отыратын. Одан соң оны әрмен қарай айдай беруге болады. Құбыр ішінде «тығын» пайда бола қалса, салқындай бастаған мұнай тасқынымен оны жоюға болатын еді. Бірақ бұл әдіс жақын жерге төселген құбырларда ғана қолданылатын. Мұнайды жылыту үшін құбыр ішіне электр кабелі орнатылып байқалды. Алайда, ол өте қымбатқа түсті. Ағылшынның бір фирмасы Үндістан үшін ұзындығы 1158 километр ыстық құбыр құрылысын жобалаған. Мұнда мұнайды айдау үшін әзірлеудің ерекше әдісі қолданылды. Сұйықтықты әуелі қыздырып, одан соң өте тез салқындатты. Бұдан кейін парафин тұрба бойына бітеліп қалған жоқ. Бұл әдіс пайдалы болғанымен оның егжей-тегжейі бізге әлі беймәлім еді. Индонезияда мұнайды су араластырып айдады. Ал шөлейт Маңғыстауда бұлай істеу қиын. Өйткені бұл өңірде су тапшы болатын. Магистральды әрбір 60-70 километр сайын қыздырып отыру үшін қуатты қыздыру пештерін орнату керек болды. Сонымен қатар, бүкіл құбыр жүйесін автоматты түрде телевизиялық жүйемен басқару ісі жобаланды. Мамандардың есебі бойынша, Самараға дейін мұнайды қыздыру үшін 300 мың тонна сұйық отын жағады екен. Бұл аз шығын емес әрине. Дегенмен, құбыр толық іске қосылған жағдайда мұның есесі қайтатын еді (6).

Құбыр бойындағы мұнайды қыздыру әдісін орыс ғалымдары XIX ғасырда-ақ ойлап тапқан болатын. 1879-1880 жылдары орыстың атақты инженері В.Г.Шухов мұнай қалдықтарын құбырмен айдау үшін оны құбыр бойында қыздыру әдісін ұсынды. Яғни, мұнай қалдықтарын құбырмен айдаған кезде оны алдын-ала 50-65°С-қа дейін қыздырып алып, сосын құбыр бойымен айдау керек бол-

ды. Және құбырды әрбір 30-50 км жерде қыздырып отыру қажет. Сонда мұнай қалдықтары құбыр бойымен ешқандай тоқтаусыз жеткізілетін болады.

Кеңес ғалымдары осы әдісті қолданып көруге бел байлады. Алдымен Өзеннен өндірілген мұнайды Ақтау қаласына айдап көру үшін құбыр тартты. Әрбір 20-30 км жерде (22, 45, 68, 91, 112 км-де) қыздырып отыру үшін құбыр бойына «F – 112» деп аталатын радикалды пештер орнатты. Ол пештер құбыр бойындағы мұнайды әлсін-әлсін қыздырып, Ақтау қаласындағы мұнай қабылдайтын тұраққа суытпай жеткізуге мүмкіншілік берді. Сөйтіп, 1966 жылы ұзындығы 141,5 км болатын Өзен-Жетібай-Ақтау «ыстық мұнай құбыры» алғаш рет Өзен мұнай айдады (7). Ақтау қаласына жеткізілген мұнай Каспий теңізінде орнатылған порт арқылы кемелен Баку мен Волгоград қалаларына тасылатын болды. 1966 ж. 10 қазанда Каспий паромостықтарына қарасты «Джебраил» деп аталатын танкер алғаш рет Маңғышлақ мұнайын Волгоград Мұнай өңдеу зауытына тиеп кетті (8). Тек қана 1966 жылы 1 301,6 мың тонна Өзен мұнайы осы құбыр арқылы айдалған екен. (2, 39-б.).

Кейін, Каспий теңізі арқылы Саратов пен Кременчук мұнай айыру зауытына да тасылатын болды. Ақтау мұнай айдау стансасына жеткізілген Өзен мен Жетібай мұнайы темір жол көлігі арқылы Атырау, Орск, Волгоград мұнай айыру зауыттарына да тасылып отырды (3, 35-б.).

Бірақ, бұл тасымалдау әдісі Маңғыстау мұнайын толыққанды игере алмайтын еді. Қайткен күнде де Өзен мұнайын Ресейдің орталық аудандарына шығару қажет болды. Сол себепті, 1967 жылы 18 тамызда КСРО Мұнай министрлігі мен Мемлекеттік жоспарлау комитетінің (Госплан) ұсынысы бойынша КСРО Министрлер Кеңесінің «Узень-Кулсары-Гурьев-Куйбышев» деп аталатын магистралды мұнай құбырын салу жөнінде № 1595 өкімі шықты (9). Осы жарлықтың негізінде құрылыс жұмысы басталып кетті.

Құбыр төсеуші құрылысшы мамандар КСРО-ның әр түпкірінен келе бастады. Солардың ішінде алғашқы болып келген «Омскнефтепроводстрой» тресінің ұжымы еді.

Алдымен, «Южгипротрубопровод» институты Өзен-Кулсары-Самара магистралды мұнай арнасының жоспарлау сызбасын жасады. Одан соң құбыр құрылысы басқармасын Атыраудан Ақтау қаласына көшірді. Құрылысқа қажетті мамандармен қамтамасыз етіп, Атырау қаласында жылына 6 млн тонна мұнай қабылдай алатын эстакадалар салды. (10).

Құрылысшылардың осындай күш-жігер жұмсауы нәтижесінде алғашқы бір жыл ішінде 2,5 миллион сом күрделі қаржы игерілді. 50 мың тонналық резервуарлар паркi, техникалық құбырлардың задвижекaларын басқаратын монофольд камерасы, сағатына 20 тонна жылу беретін бу қазаны, насос қондырғысы және мұнайды қыздыратын үш пеш, жанар май, электроавтоматика, бақылау-өлшеу приборлары басқа да бірсыпыра шаруашылық комплекстері іске қосылды. Ал бас құрылыстың екінші кезегінде әрқайсының сиымдылығы 20 мың тонналық бірнеше резервуар, мұнай айдайтын қуатты насос станциясы, монофольд жүйелері, көмекші ірі құрылыстар, байланыс орындары, барлығы жиырмадан аса объекті салынды. Бұған 7 млн сомнан астам күрделі қаржы жұмсалды. Құбыр бойында мұнайды қыздырып, айдайтын қуатты станциялар салынды. Өзенде, Бейнеу мен Құлсарыда, Атырауда әрқайсысы төрт мың киловатт электр қуатын өндіретін, пайдалану сапасы өте жоғары синхронды электр двигателдері орнатылды. Атырау қаласы маңында ұзындығы 360 метр 120 цистерналық составқа мұнай құятын үлкен эстакаданы № 99 құрылыс басқармасының құрылысшылары тұрғызды. Трасса бойында 9 қыздыру пеші салынды. (6, 29-б.).

1969 жылы тамыз айында салынып жатқан алып құрылыстың 684 шақырымдық бірінші кезеңі-Өзен-Кулсары-Атырау мұнай құбыры құрылысы аяқталды (3, 35-б.).

4 тамыз күні Өзендегі № 1 мұнай айдау стансасы алғаш

рет мұнай айдады. Ол 25 тамызда Атырауға жетті (6, 33-б.). Өзен-Атырау мұнай құбырының іске қосылуы мұнай айдауды 5 есеге артқан екен (3, 34-б.).

Атырауға жеткен Маңғыстау мұнайы Каспий-Орск мұнай құбыры арқылы Орск мұнай айыру зауытына және Атырау-Астрахань темір жолы арқылы Ресейге тасымалданды. Ендігі жерде құрылыстың екінші кезегі болып табылатын – Атырау-Самара мұнай құбырын салуға кірісу керек болды. Карманово, Индер, Сахарная, Шаган, Большая Черниговка деген жерлерде мұнай айдау пунктері мен қыздыру пештері салынды. Большая Черниговка дейтін Самара облысының жері болатын. Одан әрі тартылған құбыр Ново-Куйбышевск мұнай өңдеу заводына барып қосылатын еді. Құбыр жүйесін телемеханикалық басқаруға көшіру үшін трасса бойына телевизия кабель төсеп, радиотелефон желісін жүргізді. Бұл құрылыс іске қосылған жағдайда 1500 км жуық құбыр бойында мұнайдың ағысын теледидардан көріп отыруға мүмкіншілік берді. (6, 47-б.).

«Дүние жүзіндегі ең ұзын Өзен-Куйбышев ыстық мұнай құбырының 696 километрге созылған екінші кезегінде сынау аяқталды. Гурьев-Куйбышев құбыр жүйесінде екі айдау астам уақыт бойы байқау жұмысы жүргізілді. Кеңдігі метрден асатын болат өзекке алпыс атмосфералық қысыммен жарты миллион текшеметрден астам су айдалды. Сонан соң оны сығып, нығыздау үшін Куйбышев жақтан қатпайтын Волга мұнайы ағызыла бастады. Жолшыбай қыздырылған мұнай селі суды тықсырып, соның нәтижесінде тұрбалар престелді, трасса іске қосылуға әзір болды.

Мұнай құбырының екінші қанатын сынау аяқталды. Маңғыстаудың мұнайы айдала бастады», – деп жазды «Казахстанская правда» газеті (11).

Жетпісінші жылдардың басында Атырау-Мартыши мұнай құбырының салынуына байланысты Мартышида өндірілген мұнай Атырауға айдалып, Өзен мұнайымен араластырылып Самара қаласына айдалатын болды. Нарын құмынан өндірілген мұнай жеңіл болатын. Бұл мұнай Өзеннің парафинді мұнайымен араласқанда оның құрамы біраз сұйылып қыздыру қажеттілігін азайтатын еді (12).

Өзен-Самара мұнай құбыры Маңғышлақ мұнайын «Дружба» мұнай құбыры арқылы Еуропа елдеріне де жеткізетін болды. Әлемде бұрын-соңды болмаған «ыстық мұнай құбыры» кейін жиі қолданылатын болды. Дегенмен, Өзен-Самара мұнай құбыры әлі күнге дейін өзінің маңызын жойған жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Тлепов С.Т.** Страницы истории Мангышлака. Алма-Ата, Казахстан, 1980., 167 с.
2. **Карымсакова Э.С.** Исторические аспекты транспортировки высоко-застывающей нефти в Западном Казахстане. Автореферат, Уфа – 2003 г., с.18.
3. **Сумская В.П.** «Рождение нефтяных трасс: из истории создания нефтепроводного транспорта в Мангистау», ҚазККАХабаршысы № 3 (70), 2011, 32-35 с., с. 33.
4. **Спан Әбілхайыр, Егізбай Сатыбалдиев.** //«Маңғыстау деген бұл аймақ». Мангистау: становление индустрии и люди. «Парасат», Астана, -1999.
5. **Сейфулина Т.А.** «Проблемы развития экспортных нефтепроводов РК» Саясат, 1999 г., №4, с. 50.
6. **Дәуенов Шөпенғали.** «Ыстық дария». А. 1975 ж., 64 б., б. 27.
7. **Пивень Н.Ф., Шалтыков А.И.** «История развития транспорта и коммуникации Казахстана». Алматы, 2000 г. с. 53-54.
8. **Летопись города Ақтау. 1963-2003 гг. – Ал.: 2003 – 328 с., с. 10.**
9. **Бекбосынов Нұрлыхан.** «Өмірі өнегелі Рахмет аға. //Егемен Қазақстан. 19.07.2014.
10. **Әбденов А.Ж.** «Өзен-Атырау-Самара мұнай құбырының салыну тарихы». //Вестник КазНУ. Серия историческая. №3 (78) 2015. 153-160-бб.
11. «Казахстанская правда», 20.10.1970.
12. Нефтяная энцикл. Казахстана. Двухтомное научно-познавательное издание на русском, казахском и английском языках, с. 162.

КӨШБАСШЫ УНИВЕРСИТЕТ

Ерке ҚАРТАБАЕВА,
дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану
кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,
Нұрбол БОЛЫСБЕКОВ,
дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану
кафедрасының 2-курс магистранты

Қазіргідей білімнің қадірі барынша артқан, ақпаратты технологиялар заманында елімізде жоғары білім берумен айналысатын мекемелер аз емес. Бұл, әрине – заңды құбылыс. Алайда сол толып жатқан оқу орындарының бәрі бірдей заман, қоғам талабына толық жауап береді деп айту қиын.

Жоғары оқу орындарының ішіндегі шоқтығы биік, дара білім шаңырағы – үстіміздегі жылы 85 жылдық мерейтойын атап өткен, көнекөз университет – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

Бұл университет өзінің ұзақ ғұмырында қалыптасқан байыпты да байсалды тәжірибесімен ерекшеленетін дәстүршіл оқу орны ғана емес, сондай-ақ замана талабына дер кезінде жауап беруші, білім берудің жаңа технологияларын бірінші болып игеруші, жаңашыл университет те. Бұл бағытта университетте соңғы жылдары Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмасын іске асыруда көп жұмыстар атқарылуда.

Қазақстандық университеттердің ішінде алғаш рет – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ әлемдегі 800 ең үздік университеттер арасында 207 орынға ие болып, QS «World University Rankings» халықаралық рейтингінде тағы 13 орынға көтерілді. Бұл топқа посткеңестік кеңістіктен тек екі университет кіреді: ҚазҰУ және Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті (РФ).

Университеттің білім беру сапасын арттыру және халықаралық рейтингін көтеру бағытындағы іс-шараларға тарих, археология және этнология факультеті де өз үлесін қосуда. Факультетте «Тарих», «Археология» және «этнология», «Мұражайтану және ескерткіштерді қорғау», «Мұрағаттану, құжаттану және құжаттармен қамтамасыз ету», «Кітапхана ісі» сияқты негізгі мамандықтарымен бірге, үстіміздегі оқу жылында «Тарих және география», «Басқаруды құжаттамамен қамтамасыз ету және архивтердегі ақпараттық технологиялар» және басқа да бірқатар қоғамда сұранысқа ие болып отырған жаңа мамандықтар бойынша оқу бағдарламалары жасалып, оқу үдерісіне енгізілді. Аталмыш мамандықтар бойынша білім беру факультеттің үш кафедрасы – «Қазақстан тарихы», «Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану», «Археология және этнология» кафедраларының базасында жүзеге асырылады.

Факультет бірқатар жылдардан бері Болония үдерісі елдерімен белсенді әріптестік қызметін жалғастырып келеді. Соның ішінде білім беру ісін интернационализациялау бағытындағы іс-шараларға Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы да өз үлесін қосуда. Осы бағыттағы аса маңызды жетістік – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мен әлемнің белгілі университеттері – Ресей Мемлекеттік гуманитарлы университеті, Италияның Ла-Сапиенза университеті, сондай-ақ Түркияның Стамбул университеттерімен қос дипломдық

білім беру бағдарламасы бойынша мамандар дайындау туралы келісімнің жасалуы болып табылады. Үстіміздегі жылы аталмыш келісімдер іс жүзіне асырылып, ең алғашқы қосдипломды мамандар дайындалып та шығарылды. Атап айтқанда, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және Италияның Ла Сапиенза университеттерінің дипломын қатар алған Сейілбекова Меруерт және Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және РМГУ-дің дипломдарын қатар алған Жүнісбаева Аида дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасына оқытушылық қызметке қалдырылды.

Сондай-ақ, кафедрада мамандар даярлау аясында Еуропа, АҚШ, Ресей, Корея және Түркияның ең үздік ЖОО-мен және ғылыми ұйымдарымен қызметтестік байланыстар орнатылған. Кафедра магистранттары аталмыш университеттерде ғылыми-зерттеу тағылым-намаларынан тұрақты түрде өтіп тұрады. Сонымен бірге, аталмыш шетел университеттерінен ғалымдар шақырту ісі жолға қойылған. Атап айтқанда, кафедраның шақыртуымен 2017 жылдың 16 қазаны – 30 қарашасы аралығында Невада университетінің (АҚШ) профессоры Пол Верт келіп, студенттер мен магистранттарға «Батыстағы империятану» атты курсын оқыса, 2018 жылдың 12 қазаны – 2019 21 қаңтары аралығында Вашингтон университетінің профессоры М.А.Толмачева Фулбрайт (Fulbright) бағдарламасы бойынша «Еуразия тарихы әлемдік байланыстарда» атты курсын оқыды. Ал үстіміздегі жылдың 1 наурызы – 11 сәуірі аралығында оқылған Миннесота университетінің (АҚШ) профессоры Колен Макфадденнің дәрістері факультет студенттері мен магистранттары тарапынан зор қызығушылық туғызды. Қазіргі таңда дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының шақыртуымен факультетте Варшава университетінің оқытушысы Ирена Скуба және Висконсон университетінің оқытушысы Нотан Снодграсс дүние жүзі тарихы бойынша бірқатар пәндерден сабақ беруде.

Мұндай табыстар университетіміздің әрбір факультетінде, әрбір кафедрасында бар десек артық айтқан болмаймыз. Ұлттық университеттегі соңғы жылдары қол жеткізілген осы жетістіктердің барлығы да университет түлектерінің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттігін еселеп арттырып отыр.

Қазіргі таңда Елбасы және Үкімет Қазақстанның жоғары оқу орындарына әлемдегі ең үздік 200 ЖОО қатарына кіру міндетін қойып отыр. ҚазҰУ әлемдік кеңістікте мойындалған еліміздің жетекші университеті ретінде осы маңызды мемлекеттік тапсырманы іске асыруда мақсатты жұмыс атқаруда. Біздің университеттің жақын болашақта бұл белесті бағындыруға ғылыми, оқу-методикалық және кадрлық потенциалы толық жететіндігіне біз – осы университеттің оқытушы-профессорлар құрамы және студенттері толық сенімдіміз.

ӘӨЖ 930 (574)

САНДУҒАШ ҮНДІ САУЫҚ

(С.М.Жақанованың жеке қор құжаттары бойынша)*

Оразгүл МҰХАТОВА,
тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Алматы қ., Қазақстан

Бала кезімізден үні құлағымыздан кетпейтін бір адамның дауысын радионы қосқанда тағы бір рет тыңдағың келеді. Бірақ өкінішке орай тыңдай алмайсың, ол үн көптен бері естілмейді, өйткені оның иесі эфирден кеткен, құрметті демалыста. Бұған да құдайға шүкір! Сандуғаш үнді Сауық апамыз бұл фәниде бар, онымен жүздесуге, тағлымы мол әңгімелерін естуге болады, алайда оған екіншісі бірі қол жеткізе бермейді. Дегенмен Сауық Мәсіғұтқызы туралы білгісі келетіндер жетіп артылады.

Өз заманында С.Жақанова жөнінде айтылды, баспасөзде басылды, уақыт өте келе бұның бәрі ұмытыла бастады. Бәлкім, мұны біреулер өмірдің заңдылығы дер, онымен де келісеміз. Мәңгі тұратын Алладан басқа ешкім де, еш нәрсе де жоқ екені белгілі. Дегенмен ұзақ уақыт бойы адамның өмірі мен қызметін жадында сақтайтын бір орын бар, ол – архив. Архивтің қойнауын ақтарсаң, көпшілікке мәлім емес талай оқиғалар мен үрдістердің куәсіне айналасың. Сауық Мәсіғұтқызы Жақанова турасында да Алматы қаласы мемлекеттік архивінде қор құжаттары қаттаулы. Міне, осы құжаттар бойынша «құлақтан кіріп, бойды алатын» өнер саңлағы Сауық апамыздың өмірі мен халқына сіңірген еңбегін өзгеге насихаттау мақсатында зерттеу жүргізуді жөн санадық. Көзі қарақты, көкірегі ояу жас ұрпақ өзінің таңдаған өмір жолына керегін алар деген үміт те жоқ емес.

С.Жақанованың жеке қор құжаттары 1999 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Алматы қаласы мемлекеттік архивіне келіп түсе бастады да 2000 жылы қор құрылды. Біраз уақыттан кейін құжаттары жүйеленіп, бір тізімдемеден тұратын қорға бірнеше бөлім түрінде жинақталды. Бірінші бөлімге өмірбаянына, екіншісіне баспасөзде жарияланған сұхбаттары, үшіншісі С.Жақанова туралы жарияланымдар, төртінші бөлімге Қазақстанның Халық артыс Енуарбек Байжанбаевқа байланысты құжаттар, бесіншісіне фотосуреттер топтастырылды. 1962-1996 жылдар аралығын қамтитын 34 істен тұратын қор құжаттары Қазақ радиосының дикторы, Қазақстанның еңбек сіңірген артисі, «Құрмет белгісі» орденінің иегері Сауық Мәсіғұтқызы Жақанованың ғұмыры және қызметі [1] жөнінде сыр шертеді.

С.М.Жақанова 1945 жылы 14 ақпанда Жезқазған облысының Ақадыр ауданындағы Еркіндік ауылында дүниеге келді. Әкесі Мәсіғұт соғысқа қатысып, жараланған соң елге оралған. Ауылда есепші болып қызмет істеген. Анасы Зира он бір бала

тәрбиелеп, үй шаруасымен айналысқан. Бала өсірумен қатар анасы өнерлі адам еді, ән салатын. Бастауыш класты Еркіндікте оқып, отбасының жағдайына байланысты орта мектепті Алматы қаласында бітірді. 1961 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетіне оқуға түсті. 1966 жылы университетті бітірген соң республикалық радиодикторлар байқауына қатысып, белгілі қазақ радиосының дикторлары М.Сейітованың, Ө.Байжанбаевтың сынағынан өтті. Байқауға қатысқан 200 талапкердің ішінен іріктеліп, жүлдегер атанған екі адамның бірі ретінде Сауық Мәсіғұтқызының есімі аталды.

Бұдан соң Қазақ радиосына қызметке алынып, республикаға танымал да дарынды радиодикторлар Әнуарбек Байжанбаевпен, Мина Сейітовамен, Қатира Әзімбаевамен, Мырзабек Қуатбековпен, Шарипа Бейсекеевамен, Сара Омархожаевамен, Жаңыл Аяпбергеновамен, Жәніл Асқаровамен қызметтес болып, солардың мектебінен тәлім алып, тәжірибесінен өтті. Бойдағы тума талант тынымсыз еңбекпен шыңдалып, шын мәніндегі шеберліктің деңгейіне көтерілген. Сауық Мәсіғұтқызы радиодан жаңалықтарды ғана емес түрлі жанрдағы хабарларды көркемдікпен жеткізді. Дикторлықпен қатар Сауық Жақанова көркем фильмдерді дубляждауға, деректі хроникалық кинотаспаларды дыбыстауға, қазақ теледидары хабарын жүргізуге үнемі қатысып отырды. Диктордың қатысуымен орындалған шығармалар халықтың, сонымен қатар ұрпақтың да рухани мұрасына айналды. С.Жақанованың оқуымен жазылған қоғам қайраткерлері мен әдебиет және өнер саласы саңлақтарының, еңбек ардагерлерінің радиопортреттері қазақ радиосының «Алтын қорында» сақтаулы. Өнер қайраткерінің халққа еткен еңбегі елеліп, бүкілодақтық радионың 60 және өзінің дикторлық қызметінің 25 жылдығына орай «Құрмет белгісі» орденімен марапатталды. 1995 жылы көп жылғы қазақ радиосындағы жемісті еңбегі мемлекет тарапынан ескеріліп, ҚР Еңбек сіңірген артисі атағы берілді. 1999-2003 жылдар аралығында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың радиожурналистика кафедрасында және Қазақ мемлекеттік өнер академиясы театр факультетінің сахна тілі кафедрасында аға оқытушы қызметін атқарды.

Қорда өзінің радиодағы дикторлық қызметі жөнінде айтқан жазбасы сақтаулы. Онда былай делінген: «Менің қазақ университетін бітірген 66-жылдан бергі бар өмірім осы радиода. Өздеріңізге, радиотыңдаушылар, Қазақстанның түкпір түкпіріндегі тілшілерімізбен, радио журналистеріміз, әртүрлі авторларымыз дайындаған бағдарламалар

*Мақала АР 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

мен көркем шығармаларды жеткізу менің басты қызметім. Ал, тыңдаушылар, радионың құлағын жауып тастамай, қайта көтеріңкіреп қойып тыңдаса екен деп, әр оқылатын дүниеге қатты назар салып мән беруге, сөздің құдыретін өздеріңіздің зерделеріңізге жеткізуге талаптанамын. Жүректен шыққан сөзді жүрекке жеткізуге тырысамын, сол мақсаттан шыққанға ұқсаймын, оны өздеріңізден келіп жатқан жылы-жылы хаттармен осы бағдарламаны

эфирге шығарушы топтың сенімінен байқаймын. Сіздерге ұнасам – еңбегімнің жаны деп түсінем» [2,4-п.]. Сауық Мәсіғұтқызы отбасы туралы «Ал өз жанұяма келсем, Саян, Ерлік деген ұлдарым, Марлен деген жолдасым бар. Саян – студент, Ерлік – оқушы. Жолдасым ғылыммен айналысады» [2,4-п.], – деп қысқа қайырған.

Суретте: С.Жақанованың ұлдары Саян және Ерлік. 1982 жыл [3].

С.Жақанова өмірбаянының жекелеген тұстарын қордағы баспасөз беттерінде жарияланған сұхбаттары арқылы нақтылауға болады. Сұхбаттарда дикторлық өнерге келуі турасында сауалдар жиі қойылыпты. Солардың біріне жауап беруде Сауық Мәсіғұтқызы диктор болу ойында жоқ, бірақ мектеп қабырғасында жүргенде ән салатындығы туралы: «Ән айтуға бейімім бар, дауысым жақсы болғандықтан көпшілік алдына жиі шығып жүрдім. Сөйтсем, сол кезде мені осы үлкен өнерге жетелеген өмірдің өз баспалдағының алғашқы сатысында жүріпін ғой» [4, 2п], – деп айтқан. Осы орайда айта кетерлік жайт, «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілесің» деген мақал бар. Сауық бала кезінен ән-жырмен қанаттанды. Нағашы жағында өнерлі адамдар көп еді. Олар әр үй, әр ауыл болып ән салып, айтысқа түсетін. Бірбіріне сәттілік тілегенде де «ән мен жыр, көңілділік тілеймін» депті. Анасы Зира да әнші еді. Ауыл адамдары бас қосып қалған ойын-сауықта, той-

Сауық Жақанова 10-сынып оқушысы. 1961 жыл [4].

томалақта тартынбай ән салатын. Өнер әкесі жағынан да берілді. Қорда Сауық Жақанованың өз қолымен жазған өмірбаяндық жазбасында: «Жәншә Жұмашев деген әкем мандалинде жап-жақсы тартатын. Ал ол кісінің баласы Мәшүріп өте өнерлі бала еді, бүкіл музыкалық аспапта ойнап, ән салушы еді. Авариядан қайтыс болды, әйтпесе бір жерден шығушы еді. Міне, әкем жағынан да қара жаяу емеспін» [2, 5-6-пп.].

Өскен ортасы да дәстүрге берік еді. Ол турасында Сауық Мәсіғұтқызы еш жерде жарияланбаған жазбасында былай деді: «Мен бала кезімнен жаюлы мол дастарханды, оның басына жиналған әңгімесі жарасқан ақсақалдар мен ару ана, әжелерді көріп өстім. Кешінде алтыбақан құрып, ақ сүйек ойнаған, жаңа туған жас нәрестені қызықтап, шілдехана тойын өткізген жастарды көрдім» [2,5-п.].

Осы бір өнер зерек те зерделі баланың бойына дарып, қаршадайынан ән айта бастады. Сауықтың сызылтып салған әніне ауылдастарышынайы риза болып, болашағынан үлкен үміт күте іштей қоштап, тамсанатын [5, 1-п.].

С.М.Киров атындағы 1961 жылы Алматыдағы №12 қазақ орта мектебін бітіріп, ҚазМУ-дың қазақ тілі мен әдебиеті факультетіне оқуға түсті. Жездесі Ж.Ахметовтың отбасында тәрбиеленіп, осы үйден тұрмысқа шықты.

Суретте: Сауық әкесінің қарындасы Биғайшамен, жездесі ҚазССР Жоғарғы Соты төрағасының орынбасары Жақия Ахметовпен, інілері - Қосман, Дихан. Қарағанды облысы Сарысу ауылы. 1969 жыл [6].

Университетте оқып жүргенде де көркемсөз оқу, ән салу сияқты өнерлерін тастамады. Университеттің қоғамдық жұмыстарына да белсене араласты. Сол үшін 1963 жылы екінші курста оқып жүрген кезінде Алматы қалалық комсомол комитеті тарапынан мақтау қағазымен марапатталды.

ҚазМУ-дың студенттері тың өлкесіне жыл сайын астық жинау науқанына қатысатын. Сауық Қостанай облысына астық жинауға барғанда да совхоздың мәдени жұмыстарына белсене араласып, көркем өнерпаздармен бірге концерттерде ән салатын. Совхоздың мәдени өміріне ғана емес социалистік жарысқа түсіп, жеңімпаз атанып, Құрмет кітабына есімі жазылды. Сонымен қатар мақтау қағазын алды.

С.Жақанова микрофон алдында. 1973 жыл [7].

1966 жылы 5-курс оқып жүргенінде дикторлардың республикалық радиоконкурсы өткізілді. Өз тілегімен және құрбыларының қолпаштауымен байқауға қатысты. Байқауға қатысқан 200 талапкердің ішінен іріктеліп, жүлдегер екі адамның бірі атанды. Дәл осы байқау Сауықтың өмірін дикторлыққа арнауға себепкер болды.

Қор құжаттарының арасында дикторлық қызметтің қыр-сырын білгісі келгендердің хаттары бар ақпарат кездеседі. Сондай хаттардың барлығына жауап бере отырып, дикторлықтың ерекшеліктерін білгісі келгендерге былай деп жазған: «Әрине, біз журналистердің жазып берген хабарларын немесе жазушылардың көркем шығармаларын оқимыз. Бірақ дикторлар да сол оқылатын дүниенің екінші авторы сияқты. Себебі, оқып отырғанда, оның сөзін, сазын жан-жүрегімізден шығаруға тырысамыз. Онысыз тыңдаушының жүрегіне жетіп, талғамынан шығу қиын. Оқылатын ертегіні ертегідей, әңгімені әңгімедей, хабарды да нағыз хабарға айналдырып бере алмаған диктор ешуақытта өз тыңдаушысын таба алмайды» [8, 2-п].

С. Жақанова. 1970 жыл [7].

Өз қолымен жазбасында: «Радио дикторы болу үшін дауыс қажет деп жүрміз, бірақ оны меңгере білу ең басты талап дер едім. Түбі түскен шелектей құр дүрілдеу жүрексіз, сезімсіз немесе құр майысып, сызылу ол жалған дыбыстың жиынтығы болса тыңдаушысын жоғалтып алады. Тыңдаушыны қызықтыру қажет, еріксіз баурап алса болғаны» [8, 6-п], – деп түйген.

Мұнымен қоса Сауық Жақанова көп үйрену керектігін, үлгі бола алатын талант иесін таңдай білу де өнер екендігін, осы орайда өзінің дикторлық қызметінде Әнуарбек Байжанбаевтың рухани ұстазы болғандығын мақтанышпен айтқан. Сол бір абзал, ғазиз жанды адамның мектебінен өткеніне өзін бақытты санаған. Кез келген кәсіп иесінің өмірлік, тәжірибелік мектептен өтуі керектегі тұрасында: «Мектеп қажет, оның оқуы қысқа да ұзақ болады. а) қысқасы сол – жалпы жөнін айтасың, түсіндіресің. Оқу оңай, бәріміз хат танымыз, дауыс бар, диктор болам деген арман бар, бірнеше сағат түсіндіресің, бітті. Ал ұзақ уақыт керек дегенде – ол тәжірибе, еңбек, іздену, болдым-толдым демеу, немқұрайлы қарамай, бар жан-тәніңмен берілу, өмір бойы үйрену» [8, 6-п]. – деп ой толғады.

Сауық Мәсіғұтқызы және ұстазы Әнуарбек Байжанбаев. Алматы 1977 жыл 11 мамыр [19].

Қор құжаттары Сауық Жақанованың қазақ радиосында отыз жылдан астам еңбек өткендігін дәйектейді. Ұзақ жылдардағы қызметінде үнемі біліктілігін көтеріп отырды. Қорда осыны дәйектейтін құжаттар тіркелген. Мәселен, 1982 жылдың 27 қыркүйегінен 1983 жылдың 30 маусымы аралығында «Радиоторабы дикторы жұмысының әдістемесі және тәжірибесі» атты 136 сағаттық курсты тәмамдағаны туралы куәлік сақтаулы. Сонымен қатар 1983 жылдың 4 қазанынан 1985 жылдың 6 маусымы аралығында 94 сағаттық теледидар және радио торабы қызметкерлерінің «КПСС-тың экономикалық саясаты» курсында оқып, куәлік алды.

Сауық Мәсіғұтқызы микрофон алдында. 1996 жыл [7].

Осылайша дауысы құлақтан кетпейтін, сандуғаш үнді, кеңестік кезеңнің 1970-1990 жылдарындағы радио тыңдармандарының сағынып еске алатын аңыз аруы Сауық Мәсіғұтқызы Жақанованың жеке қор құжаттары бойынша өмірі мен қызметін қарастырдық. Текті жерден шығып, жан дүниенді баурап алатын ғажап үнді қазақ қызының өз кәсібіне деген сүйіспеншілігі мен құрметінің куәсі болдық. Мамандықты жол жөнекей таңдап, мемлекеттік грант үшін жоғары білім алатын жастардың көкейіне ой салып, санасына жол аштық деген ойдамыз. Мамандықты диплом үшін емес, адал қызмет етіп, еліңнің дамуына үлес қосып, халқыңның құрметіне бөленудің өзі бір ғанибет екендігін тағы бір рет айтпақшы едік, сол мақсатымызға қол жеткіздік деп ойлаймыз. Дегенмен бағасын беретін патша көңілді оқырман екендігін де естен шығармаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Алматы қаласы мемлекеттік архиві. – 330-қор. – 1-тізімдеме. – 1962-1996 жылдар. Сауық Жақанова Мәсіғұтқызы 1945 жылы туған. Қазақ радиосының дикторы (1966-1996), «Құрмет белгісі» орденінің иегері (1985), Қазақстан Республикасы еңбек сіңірген артисі (1995).
2. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. -1-іс. Өзі туралы сұрақтарға берген жауабының қолжазбасы, білімін көтеру курсына оқығаны туралы куәліктері.
3. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. - 28-іс. С.Мәсіғұтқызының ұлдары – Саян мен Ерлік.
4. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. - 29-іс. С.Жақанова 10 класс оқушысы. 1961 жыл.
5. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. - 19-іс. М.Жақыпов. Құлаққа жақын сол дауыс. Лениншіл жас. Май.
6. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. - 31-іс. С.Жақанованың әр жылдардағы суреттері.
7. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. - 30-іс. С.Жақанова әр жылдары радиомикрофон алдында.
8. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. - 15-іс. С.Смаилова. Дауысты билеу бір өнер. Ұлан.
9. Алматы қаласы МА. – 330-қор. – 1-т. - 34-іс. С.Жақанова және Әнуарбек Байжанбаев.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР

Сафура ҚАЛДЫБАЕВА,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
аға оқытушысы, тарих магистрі,
Ердаулет БЕРЛІБАЕВ,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Миграция мәселесі – адамзаттың даму тарихында өзекті әрі жаһандық мәселелердің бірі. Нарықтық экономикаға көшу-тұлғаның әлеуметтік ұстанымдарының өзгеруімен қатар миграциялық процестердің қарқынды дамуына әкелді. Кеңестік дәуірде еліміз басқа да посткеңестік елдер сияқты әлемдік көші-қон процесінен шектеліп, тек ішкі көші-қон – урбандалумен (латын тілінен аударғанда *urbs* – қала, *urbanus* – қалалық) жүрді. XX ғасырдың аяғында тарих сахнасындағы бірқатар өзгерістер, атап айтқанда Кеңес одағының ыдырауы, ТМД елдерінің құрылуы халықтың еркін қозғалысына, территориялдық мекенін ауыстыруға мүмкіндік берді.

Бүгінгі таңда әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси дамудың ғылыми негізделген жоспарын құру үшін Қазақстандағы миграциялық процестерді кешенді зерттеу маңызды. Сонымен қатар, **миграциялық процестердің көпфакторлы табиғи сипатын ашу үшін, елдегі ішкі және сыртқы миграцияны басқа қоғамдық ғылымдармен (экономика, демография, әлеуметтану, саясаттану) байланыстыра отырып зерттеу қажет.**

Миграция – [лат. *migratio* – көші-қон, қоныс аудару] – адамдардың (мигранттардың) қандай да бір аумақтардың шекарасынан өтіп, ұзақ уақытқа немесе біржолата қоныс тебу процесі. Мерзімдік белгілеріне қарай қайтып оралмайтын (ішкі көші-қон, эмиграция, иммиграция) және қайтып оралатын миграция (ұзақ мерзімді, мезгілдік, үздік-создық, ауық-ауық көші-қон) түрлері анықталған. Түрлеріне қарай ерікті, мәжбүрлі, заңсыз көші-қон болып бөлінеді [1].

Жаһандану дәуіріне тұспа-тұс келген уақытта жалпы инфрақұрылымның дамуы миграциялық процестердің жаңа көрінісін туғызып отыр. Көші-қон процестері көптеген, оның ішінде әлеуметтік және экономикалық, сондай-ақ табиғи-климаттық, демографиялық және мәдени-тарихи факторлардың әсерінен қалыптасады. Қазақстандағы көші-қон процесі халықтың заманауи әлеуметтік-экономикалық жағдайымен тікелей байланысты. Бір жағынан оның (миграцияның) қажеттілігімен түсіндірілсе, екінші жағынан миграция бүгінгі заманның қауіпті әрі шешімі күрделі мәселелерге жататындығы.

Қазақстандағы миграциялық процестерді дәуірлеуге қатысты қазақстандық тарих ғылымындағы тұжырымдамалық ұстанымы тұрғысынан ашылған жаңа көзқарастарға сай жетілдірілген және кеңестік дәуірдегі өзіндік көші-қон процестеріндегі ерекшеліктеріне қарай кезеңдеу ұсынылған:

1) XVIII ғ. ортасынан 1917 ж. дейінгі дәуір – Ресейлік империяның отары болған кездегі қоныс аударушылардың Қазақстанға бағытталған көші-қо-

ны; 2) 1917-1991 жж. кеңестік дәуір – әр түрлі саяси-экономикалық реформалар мен науқандар негізінде қазақ жеріне келімсектердің жаппай және мәжбүрлі көші-қондар арқасында Қазақстан көп ұлтты халқы бар республикаға айналуы; 3) Тәуелсіздік жылдары – көші-қон қозғалысында ғасыр бойы Қазақстанға келген ұлт өкілдерінің тарихи отанына қайту көші-қоны күшейіп, керісінше, ғасыр бойы сыртқа қашқан қазақтардың тарихи отанына кері көші-қоны белсендірілуі.

Қазіргі таңда елімізде миграциялық процестердің барлық түрлері: халықаралық және ішкі, тұрақты және уақытша, ерікті және мәжбүрлі, заңды және заңсыз т.с.с. типтері көрінеді. 1990-шы жылдардың I жартысындағы көші-қон ағысының күшеюі барлық ТМД елдеріне ортақ құбылыс болды. 1990 жылдардың I жартысындағы Қазақстаннан жаппай көшудің сан алуан факторларына экономикалық дағдарыс, этникалық ұлттардың тарихи отанына оралуы және әлеуметтік-материалдық тұрақтылық сияқты қызуғышылықтары әсер етті. Статистика комитетінің ресми мәліметтері бойынша Қазақстаннан 1995-2000 жылдар аралығында Ресейге – 938653, Германияға – 340897, Өзбекстанға – 25361, Украинаға – 27788, Белорусияға – 23207, Қырғызстанға – 12696 және Израильге – 10112 адам қоныс аударған. Ресми мәлімет бойынша еліміздегі халық саны 2000 жылдың басына – 14,9 млн болған болса, демек, 1995-2000 жылдар аралығында мемлекеттегі халық саны 1378714 адамға азайған. Бұл миграциялық процестің себеп-салдарына ҰОС жылдарында Қазақстанға күштеп қоныс аударған халықтың туған жерлеріне қайтуы және бірігуі деп түсінеміз. Тарихи отанына қоныс аударғандардың (Германия, Израиль, Ресей) басым бөлігі, әлеуметтік-мәдени және этникалық құндылықтарды басшылыққа алғандар болды.

Қазақстанға 1995-2000 жылдар аралығында көшіп келушілердің жалпы саны – 524798 адам. **Ресми статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 1995-2000 жж. иммигранттардың басым бөлігі:** Ресей Федерациясынан – 171946, Өзбекстаннан – 40165, Түркіменстаннан – 16645, Украинадан – 10278, Қырғызстаннан – 9544, Моңғолиядан – 4036, Тәжікстаннан – 3517, Германиядан – 3492 және Өзірбайжанның – 2776 адам көшіп келген [2].

1990 жылдардағы халықтардың табиғи қозғалысының дамуы Қазақстанның адами және экономикалық әлеуетін күшейтіп, биліктен қоғамды біріктіруге, экономикалық жағдайды түзетуге бағытталған шаралар қабылдау қажеттілігі туындады. Нәтижесінде миграциялық процестерді реттеу мен көшіп келушілерді ынталандыру мақсатында елімізде бірқатар заңдар мен мемлекеттік бағдарламалар: 1992 ж. қабылданған «Иммиграция туралы» Заңы-этникалық

қазақтарға тарихи отанына көшіп келуге құқық берді. Тарихи отанына оралғандарға репатриант мәртебесі беріліп, материалдық-қаржылық көмек жасады. «ҚР шетелдік азаматтардың құқықтық жағдайлары туралы» Республика Президентінің Жарлығы (1995 ж.); ҚР көші-қон саясатының 2001-2010 жж. арналған салалық бағдарламасы (2001 ж.); «Нұрлы көш» бағдарламасы қабылданды.

1991–1994 жылдар аралығында Қазақстанға 122 мың қазақ, оның ішінде бұрынғы одақтас республикалардан – 57 мың, Моңғолиядан – 21 мың, Ираннан – 3,7 мың, Түркиядан 1,9 мың адам қоныс аударған [3].

Ал 2000-2018 жж. ресми статистикалық мәліметтер төмендегідей: 1-сурет.

Түсініктеме: Диаграмма stat.gov.kz мәліметтері негізінде автормен құрылды.

Көріп отырғанымыздай, алынып отырған уақыт аралығындағы эмигранттар санының өсуіне қандай факторлар әсер етті деген заңды сұрақ туындайды. Нарықтық қатынастарға өту кезеңінде Қазақстан үкіметінің тұрақты өмір сүру деңгейін сақтауға бағытталған әлеуметтік саясаты әлсіз болды. ҚСРО қарамағындағы өндіріс пен өнеркәсіптің құлдырауы жұмыссыздықтың өршуіне, экономика секторындағы жекешелендіру мен құнсыздану (инфляция), денсаулық сақтау саласы қызметінің төмен деңгейі, аймақтар дамуының біркелкі еместігі сияқты факторлармен байланыстыруға болады. Жалпы, 1998-1999 жылдардағы қаржылық дағдарыс елдегі 2000-2003 жылдардағы көші-қон процесіне тікелей әсер етті деуімізге толық негіз бар. Себебі, халықтың сандық және сапалық көрсеткіші – мемлекеттің басты көрсеткіші болып табылады.

Жалпы сыртқы миграциялық процестер ТМД мемлекеттерімен оның ішінде, Өзбекстан, Ресей, Қырғызстан және Түркіменстанның белсенді қатысуымен жүрді. Мысалы, 2000-2018 жылдардағы **Қазақстанға қоныс аударған иммигранттардың сандық көрсеткіштері бойынша, көрсетілген жылдардағы барлығы:** Өзбекстаннан – 360 997; Ресейден – 212 693; Қытайдан – 54 267; Түркіменстаннан – 37 636; Моңғолиядан – 32 250; Қырғызстаннан –

30 531 адам көшіп келген [4].

Иммигранттардың негізгі толқыны 2003-2006 жылдарға келеді. Аталған жылдарда көші-қон процесінің өсуіне әсер еткен факторларға Орталық Азия елдеріндегі күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлар болды. Сонымен қатар, Қазақстан үкіметінің елдегі демографиялық ахуалды жақсарту мақсатында шет елдегі қазақтарды елге қайтару үшін ынталандырылған бірқатар жоғарыда аталған бағдарламалардың жүргізілуімен байланысты.

Миграциялық процестерді жаһандану процессінің бір көрінісі деп қабылдағанмен де, ол елдегі тұрмыс әлеуетінің деңгейі мен қоғамдық-саяси тұрақтылықтың басты көрсеткіштері екендігі күмәнсіз.

Қазақстан дамушы ел ретінде елдегі көші-қон процесін реттеу барысында мемлекет тарапынан экономикалық қауіпсіздікті бақылай отырып, миграциялық процестердің этнодемографиялық құрылымның жедел өзгеруіне жол бермеуі қажет.

Қазақстан үкіметі алдында көші-қон процесінің ағынын ел экономикасын дамыту, демографиялық ахуалды жақсарту және еңбек нарығын реттеу сияқты күрделі мәселелерді шешуде нақты шаралар қолдануды күшейту және жеделдету міндеті тұр.

РЕЗЮМЕ

В статье автором рассмотрены тенденции миграционных процессов в Казахстане. Принимая во внимание тот факт, что формирование и развитие глобальных миграционных процессов складывается из сложного набора факторов, он рассматривает естественное движение в миграционном процессе в годы независимости на основе официальных статистических данных.

***

In the article, the author considers the trends of migration processes in Kazakhstan. Taking into account the fact that the formation and development of global migration processes consists of a complex set of factors, he considers the natural movement in the migration process during the years of independence on the basis of official statistics.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ө.Нысанбаев – Алматы, Бас редакциясы, 1998, X том.
2. <http://www.history-state.kz> // Нұрсұлтан Назарбаев: Көшбасшы және Нұрлы көш.
3. Миграция населения Республики Казахстан.
4. Қазақстан – цифрларда. Статистикалық жинақ. /Ред. Ө.А.Смаилов/ Алматы, 2001.

РОЛЬ ВЫСШЕГО СУДЕБНОГО СОВЕТА в проведении судебно-правовой реформы в Казахстане

Жапсарбай КУАНЫШЕВ,
институт истории государства КН МОН РК,
доктор политических наук

В середине 90-х годов социально-экономическое положение в стране все еще оставалось сложным. Наиболее крупными из них являлись задолженность по пенсиям и заработной плате, вопросы приватизации и развитие малого и среднего бизнеса. В 1996 году размеры задолженности по заработной плате предприятий и организаций республики составили 40% ВВП. В некоторых областях размеры этих долгов выросли от 4 до 5,4 млрд. тенге. Еще большую обеспокоенность вызывали долги по заработной плате бюджетных учреждений, состоящих на местных бюджетах, которые также выросли с 4,5 млрд. тенге на 1 января 1996 года, до 9,7 млрд. тенге к началу 1997 года. В то же время по данным проверок Прокуратуры и Госфинконтроля, обычным явлением были нецелевое расходование средств, предназначенных для выплаты заработной платы, на хозяйственные нужды, предоставление работникам беспроцентных ссуд, командировочные расходы. Нередки были случаи несправедливого распределения этих средств внутри предприятий, когда рабочим доставались лишь крохи. Злоупотребления служебным положением со стороны руководителей и бюджетных учреждений, а порой и хищения денег были повсеместно. Немало нарушений имелись и по выплате пенсий. Пенсионный фонд как источник погашения по пенсиям недополучил страховых взносов порядка 50 млрд. тенге. За счет заработной платы учителей покупались дома для руководства районного отдела образования, а средства пенсионного фонда прокручивались в коммерческих структурах [1 1-2].

В этот период в Казахстане реализовалась третья государственная программа приватизации. Однако темпы и качество проведения приватизации не устраивало общество. Совершенно не работал институт банкротства. Не наблюдалось активности со стороны Правительства и акимов по развитию малого и среднего бизнеса. Вследствие отсутствия результатов в предпринимательской деятельности угрожающими темпами росла безработица. Более 40% предприятий были убыточными, а многие и вовсе простаивали. Половина объектов малой приватизации в некоторых областях еще не были проданы, многие земли и участки оставались не вовлеченными в процесс приватизации [1 3-4]. Кроме того, финансовые проблемы и многочисленные проверки, недостаток информации о потенциальных инвесторах, партнерах, существующих и потенциальных рынках сыграли свою негативную роль. Среди них можно особо выделить правовые вопросы. Это и налогообложение, создание уставного фонда, а также проблемы нестабильности правовой системы, коррупция, неэффективность судопроизводства, оказывающие непосредственное влияние на создание и функционирование хозяйствующих субъектов.

В данной статье в контексте выше указанных проблем, связанных неэффективностью судебной системы, автор попытался показать роль

Высшего Судебного Совета в развитии судебной правовой системы Казахстана на основе привлечения материалов Архивов Президента и Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы.

Следует отметить, что образование Высшего Судебного Совета предусмотрено Основным Законом страны. Он был создан в целях обеспечения конституционных полномочий Президента по формированию судов, гарантий независимости судей и их неприкосновенности. В начале, Совет был консультативно-совещательным органом при Президенте Республики Казахстан. Он занимался рассмотрением кандидатов на назначение и освобождение от должностей председателей судов, председателей коллегий и судей областных и приравненных к ним судов и Верховного Суда. На своем пути он претерпел ряд преобразований. Сначала, в 2008 году он был преобразован в учреждение без образования юридического лица, а с 2016 года – стал автономным государственным учреждением, призванным обеспечить решение кадровых вопросов судебной системы. В ходе этих организационных изменений произошло обновление и содержательной составляющей его деятельности. К компетенции Совета перешли кадровые вопросы касательно председателей и судей районных и приравненных к ним судов, а также проведения квалификационного экзамена для кандидатов в судьи. Также были усилены его полномочия по формированию высокопрофессионального судейского корпуса и обеспечению гарантий независимости судей и их неприкосновенности.

Высший Судебный Совет осуществляет прием квалификационного экзамена на должность судьи и конкурсный отбор на вакантные судейские должности, формирует кадровый резерв на руководящие судейские должности, рассматривает дисциплинарные дела в отношении судей и жалобы судей на решения Судебного жюри о наложении дисциплинарного взыскания или признании профессионально непригодным. Вместе с тем, он имеет возможность рассматривать результаты работы лиц, впервые назначенных на судейские должности. Сейчас он имеет свои рабочие органы в лице квалификационной комиссии, комиссий по конкурсному отбору судей и по кадровому резерву, экспертно-консультативную комиссию, а также Судебное жюри. Последнее в состав Высшего Судебного Совета прямо не входит, являясь самостоятельным институтом при Совете. Создание подобных комиссий обеспечивает представительство в Совете негосударственного сектора, международных экспертов, приближая его работу к стандартам стран ОЭСР и тем самым способствуя его институциональному укреплению [2, 93].

Высший судебный Совет, согласно Конституционного закона республики Казахстан от 25 декабря 2000 года №132-ІІ «О судебной системе и статусе судей

Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.02.2019 г.), входит в судебную систему страны. Статус, порядок формирования и организация его работы определяются Законом Республики Казахстан «О Высшем Судебном Совете Республики Казахстан». Кардинальное изменение статуса Совета происходило благодаря пристальному вниманию государства вопросам укрепления судебной власти.

Первое заседание Высшего Судебного Совета состоялось 19 марта 1996 года под председательством Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева. На этом историческом заседании были обсуждены три вопроса: регламент Высшего судебного Совета; о секретаре Совета, освобождение и назначение судей [3 6]. По результатам обсуждения, с учетом высказанных замечаний и предложений членов Совета, проект Регламента, как совокупность правил, определяемых порядок деятельности Совета, был принят за основу. А секретарем Высшего судебного Совета – избран Мухамеджанов Б.А., заведующий отделом Администрации Президента.

В своем выступлении Елбасы отметил, что: *«Проводимая в республике судебная реформа, как часть общего реформаторского процесса, направлена на достижение приоритетной цели построение подлинно демократического правового государства. Основная идея судебной реформы – это суверенизация судебной власти в системе властей государства, повышение ее престижа, расширение ее правозащитной функции, а также функции гаранта правопорядка и законности.... Поэтому основное предназначение судебной власти в правовом государстве – быть говорящим законом, олицетворяющим полную реализацию власти закона»* [4, 2-3]. Только таким образом можно было вернуть веру общественности в судебную систему. Она напрямую была связана и морально-этическим обликом судьи, то есть решением проблем формирования высококвалифицированного судейского корпуса в республике, повышением его авторитета.

Поскольку, несмотря на то, что первые шаги в обеспечении реальной независимости, повышения престижа и авторитета судов были сделаны, захлестнувшая страну волна преступности представляла большую угрозу начатым реформам. К тому же, деятельность судов была еще далека от совершенства, и она оценивалась весьма критически. Например, в 1995 году были отменены и изменены свыше 6,5 тыс. приговоров, каждое десятое уголовное дело рассматривалось судами с нарушениями установленного срока, незаконно осуждены и находились под стражей 149 человек. Наряду с низким профессионализмом судей, среди прочих причин такого положения дел в судебной системе, отмечалось и их корыстная заинтересованность, мздоимство. В то же время, из привлеченных к дисциплинарной ответственности в 1995 году 150 судей, ни один не был освобожден от занимаемой должности [4, 7-9]. За 9 месяцев 1996 года был отменен и изменен 3126 приговоров по уголовным делам и 1534 решения по гражданским делам районных судов. По-прежнему самой негативной оценки заслуживала деятельность областных судов. В целом по республике подвергался пересмотру каждый шестой приговор областных судов [5].

Для исправления создавшегося положения большие надежды возлагались на проведение переквалификации судей. Этот вопрос рассматривался как мощный механизм для очищения судейского корпуса от тех, кто скомпрометировал себя. С учетом этих обстоятельств участники заседания прогнози-

ровали, что Высшему Судебному Совету предстоит весьма напряженная работа по укреплению судов профессионально подготовленными кадрами. Поэтому было уделено пристальное внимание вопросам аттестации, Положению и самой процедуре ее проведения. Для полноты аттестации по каждой кандидатуре на должность судьи необходимо было располагать качественной и объективной информацией, а также мнением компетентных органов, особенно на предмет подходит ли он по морально-этическим соображениям для этой должности [3 44].

В связи с внесением изменений в Конституцию Казахстана Высший Судебный Совет должен был возглавлять Председатель, назначаемый Президентом страны. Это было сделано в рамках курса на дальнейшую демократизацию казахстанского общества и государства. Поэтому на заседании Высшего Судебного Совета от 17 марта 1999 года были внесены соответствующие изменения в его Регламент. На заседании был оглашен Указ о назначении Рогова И.И. Председателем Высшего Судебного Совета [6 12-13].

С 1996 года было проведено 10 заседаний Совета, на которых решались вопросы формирования судейского корпуса страны, совершенствования судебно-правовой системы Казахстана. За это время были рассмотрены 51 кандидатура на должности Верховного Суда, 620 – на должности судей областных и приравненных к ним судов. По рекомендации Совета по различным основаниям было освобождено от занимаемых должностей 13 судей Верховного Суда и 139 судей областных и приравненных к ним судов. Было рассмотрено 12 персональных дел проштрафившихся судей, разрешено 18 жалоб на решения Квалификационной коллегии юстиции [6 163]. Кроме того, он занимался вопросами подготовки первого съезда судей Казахстана. В 1997 году было подготовлено и проведено 3 заседания Совета [7 6].

Следует отметить, что Высший Судебный Совет к решению вопросов подходил принципиально и объективно. Архивные материалы свидетельствуют о высоком качестве вносимых на рассмотрение Совета материалов. Орган, который обеспечивает его деятельность, формировал повестку дня заседаний, в ходе подготовки к рассмотрению материалов мог потребовать необходимые документы, организовывал проверки, контролировал принятые решения и давал поручения. При обсуждении кандидатур председателей областных судов и судей некоторых областных и приравненных к ним судов, представленных как к должности, так и к освобождению формировался полный пакет документов для каждого члена Высшего Судебного Совета. В нем имелись справочные материалы с краткой характеристикой на каждого из претендентов по областям. Причем, каждый такой документ наряду с положительным содержал и негативные моменты. Например, в информации о Байменовой С.Г., кандидате в судьи Атырауского облсуда, она по работе характеризовалась положительно. Однако здесь же указывается, что у нее недостаточно высокие показатели в отправлении правосудия. За первое полугодие 1999 года было отменено 10 ее решений (7%) из 129 рассмотренных гражданских дел, а в 1997 году 27 (8%) дел было рассмотрено с нарушением сроков из 315 рассмотренных гражданских дел [6 34-40].

Аппарат Совета готовил материалы и по рассмотрению жалоб судей по фактам нарушений конституционных гарантий независимости и неприкосновенности судей для принятия мер по устранению нарушений в соответствии с действующим законодательством. Так, по жалобе Червяковой Н.П. на решение квалификационной

коллегии юстиции о восстановлении ее на прежней работе, которую она была вынуждена оставить по результатам аттестации, проведенного Министерством юстиции в 1997 году, Высшим Судебным Советом были подготовлены подробная справка и заключение, подписанные всеми членами Совета. В результате рассмотрения было отказано в удовлетворении ее жалобы, а в части дачи рекомендации на освобождение Червяковой в связи с несоответствием занимаемой должности решение Квалификационной комиссии юстиции было оставлено в силе [6 170]. В части проведения дополнительных проверок можно привести информацию соответствующей работы, проведенной Генеральной Прокуратурой Республики Казахстан в октябре 1998 года, была произведена проверка поступивших обращений о злоупотреблениях судей Северо-Казахстанского областного суда. В документе отмечается, что судьями названной области допускались нарушения закона при отправлении правосудия по хозяйственным делам, прослеживалось явное настойчивое отстаивание и защита ими интересов конкретной коммерческой структуры – АО «Ишим Мунай Онимдери», необоснованно предъявленные иски которого незаконно удовлетворялись. Конкретно указываются фамилии тех, кто потворствовал таким действиям. Это – председатели областного суда Мамырбаева Р.Н. и судебной коллегии по хозяйственным делам Басагаринова Б.К. [6 170].

Проводилась большая работа по совершенствованию деятельности Высшего Судебного Совета. Расширялись его функции, укреплялся рабочий орган Совета, обновлялись составы комиссий. Внедрялась новая система квалификационного экзамена и конкурсного отбора, введена многоступенчатая, поэтапная система оценки кандидатов. Была модернизирована деятельность дисциплинарного органа в лице Судебного жюри

при Высшем Судебном Совете. В 2019 году Судебным жюри было рассмотрено 54 дисциплинарных дела в отношении 52 судей, к ответственности привлечено 36 судей. Вместе с тем, прекращено 17 дел (31,48%) [2 141].

В ходе модернизации судебной системы проведена значительная работа по налаживанию эффективного взаимодействия юридического сообщества и судебного корпуса при отборе и оценке судей. К примеру, из 178 кандидатов, подавших заявление на сдачу квалифицированного экзамена, в 2018 году успешно сдали лишь 7 кандадатов, а в 2019 – только 6 кандидатов [2 154]. Взаимодействие с гражданским обществом в лице адвокатов, частнопрактикующих и корпоративных юристов будет способствовать тому, чтобы судебский корпус станет составной частью единого юридического сообщества. Поэтому усилия Высшего Судебного Совета по улучшению деятельности судебных органов, всей судебной системы в стране, направленные на устранение существующих причин для прихода в судебский корпус квалифицированных кадров начинают давать свои плоды.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. Архив Библиотеки Первого Президента РК-Елбасы ф.1, оп.1, д.619, л. 1-2, 3-4.
2. Сборник материалов международного круглого стола «перспективы кадровой политики в судебной системе». – Нур-Султан, 2019. – С.93, 141, 154 - http://vss.gov.kz/sites/default/files/sbor_kr_stol_ru.pdf.
3. Архив Президента РК ф.5Н, оп.1.5, д.6364, л. 6, 44.
4. Архив Библиотеки Первого Президента РК-Елбасы ф.1, оп.1, д. 445, л. 2-3, 7-9.
5. <https://articlekz.com/article/4700>.
6. Архив Президента РК ф.5Н, оп.6.1, д.1059, л.12-13, 163, 34-40,170.
7. Архив Президента РК ф.7, оп.1.6, д.7171, л.6.

ПЕРЕХОД КАЗАХСТАНА К РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ: основные этапы (исторический аспект)

Талгатбек АМИНОВ,
старший научный сотрудник института
истории государства КН МОН РК,
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

В современной истории Казахстана особое место занимает научное исследование ключевых проблем экономического развития страны с приобретением своей независимости, связанных со становлением рыночной модели хозяйствования.

Преобразование социально-экономических отношений в Казахстане, осуществленное по инициативе Первого Президента Н.А.Назарбаева, определило новые приоритеты стратегического развития, связанные прежде всего с трансформацией административно-командной экономики в рыночную. В результате, как весьма убедительно подметил Нурсултан Назарбаев в своей книге «Эра независимости»: *«Всего за четверть века бывшая советская республика, которая в СССР несправедливо числилась среди отстающих, превратилась в современную страну с национальной государственностью, эффективной рыночной*

экономикой, демократическим общественным устройством и высоким международным авторитетом. ... В этот период страна успешно осуществила «тройной транзит» в экономической, социальной и общественно-политической сферах» [1].

Процесс формирования рыночных отношений в Казахстане оказывает большое влияние на экономику, социальные отношения, культуру и менталитет казахстанского общества. Не является исключением в этом отношении и историческая наука, которая не может не реагировать на происходящие изменения. Под их влиянием в современной историографии наблюдается существенный сдвиг в тематике исследований, идут поиски методов теоретического осмысления материала в свете современных социальных запросов, предъявляемых к историческим работам. Так, неизмеримо возрос интерес к проблемам истории развития рынка и

предпринимательской практики, что обусловлено, с одной стороны, сложившейся социальной конъюнктурой, а с другой – явно недостаточным вниманием к данной проблеме, ее фальсификацией, деформированием представлений о позитивном потенциале рынка в советское время [2].

Современные исследователи проблем бизнеса, изучая перспективы рыночного хозяйства, предпринимают попытки показать, что они весьма значительны и актуальны в сравнении с советской плановой системой, основанной на чрезмерной централизации экономики. На сегодня мы уже имеем ряд работ, посвященных истории рынка и предпринимательства. Часть из них представляет определенную ценность, благодаря введению в научный оборот нового фактического материала, разработке оригинальных концептуальных подходов.

К таким работам мы могли бы отнести монографии ряда ведущих ученых республики – докторов экономических наук, профессоров: Я.А.Аубакирова, Н.К.Исингарина, А.К.Кошанова, К.А.Сагадиева, С.С.Сатубалдина, А.Е.Есентугелова; докторов исторических наук, профессоров: Б.Г.Аягана., А.М.Ауанасовой, М.Х.Асылбекова, З.Е.Кабульдинова., М.Ж.Ташенева, С.Н. Мамытовой и др.

Целью исследования настоящей работы является краткая история перехода Казахстана к рыночной экономике, характеристика основных этапов экономических преобразований, проводимых по инициативе Первого Президента РК Н.А.Назарбаева.

Как и большинство постсоветских республик, Казахстан с приобретением независимости погрузился в пучину жесточайшего системного кризиса, который давно уже зрел в недрах советской плановой экономики. Так, за 1990-1994 годы в Казахстане объем производства промышленной продукции сократился вдвое, а в аграрном секторе спад составил одну треть. Республика не имела ни средств, ни рынков сбыта, поэтому остановилось большинство предприятий. Резкое сокращение спроса на продукцию казахстанских предприятий вызвало обвальный спад в экономике, который продолжался вплоть до 1995 года.

При создавшемся положении, по мнению академика К.А.Сагадиева, **чтобы начать переход к свободному рынку, надо было реализовать три его неперемennых условия. Первое** – отменить практику централизованного установления государством цен на товары и услуги, передав их регулирование в конкурентную, рыночную среду. **Второе** – расформировать государственную и общественную собственность и провести ее приватизацию для того, чтобы каждый гражданин общества мог заняться своим делом и обеспечить себя достатком. **Третье** – экономика, как и общество в целом, должна быть открытой для установления связей с другими государствами с целью привлечения инвестиций, обмена технологиями и передовым опытом [3].

Процесс приватизации государственной собственности в Казахстане начался официально с принятия 22 июня 1992 года Программы разгосударствления и приватизации на 1991-1992 годы. Основной формой приватизации по этой программе была передача предприятий в коллективную или акционерную собственность. Согласно аналитической записке Госкомстата РК, представленной Мажилису Парламента РК, на начало 1991 года в промышленности было приватизировано 23% от числа государственных предприятий, в строительстве – 40%, в сельском хозяйстве и торговле – 23%, в общественном питании –

8%. Приватизировались в основном мелкие и средние объекты этих отраслей [4].

Как показали итоги единовременного выборочного опроса отношения населения к приватизации, проведенного Госкомстатом РК в сентябре 1992 года, мнения опрошенных лиц по этому вопросу оказались неоднозначными, хотя преобладающее большинство опрошенных поддерживают процесс приватизации. Но при этом выяснилось, что при приватизации не всегда учитывалось мнение трудового коллектива, что противоречит основным положениям самого Закона «О разгосударствлении и приватизации» [5].

В сложившихся условиях, по мнению профессора А.Е.Есентугелова, нужно было попытаться нормализовать ситуацию в стране, продавая государственные предприятия в руки эффективных частных собственников. При этом он отмечал, что на Западе экономика успешно развивается частными собственниками, почему бы и нам не попробовать, так как рыночная экономика все равно будет базироваться на частной собственности. Кроме того только частники могли вкладывать инвестиции в развитие своих владений. Поэтому введение свободных цен и частной собственности является необходимым и неизбежным, первоочередным и основополагающим условием трансформации плановой экономики в рыночную. Отсюда необходимость, наряду с введением свободных цен на все товары и услуги, первоочередного осуществления приватизации государственной собственности [4].

Уроки первого этапа приватизации в Казахстане показали ограниченность существовавших инструментов преобразования собственности, разрабатываемых с ориентацией на мнение трудового коллектива, что для того времени было оправданным и неизбежным исходом дела. Малая и массовая приватизация как через купоны, так и через непрозрачные аукционы, стала больше тормозом, чем фактором оздоровления предприятий и роста экономики. Раздача собственности под девизом социальной справедливости, продажа предприятий на непрозрачных аукционах и конкурсах стали прикрытием закулисного раздела основной части собственности между небольшой группой влиятельных как на республиканском, так и на местном уровне государственных чиновников. **Поэтому приватизацию собственности в Казахстане народ окрестил «прихватизацией».** Она породила крупномасштабную коррупцию, взяточничество и злоупотребление служебным положением. Таков был итог индивидуальной и особенно массовой приватизации собственности в Казахстане [6].

И теперь необходимо было принимать однозначное решение о переходе от массовой инициативной приватизации к приватизации по единому сценарию.

Началом второго этапа приватизации в Казахстане (1993-1995) стало принятие «Национальной программы разгосударствления и приватизации в Республике Казахстан». По мнению профессоров Б.Г.Аягана, Х.М.Абжанова и других известных ученых, это был наиболее массовый и сложный период в истории приватизации, **которая осуществлялась по четырем основным направлениям:** малая приватизация; массовая приватизация; приватизация по индивидуальным проектам; приватизация агропромышленного комплекса.

Третий этап приватизации (1996-1998) стал этапом перехода к секторным программам, когда началась приватизация в электроэнергетике и

нефтегазовой отрасли, а также в социальной сфере – здравоохранении, образовании, науке и культуре. Именно в этот период начали формироваться отечественные полноценные инвесторы, способные выкупать крупные промышленные предприятия.

Четвертый этап приватизации начался с 1999 года и продолжается по настоящее время, который характеризуется новыми подходами к распределению полномочий между различными уровнями государственного управления в вопросах регулирования и распоряжения государственной собственностью.

Начало четвертому этапу приватизации было положено Программой приватизации и повышения эффективности управления государственным имуществом на 1999–2000 годы [7].

В результате этих мер с конца 1994 г. наметились первые признаки перелома в экономике: обозначилась тенденция снижения спада производства валового продукта; снижение уровня инфляции. При этом оживлению экономики во многом способствовало введение в 1993 году национальной валюты – тенге, что позволило стране проводить самостоятельную денежно-кредитную политику, а вместе с этим начать реальные полномасштабные реформы [6].

Принципиально важным шагом в реформировании аграрного сектора стало регулирование земельных отношений, введение частной собственности на землю. Реформа в аграрном секторе была направлена на устранение монополии государственной собственности в сельском хозяйстве, на преобразование колхозов и совхозов в фермерские и крестьянские хозяйства.

Как показал анализ архивных документов, в результатах рыночных преобразований в данной отрасли, как и во всех других сферах экономики страны, был заинтересован сам Елбасы – Первый Президент РКН.А.Назарбаев. Так, выступая на одном из очередных совещаний с акимами областей 10 марта 1998 года, он акцентировал внимание собравшихся на следующем: *«Углубление экономической реформы в агропромышленном секторе – вопрос для нашего государства судьбоносный... Но не все до конца осознали, что начало устойчивого роста производства сельскохозяйственной продукции и продуктов ее переработки наступит тогда, когда организационно-экономические, технологические и все ресурсные факторы будут рассмотрены в комплексе».* Для этого он призвал членов Правительства и акимов работать в едином ключе по совершенствованию государственного регулирования и поддержки всего АПК как по горизонтали, так и по вертикали, как в центре, так и в регионах [5].

И перемены в лучшую сторону по указанным вопросам не замедлили свершиться. Так, к примеру, в анализе состояния агропромышленного сектора страны, сделанном **Казахским институтом стратегических исследований при Президенте РК в 2002 году**, отмечено, что к числу позитивных тенденций в развитии агропродовольственного сектора можно отнести активное развитие многоукладной экономики в сельском хозяйстве, значительное увеличение доли субъектов агробизнеса. В ходе осуществления аграрной реформы была создана новая структура, основанная на многообразии форм собственности [8].

Процесс перехода к частной собственности должен был стать необратимым. Этого требовала сама логика того периода. В Казахстане, вплоть до кризиса 2008 года и после него, экономика развивалась быстрыми темпами благодаря вхождению в

рыночные отношения, когда республика выбрала свой евразийский путь развития, впитав в себя все то положительное, что было накоплено наиболее развитыми странами мира. Ориентация на малый и средний бизнес, привлечение иностранных инвесторов позволило РК достойно выйти из всех кризисов и оставить далеко позади себя большинство стран на постсоветском пространстве.

В современной истории Казахстана важное место занимает изучение роли государства в создании собственной, оптимальной модели экономических преобразований. В своем Послании народу Казахстана 1997 года Президент РК представил видение будущего страны, которое озаменовало **начало второго этапа становления казахстанской экономики (1998–2005 гг.)** [9].

По мнению российского общественного деятеля, известного ученого и писателя Роя Медведева, Послание Н.А.Назарбаева народу Казахстана 1997 года «Стратегия развития Республики Казахстан до 2030 года» во многих отношениях является уникальным документом, и не только для стран СНГ. По его словам, **в нем «речь шла о мощном историческом скачке, осуществленном страной, – скачке гораздо более масштабном, чем весь тот крайне противоречивый и трудный путь, который был проделан Казахстаном за все XX столетие»** [10].

Такое же мнение было высказано профессором Я.А.Аубакировым в 2008 году. Он, в частности, отмечал: *«Переход к рыночным отношениям позволил Казахстану еще в 1997 году выдвинуть стратегию развития республики до 2030. Это был первый в странах СНГ долгосрочный план развития. По этому поводу Президент страны справедливо заметил, что это был великий выбор еще не окрепшего молодого независимого государства. Мы перестали быть государством третьего мира. Это итог напряженного труда всех казахстанцев, реализации всех направлений, предусмотренных в долгосрочной стратегии «Казахстан – 2030». Президент страны выдвинул грандиозную цель, которая служила вдохновляющим фактором поступательного развития страны»* [11].

Как свидетельствует история рыночных преобразований, значительный перелом в экономике страны произошел в 2000 году. Объем ВВП в 2000 г. увеличился на 9,8%, и это был лучший результат в СНГ. В целом прирост ВВП в республике за 2000–2004 гг. составлял в среднем 10% в год, и уже в 2003 году ВВП Казахстана превзошел уровень 1991 г. на 6,2%. Общий объем прямых иностранных инвестиций в экономику республики превысил уже в 2003 г. 30 млрд. долларов и они продолжали поступать с каждым годом во все больших размерах.

В 2000 году ЕС, а в 2002-м – США признали Казахстан в качестве страны с рыночной экономикой. В настоящее время в мировой экономике Казахстан относится к числу стран с развивающимися рынками. У республики сформировались все направления и формы международных экономических отношений: торговые, инвестиционные, научно-технические, валютные и др. [12].

По инициативе Елбасы Н.А.Назарбаева к началу 2000-х годов в Казахстане основополагающие экономические реформы в основном были проведены. Институт собственности был приведен в соответствие с требованиями рыночного хозяйства.

Перед Казахстаном в 2000-х годах стояла задача повышения конкурентоспособности своей эконо-

мики, без решения которой нельзя было занять достойное место в числе развитых стран. Конкретизации путей достижения именно этой цели и было посвящено Послание Президента РК от 18.01.2006 года **«Стратегия вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира»**.

Основным результатом развития экономики Казахстана в 2000-х годах стала макроэкономическая стабильность, которой удалось добиться благодаря осуществлению ряда государственных программ: диверсификации, созданию институтов развития, холдингов, социально-предпринимательских корпораций и Национального фонда. **В 1996-2005 годах среднегодовой темп роста ВВП составлял 8,5%, в 2001-2007 годах – 10%.** [13].

На третьем этапе экономического развития продолжается реализация **«Стратегии индустриально-инновационного развития РК на 2003–2015 годы»**. Главной целью этой программы была обеспечение нового качественного уровня развития экономики, способного производить конкурентоспособную и экспортоориентированную продукцию в не сырьевых отраслях.

В 2010 году в Казахстане был утвержден **Стратегический план развития РК до 2020 года**. В этом же году стартовала Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию (ГПФИИР) на 2012–2014 годы. В программу вошли 10 отраслевых программ, **«Карта индустриализации на 2010–2020 годы»** и **«Схема рационального размещения производственных мощностей»**. Механизмом реализации ГПФИИР на региональном уровне стала программа **«Дорожная карта бизнеса до 2020 года»**, направленная на усиление бизнес-активности и создание инфраструктуры поддержки предпринимательства [13].

В современных условиях меняющегося мира, нарастания глобализации и усиления конкуренции на мировых рынках выдвигается проблема поиска новых моделей социально-экономического развития, диверсификации источников и факторов экономического роста. В связи с этим в сложившихся новых геополитических условиях и усиления кризисных явлений в мировой экономической системе, по мнению ряда известных отечественных ученых, для Казахстана необходим не просто экономический рост в его количественном выражении, а изменение его качества, проявляющееся в инновационном характере развития, обеспечивающем конкурентоспособность национальных производителей как на внутреннем, так и на мировом рынках [14].

Данное положение более конкретно было раскрыто в Послании Первого Президента страны Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 г. **«Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность»** [15].

По утверждению Елбасы, великие перемены, происходящие на наших глазах – это одновременно исторический вызов и шанс для нации. Только те народы, которым удастся опередить будущее и решительно пойти навстречу вызовам, а не стоять и ждать, окажутся победителями. Для достижения этой цели **Первый Президент страны поставил задачу обеспечить реализацию Третьей модернизации Казахстана, создать новую модель экономического роста, которая обеспечит глобальную конкурентоспособность страны.**

Параллельно с созданием новых индустрий Пер-

вым Президентом РК была поставлена задача продолжить развитие традиционных базовых отраслей, как основных драйверов роста экономики Казахстана. Это промышленность, АПК, транспорт и логистика, строительный сектор и другие.

По мнению Елбасы, **горно-металлургический и нефтегазовый комплексы страны** также должны сохранить свое стратегическое значение для устойчивости экономического роста. В условиях замедления мирового спроса на минеральное сырье нужно выходить на новые рынки и расширять географию поставок [15].

По мнению Н.А.Назарбаева, **новым драйвером экономики должен стать аграрный сектор**. «Агропромышленный комплекс Казахстана, как указывает Елбасы, имеет перспективное будущее. По многим позициям мы можем быть одними из крупнейших в мире производителей аграрной экспортной продукции. Особенно по производству экологически чистых продуктов питания. Бренд *made in Kazakhstan* должен стать эталоном такой продукции. Вместе с тем мы должны стать так называемой «хлебной корзиной» по производству зерна на всем евразийском континенте. Нам необходимо обеспечить переход от сырьевого производства к выпуску качественной, переработанной продукции. Только тогда мы сможем конкурировать на международных рынках» [15].

Важным этапом в дальнейшем развитии рыночных отношений в аграрном секторе было принятие **Земельного кодекса РК от 20 июня 2003 года**, в который внесен ряд поправок в 2015 году. Сегодня в отрасли наблюдаются существенные преобразования. По поручению Елбасы была разработана Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017–2021 годы. **Данная программа предусматривает, что в ближайшие пять лет производство и переработка сельхозпродукции должны стать основным источником диверсификации и драйвером экономического роста.**

За годы независимости, расформировав совхозы и колхозы, мы в массовом порядке перешли на модель фермерских (крестьянских) хозяйств. Но оказалось, что она не жизнеспособна на наших степных просторах, где самая низкая плотность населения и где в связи с этим нет густой сети дорог, связи, объектов энергоснабжения, школ и больниц. Это создавало серьезные житейские проблемы. **Сейчас приходит понимание того, что в казахстанском сельском хозяйстве надо вернуться к кооперативной форме хозяйствования.** По инициативе Первого Президента страны 29 октября 2015 года принят **Закон «О сельскохозяйственных кооперативах»**. Кооперативы начали создаваться, но очень медленными темпами. Но впереди есть все возможности устранить эти и другие недостатки [16].

По мнению ученых Казахстанского института стратегических исследований, в настоящее время в агропромышленном секторе сложились следующие основные проблемы, препятствующие его активному развитию: ограниченность финансовых ресурсов, высокие проценты по кредитам, неразвитость земельных отношений, высокие тарифы на транспортировку продукции, слабо развитая инфраструктура села, отсутствие эффективной системы страхования и др. Следовательно, АПК, как никогда нуждается в поддержке, контроле и регулировании со стороны государства [8].

Как показало изучение ряда документов, опубликованных на страницах периодической печати, среди основных драйверов роста экономики Казахстана важное место отводится развитию транспортной инфраструктуры на основе реализации Государственной программы «Нұрлы жол».

Старт масштабному и динамичному процессу реализации инфраструктурных проектов в транзитно-транспортной сфере республики был задан Главой государства Н.А.Назарбаевым в 2015 году. В своем Послании народу «Нұрлы жол – путь в будущее» Президент выступил с четким планом развития Казахстана в период замедления роста глобальной экономики.

Благодаря экономической состоятельности государства, стабильности, благоприятному инвестиционному климату, крупнейшие транснациональные корпорации работают во всех секторах экономики Казахстана. По сведениям Министерства по инвестициям и развитию РК, за годы независимости в результате целенаправленной работы правительства Казахстана по улучшению инвестиционного климата валовый приток прямых иностранных инвестиций в экономику страны составил более 300 миллиардов долларов, в результате чего мы являемся лидерами в центральноазиатском регионе.

Настроение любого народа зависит от уровня жизни. А уровень жизни – от состояния экономики, ее эффективности. Вот уже четверть века, как мы в этой сфере начали и продолжаем проводить реформы. В настоящее время в нашей экономике порядка 90% – это объекты частной собственности. Со 170 государствами мира РК имеет экономические связи [17].

Следуя стратегическому курсу Елбасы Н.А.Назарбаева «Казахстан – 2050», благодаря принятым мерам по реализации задач, выдвинутых в Послании нынешнего Президента РК К.-К.Токаева «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана», наблюдалась позитивная тенденция во всех сферах экономики и в 2019 году. «*Экономика страны развивается стабильно. Мы достигли высоких экономических показателей. В соответствии с показателями 2019 года рост ВВП составил 4,5%. Основные драйверы – сферы строительства, транспорта, торговли, связи*», – сказал А.Мамин во время встречи с Первым Президентом страны Нурсултаном Назарбаевым. По данным главы Правительства, темпы роста строительной отрасли составили 12,9%, торговли – 7,6%, связи – 5,2%, транспорта – 5,1%, обрабатывающей сферы – 4,4%, горнодобывающей отрасли – 3,7%. Также на 8,5% увеличились инвестиции в основной капитал, товарооборот составил \$97 млрд. Во время встречи Н.А.Назарбаев акцентировал внимание на качественном исполнении пунктов плана нации «100 конкретных шагов» [18].

Таким образом, за свои 28 лет независимости Казахстан состоялся как политически стабильное государство с динамично развивающейся экономикой, имеющее уникальный опыт достижения успеха. **В ходе масштабных структурных реформ в стране созданы совершенно новые высокотехнологичные отрасли – драйверы роста:** нефтехимическая, автомобильная промышленность, железнодорожное машиностроение, IT-технологии, производство космических спутников и др.

По существу Казахстан сейчас вступает в новый этап своего развития. Этап формирования основ эко-

номики будущего, использования новых технологий, идей и подходов, инновационного развития и роста. Движение в этом направлении будет тем успешнее, чем полнее будут учтены мировые тенденции социально-экономического прогресса.

РЕЗЮМЕ

В данной статье дан краткий обзор истории перехода Казахстана на рыночную экономику и реформирования аграрного сектора республики в годы независимости.

***

This article gives a brief overview of the history of Kazakhstan's transition to a market economy and the reform of the agrarian sector of the republic during the years of independence.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.А. Эра независимости. – Астана, 2017. – 508 с.
2. Мамытова С.Н. Историография генезиса рынка и предпринимательства в Казахстане во второй половине XIX – начале XX века. – Павлодар, 2010.
3. Сагадиев К. Великие перевалы суверенных лет. – Казахстанская правда, 22 ноября 2016 г.
4. Есентугелов А. Экономика независимого Казахстана: история рыночных реформ // Под ред. К.К.Еженовой. – Алматы, 2008 – 356 с.
5. Архив Президента РК: Ф. 5Н, Оп. 1/1, Д. 351, ЛЛ. 1-9.
6. Аяган Б., Ауанасова А. Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель строительства государства (исторический аспект). – Алматы, 2012.
7. Программа приватизации и повышения эффективности управления государственным имуществом на 1999-2000 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 1 июня 1999 г. № 683.
8. Национальный архив РК: Ф. 76, Оп. 1 (пр.), д. 84., лл. 4-14.
9. Послание Президента страны Н.А.Назарбаева «Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев». – Алматы. 10 октября 1997 г.
10. Рой Медведев. Казахстанский прорыв. – Москва – Алматы. Институт экономических стратегий, 2007.
11. Аубакиров Я.А. Национальная экономика: теоретико-методологические и практические проблемы развития. Сб. науч. тр. – Алматы: Триумф «Т», 2009. – 408 с.
12. Аяган Б.Г., Абжанов Х.М., Селиверстов С.В., Бекенова М.С. Современная история Казахстана. Учебник. – Алматы, 2010.
13. Достижения Казахстана за 23 года независимости // Литер. Республканская общественно-политическая газета «Литер», 16 декабря 2014 г. <https://litter.kz/mobile/ru/articles/show/5645>
14. Коллективная монография Института экономики КН МОН РК «Новый Казахстан в новом мире: стратегия экономической трансформации и путь к лидерству», // под ред. О.Сабдена, – Алматы, 2011.
15. Послание Президента страны Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». – Астана, 31 января 2017 г.
16. Нургалиев Д. «Нұрлы жол»: активная фаза реализации Казахстанская правда, 6 июня 2017 г.
17. Аминов Т.М. Казахстанская модель экономического развития. Научно-методический журнал «Қазақ тарихы», №6, август 2018. – С. 37-40.
18. Задачи, требующие внимания. Нурсултан Назарбаев встретился с Премьер-министром страны Аскар Маминим. // Казахстанская правда, 13 января 2020 г.

УДК 94(5)

РОЛЬ ЖЕНЩИН В СОБЫТИЯХ «АРАБСКОЙ ВЕСНЫ»

Сағыныш АМИРБЕКОВА,
Улданай ЖУЗБАЕВА,
PhD докторанты Казахского национального
университета им. аль-Фараби,
Еркин БАЙДАРОВ,
кандидат философских наук, доцент, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения им. Р. Сулейменова

Введение. Что «арабская весна» значила для женщин в регионе Ближнего Востока и Северной Африки? После массовых социальных протестов в январе и феврале 2011-2013 гг. проводится переосмысления того, что произошло и куда направляются арабские страны. Эйфория революций, возможно, рассеялась, но можно ли ожидать, что будут реализованы перспективы демократии и равенства прав женщин?

Массовые протесты в Тунисе и Египте привели к падению давних авторитарных режимов и вроде открыли путь к установлению демократических правил основанных на новых конституциях. В Марокко протесты призывали к конституционным поправкам, которые предоставят право открыть Марокко для внешнего мира. Среди всех стран, пережившие «арабскую весну» Марокко отличилась более мирным путем решения проблем, без насилия и разрушений, что не скажешь о Бахрейне, Йемене, Ливии и особенно о Сирии. Эти страны, которые пошли другими более жесткими путями. В Бахрейне протестующие – в основном состоящих из населения шиитов – столкнулись с полицейскими и военными армии Саудовской Аравии. Массовые протесты против президента Йемена Салеха заставили его бежать покинув власть, за этим последовало очевидное разделение страны на различные режимы во главе с конкурирующими группами. Жестокий конфликт в Ливии, военная интервенция под руководством НАТО и ужасное убийство Каддафи предвещали последующие события: убийство американцев в Бенгази растущую мощь вооруженных ополченцев. Наконец, Сирия погрузилась в гражданскую войну и терроризм, что привело к бесчисленным иммиграции граждан, разрушению городов и культурных наследий.

Женщины и девушки все чаще участвуют в общественных движениях, иногда даже в руководящих ролях, хоть так и происходит, однако приходит мысль о том, что у женщин нет свободы действий и власти – понятия, которые применительно к странам, где ислам является главной религией, да и в целом в мусульманских обществах. Арабские феминистки выступают за то, что женщины действительно могут изменить мир как в мирное время, так и во время войн и конфликтов и что у них есть права голоса и силы на борьбу за общие интересы.

Демократия и женщины. Слишком часто женщин в исламском мире воспринимают в очень узких понятиях в таком как домохозяйка либо обездоленная-замурованная женщина, живущая в притеснение. Женщины в мусульманских обществах

не рассматриваются как активисты, лидеры или миротворцы. К сожалению, эти качества не присущи регионам арабских стран, поскольку пространство для женщин на общественной площади мусульманского арабского общества часто может быть ограничено.

Женщина и социальная несправедливость способна объединиться со светскими призывами к демократии и гражданским правам в арабской весне, предлагая эмпирические доказательства изменяющейся роли женщин в арабских обществах, которые нацелены на социальную справедливость и стремление противостоять различным миротворческим настроениям и убеждениям в том, что они борются за социальную справедливость и противостоят друг другу.

Арабские женщины исключены из социальной и политической жизни страны. Женщины все чаще используют шариаты ислама в качестве инструмента борьбы с несправедливостью, помогая разобраться в роли женщин в общественной сфере и на руководящих должностях. Женщины в таких странах, как Иран, Малайзия, Пакистан и Турция, ведут переговоры о новых понятиях исламской публичной площади, возможно, носящих завесу и соответствующих исламскому протоколу, и поэтому им разрешается быть публичными и участвовать в этом качестве, иногда выдвигая конкретные требования, связанные с брачным законом, связанным с возрастом согласия, наследования и имущественных прав, которые соответствуют исламским нормам.

На протяжении более столетия социально сознательные женщины стремились к большему признанию во всем мусульманском мире и «арабская весна» представляет собой трансцендентный момент в движении, который закрепляет глобальные тенденции, поощряющие права женщин и продвигающие нормы, призывающие к более широкому включению женщин в миротворчество. Женские движения в мусульманском мире способствуют миру, бросая вызов иерархическим гендерным отношениям, пересматривая традиционные культурные обычаи, обсуждая права человека и исследуя роль религии в каждой из этих сфер. Роль женщин в миротворчестве за последние два десятилетия возросла, хотя на практике она еще не получила большого распространения [1].

Во время «арабской весны» В Египте на протестующих, в основной массе молодежи и активистов-женщин нападали полиция и военнослужащие и солдаты. К сожалению, бастующие женщины-жертвы социальной несправедливости, потому что сталкивались с различными формами насилия во время протеста. Однако это не помешало власти услышат их

голоса. Они настойчиво выражали свое недовольства законам, которые нарушала их права и лишала их достоинства.

После революций конституции этих стран, в частности Египта доказали неспособность осуществить обещанное народу: создания рабочих мест, высокой заработной платы, социальной помощи и достойной жизни. Массовые публичные протесты снова вспыхнули требуя отставки и Каир был потрясен протестами сторонников «Братьев-мусульман» Мурси и сторонников светской власти выступавших против власти вооруженных сил. В соседнем **Алжире не было «арабской весны» как таковой, но она выделяется по крайней мере по двум причинам:** во-первых, среди стран, которые провели выборы в 2011–12 годах только Алжир не избрал правительство религиозного характера, а во-вторых, выборы и гендерная квота принесла 31% женщин в составе членов Национального собрания. И это не первый случай когда Алжир показывает свою гендерно-эгалитарную настроенность. Например, летом 2002 года в качестве награды президент Абдель Азиз Бутефлика назначил в свой кабинет пять известных алжирских женщин (что составляет 25%) из женской правозащитной организации за их доблестную позицию против исламистского террора 1990-х годов. Это важный фон для высокого показателя женского парламентского представительства сегодня. В конце 2013 года рейтинг женщин в национальных парламентах Межпарламентского союза поставил Алжир на 26-е место из 142 подсчитанных стран. В других странах доля женщин в парламенте в 2013 году составила 27% в Тунисе, 17% в Марокко и всего 2% в Египте [2]. В данное время мало что изменилось. Представительство женщин в парламенте является важным показателем прав женщин и их доступа к политической власти и революции способствовали расширению участия женщин в политической жизни страны. ООН давно призывает к тому, чтобы доля женщин в парламенте составляла не менее 30%, поскольку это порог, при котором женщины могут иметь значение в политике. Процентный состав женщин в парламенте – это единственный важный показатель расширения прав и возможностей женщин, еще – это наличие или отсутствие правовых реформ и конституционных гарантий равенства, численность и авторитетность женских правозащитных организаций и хорошо обеспеченные ресурсами политические учреждения, а также процентная доля работающих женщин и заработка женщин по сравнению с заработками мужчин. К этим меркам не все страны подходят: с относительно высоким представительством женщин в парламенте это Афганистан (27%) и Ирак (25%). Конечно, то же самое можно сказать о Ливии, которая сообщила о 16,5% женской доли после выборов 2011 года. Страны Северной Африки: Алжир, Марокко и Тунис имеют высокие оценки по всем направлениям например, по рабочей силе и заработной плате [3]. Но что характерно для трех стран Магриба, так это степень активности уделяемое правам женщин и признанию работ женских организаций, правительственных чиновников женского пола, а также правовые и политические реформы, которые были достигнуты за эти годы в результате активизации прав женщин. Это дает нам право предположить, что те страны, которые достигли успехов по правам женщин, наиболее вероятны для успешного демократического перехода и консолидации в будущем.

В последние года много чернил было пролито на

тему того, что смогут ли страны Ближнего Востока и Северной Африки (БВСА) преодолеть авторитарное правление, чтобы развить демократические политические системы. Утверждалось, что этот регион уникален среди развивающихся регионов тем, что не пережил «третью волну» демократических преобразований, начавшуюся в 1970-х годах в других странах. Причем многие исследования подтверждают понятие своего рода «исключительности БВСА» по отношению к демократии. В регионах БВСА не было предпосылок для демократии и они страдали от неполноценного политического режима, который поддерживал самодержавие и всевластие. С одной стороны это власть авторитарного режима и религия, которые не совместимы с демократией. С другой стороны, объясняет стойкость авторитаризма из заслабости оппозиции по отношению к режимам которые способствовали сильному авторитаризму. В другом направлении исследования ученые БВСА обращают внимание на гражданское общество и тенденции в высших сообществах, демонстрирующие решительную поддержку демократии как политической системы.

С начала 1990-х годов в следствие анализа ученые пришли к выводу, что женщины являются основными сторонниками и агентами демократизации. В частности, мы различили характерные тенденции участия женщин в общественной жизни, а также демократизации в северно африканских странах Алжира, Марокко и Туниса. Например, в 2012 году Марокко две политические партии были основаны женщинами. В Алжире «Рабочая партия» была основана в 1990-х годах Луизой Ханун, давней социалистической и феминистской активисткой, а в 2005 году она была избрана Генеральным секретарем партии. В Тунисе Майя Джриби, еще один давний социалистический активист, в 2006 году была избрана Генеральным секретарем «Прогрессивной демократической партии». После избрания в Учредительную ассамблею в 2011 году Джриби сформировала «Партию республиканцев», а с марта 2013 года вступил в новую коалицию прогрессивных партий в рамках подготовки к последующим национальным выборам. Движение алжирских женщин затрагивала не только проблемы прав женщин, но и социальные проблемы, проблемы терроризма [4]. **Они даже создали женский альянс из стран Магриба:** Алжира, Марокко и Туниса.

Таким образом, в этих странах на смену патриархальных семейных законов сформировался эгалитарный свод законов и норм, касающихся супружеской жизни и семейных отношений, что является хорошим результатом. Введение нового семейного кодекса стало частью более широкой волны реформ в странах Магриба, в том числе изменений трудового кодекса, введения концепции сексуальных домогательств, уголовный кодекс предусматривающий уголовную ответственность за супружеское насилие и гражданский кодекс, дающий женщинам и мужчинам равные права на передачу гражданства своим детям, как того требует статья 9 Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин [5]. А также законы о выборах, который резервировал 30 мест в парламенте для женщин. Права женщин и активизация прав женщин – сыграли ключевую роль в тенденции к демократическим социальным изменениям.

В Тунисе женские правозащитные организации, которые существовали даже при авторитарном правлении, мобилизовались сразу после распада пра-

вительства Бен-Али для обеспечения демократического перехода страны. Женская партия «Революция достоинства» слилась с партией «ан-Нахда», которая была запрещена с начала 1990-х годов – вспомнив о регрессивной позиции «ан-Нахда» по отношению к женщинам, тунисские феминистки устроили акцию протеста против возвращения лидера Ганнуши из ссылки в январе 2011 года. Однако после того, как «ан-Нахда» получила большинство мест и сформировала правительство, феминистки следили за важными решениями, которые принимались партией и активно участвовали в них. Когда исламисты в учредительном собрании пытались заменить термин «равенство» словами, схожими с «принципами взаимодополняемости» или «партнерства» активисты по защите прав женщин и их сторонники-мужчины в светских и левых партиях протестовали, а местные и международные СМИ писали об этом. Понятно, что тунисские женщины были непреклонны в том, что зарождающаяся демократия должна быть сведена не только к политическому курсу, но и равным правам между мужчинами и женщинами.

И так, «арабская весна» выявила демократические устремления простых граждан, особенно среди региональных правозащитных ассоциаций женщин, женских правозащитных групп, профсоюзов и левых партий. Но в некоторых случаях в регионе эти чаяния были подорваны военными или ополченческими группировками или международным вмешательством, нарушающим хрупкое равновесие сил или наследием слабых институтов и норм. Таким образом, демократизация Египта застопорилась из-за мощи вооруженных сил и ее вмешательства в политический процесс, потому что светская оппозиция потеряла единство и программу действий, а также потому, что в Египте никогда не распространялись концепции прав женщин и религиозных меньшинств. Нельзя сказать, что Ливия приступила к демократизации, поскольку в ней отсутствует централизованное правительство с контролем над вооруженными силами и способностью оправдывать ожидания граждан в отношении безопасности, прав человека и общественных услуг. В политической обстановке известной своими конкурирующими вооруженными формированиями участие и права ливийских женщин пока не могут быть реализованы и тем более составлять основу процесса демократии. Опыт стран, которые начали так называемую третью волну демократизации – от Португалии в 1974 году до Южной Африки в 1990 году показывает, что демократизация может быть начата и осуществлена различными способами, это может произойти в результате резкой смены режима, вызванной массовыми социальными протестами за которыми последовал процесс написания конституции, формирования и участия политических партий и регулярных выборов или в результате более плавного процесса: правовых и политических реформ, вызванного значительными социальными изменениями включая пропаганду и активизм за равенство женщин, этнических трудовых прав. Возможно посредством мирных коллективных действий ведущих к переговорам и «пактам» между политическими партиями и лидерами движения, которые представляют различные группы населения. Во всех случаях женщины заинтересованы в том типе демократии, который следуют за ними. Поскольку женщины, как правило, вносят основной вклад в формирование гражданского общества и новых демократических движений и участвуют в них,

женщины рассматривают демократическую политику как желательную альтернативу авторитаризации и стремление к достижению равенства и прав. Независимо от того, близка ли женщинам демократия, зависит от ряда факторов: институциональное и нормативное наследие прошлого, роль и влияние женских правовых организаций до и во время переходного периода, а также характер нового правительства и его способность в экономической и политической системе. Обращает внимание демократический и модернизирующий характер женских движений на позитивную связь между женскими движениями и участием в построении демократии. Латинская Америка, Южная Африка, Филиппины и Северная Ирландия свидетельствуют о том, что участие женщин является ключевым элементом успешных преобразований, что результаты могут быть выгодными для женщин и что участие женщин в политической жизни отражает и укрепляет построение демократии. Но демократия также может подвергнуться опасности, здесь идет маргинализация женщин, например от политических процессов и угроз могут возникнуть проблемы при раскрытии политического пространства или когда в политической среде преобладают те, кто отвергает все из прошлого, в том числе политику в отношении пола или социального равенства. В качестве примера можно привести Восточную Европу в начале 1990-х годов, Алжир и выборы, в результате которых в 1990/1991 годах была создана исламская партия. Многие ученые и политические комментаторы полагают, что демократия является высшей формой государственного устройства, но качество демократии зависит от ее способности включению новых законов и ее способности проводить политику обеспечивающую реальное равенства, а также конституционные гарантии законного равенства. В арабском регионе Алжир, Марокко и Тунис являются наиболее много обещающими из стран, которые начали «арабскую весну» и женские правозащитные группы обладают необходимой мобилизующей силой для влияния на политические элиты. Наряду с рядом других организаций гражданского общества и политических партий они обладают гражданскими навыками, необходимыми для создания и поддержания демократической культуры, и продемонстрировали решимость защищать и расширять сферу прав женщин в отношении приобретения полного и равного права. Конечно, основой демократией является социал-демократия, основанная на понятиях социальных прав и экономических успехах со стороны. Это требует большего вклада и работы со стороны государства и правительства: государственные инвестиции в здравоохранение, образование, достойную работу, а также заработная плата и социальное обеспечение. Если раньше исключение женщин из политических процессов и принятия решений в арабском регионе являлось ключевым фактором в объяснении того, почему регион был отсталым по сравнению с другими регионами, то в третьей волне демократизации, участие женщин могли бы не только ускорить демократический переход в регионе, а также повысить его качество. В то же время, женщины в регионе должны помнить о проблемах, потребностях и устремлениях женщин рабочего класса, женщин с низким уровнем дохода, учитывая, что массовые социальные протесты в БВСА были в большей степени призывом к со-

циальной справедливости, а негражданского права арабских женщин. В заключение хочется сказать, что демократическое будущее в Северной Африке, где перспективы наиболее велики чем в странах Ближнего Востока, будет в значительной степени зависеть от институционализации социальных прав и гендерного равенства между классовыми, этническими и религиозными группами.

ТҮЙІНДЕМЕ

Таяу Шығыс елдерінде 2011 жылдың қаңтар және ақпан айларында өткен «араб көктемі» жаппай әлеуметтік наразылық толқулары араб әйелдері үшін не білдірді? Олар уәде етілген демократияны, теңдік пен бостандықты қашан және қайдан күте алады? Бұл мақалада араб әлемінің оқиғаларына шолу жасалып, «араб көктемі» оқиғаларындағы әйелдердің рөлі, сондай-ақ Араб Шығысындағы әйелдердің құқықтарының келешегі туралы іргелі мәселелер көтеріледі.

Түйін сөздер: «араб көктемі»; демократия; әйелдер; әйел құқықтары.

***

After the massive social protests in January and February 2011, I would like to ask, what does the “Arab spring” mean for women in the Middle East? When and where will they be able to expect the promised democracy, equality and freedom to be realized? This article provides an overview of the events of the Arab world and raises fundamental questions about the role of

women in the events of the “Arab spring”, as well as the prospects for women’s rights in the Arab East.

Key words: «arab spring»; democracy; women; women’s rights; women’s movements.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. **Амирбекова С.К.** Женщины и арабская весна материалы VII Международной научно-практической конференции молодых ученых-историков «Великие имена великой степи: научно-теоретические и практические аспекты изучения в контексте патриотического воспитания молодежи», в рамках программной статьи Елбасы «Семь граней великой степи» 28

نوال السعداوى "الثوار العربیة" شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، ٢٠١٣، ص ٢٢١.

٢. تحرير: أ. بنظاميركات، د. خالد شنيكات التحولات والتغييرات في الوطن العربي، ٢٠١٣، ص ٢١٦.

٣. الثورة العربية ومستقبل التغيير السياسي، ٢٠١٣، ص ٢١٦.

٤. سيدى بوزيد تونس: سقوط مزيد من القتلى والجرحى برصاص الجيش العنفي يمتد «فوضى عارمة» في «القصرين» فنانون وصحافيون يتظاهرون.. وانتحار شاب آخر قرب AL-QUDS AL-ARABI 12 Januray 2011. «العاصمة وانباء عن

ноября 2019 г. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2019. – 165 б.

6. **Пастухов Е.** Революции в стране фараонов. – Центр Азии. – 2014. №1(89) / <http://www.asiakz.com/node/407>.

7. **К. Кожаметулы.** «Арабская весна»: предпосылки, характер и значение. КазНУ «Вестник» (3) 2014 г. №1 (89) С.145.

8. **Жумалы Р.Б.** Арабский пасьянс. Хроника столетия. – Астана: КИСИ при Президента РК, 2016. – 508 с.

9. **Лаумулин М.Т.** «Арабская весна» 2011 года: социально-политические изменения на Арабском Востоке и их международные последствия. – Алматы: КИСИ, 2011. – 236 с.

БАСПАСӨЗ ТАРИХЫНАН

ХАНБИЫ ЕСЕНҚАРАҚЫЗЫ – АЛАШТЫҚ «АҚ ЖОЛДЫ» ЗЕРТТЕУШІ

Қылышбай СҮНДЕТҰЛЫ,
Қазақстандық салалық білім және ғылым
қызметкерлері кәсіптік одағының Атырау
облыстық ұйымының төрағасы,
тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақ ұлттық баспасөзінің тарихын зерттеу тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ғана сыни және тарихи деректемелер негізінде сұрыпталып шынайы жазыла түсті. Сөйтіп еліміз баспасөзінің бастауында 1911 жылы 11 қаңтарда Троицк қаласында Мұхаметжан Сералин негізін қалаған «Айқап» журналы мен сол жылдың 16 наурызы күні Бөкей ордасында Шәңгерей Бөкеев пен Елеусіз Бұйрын шығарған «Қазақстан» газеті тұрғандығы анықталды. «Газеттің «Қазақстан» деп аталуында да мән бар. Бұл қазақ жерлерін біріктіріп, демократиялық республика орнату идеясын аңғартады», – деп жазады қазақ баспасөз тарихын тұңғыш зерттеуші Х.Бекхожин [1, 47-б.]. Осы газеттерден соң қазақ даласында «Қазақ», «Сарыарқа», «Ұшқын», «Дұрыстық жолы», «Еңбекші

қазақ», «Бостандық туы», «Шолпан», «Қызыл ту», «Ерік», «Кедей» және тағы басқада газеттер әр жылдары шығып тұрды. Бірақ олардың тағдыры әр кезеңде дәуір үніне сәйкес өзгерістерге ұшырап отырды.

Кеңестік дәуірде тарих сахнасына шыққан газеттеріміздің ішінде сталиндік қуғын-сүргінге тап болған басылымдар аз болған жоқ. Солардың бірі – 1925 жылы 2 наурыз күні РК(б)П Орталық Комитеті Секретариатының «Қырғыз баспасөзінің жағдайы және оны жетілдіре түсу шаралары туралы» қаулысына тап болған «АҚЖОЛ» газеті [2, 86-87-бб.]. Газеттің алғашқы атауы «Жаңа өріс» деп аталып, 1920 жылдың 18 сәуірінен 27 шілдесі аралығында жарық көрген еді. Аталмыш басылымның заңды жалғасы іспетті басылым Түркістан республикасының кіндік

басқармасы комитеті һәм ортақшыл партия кіндік комитетінің үні ретінде Ташкент қаласында 1920 жылдың 7 желтоқсанынан 1925 жылдың 19 маусым аралығында жарық көрді. Редакторы – саяси-құғын сүргін құрбаны Сұлтанбек Қожанов. Газетке қосымша «Шаншар» деген қазақ тіліндегі тұңғыш сықақ журналы да шықты. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатында сақталған құжатта 1923 жылы «АҚ ЖОЛ» газеті туралы Бейімбет Майлин: *«Осы декабрь жұлдызының 7 күні Ташкентте шығатын Түркістан үкіметінің тілі «АҚ ЖОЛ» жарыққа шығуына үш жыл толды. Сол күннің құрметіне газет 8 бет болып шықты. Ол Түркістан үкіметінің қолданған шараларын қазақ халқына жеткізіп тұрды»,* – деп газеттің бұқара арасында үлкен таралымды екендігін мақтаныш етті [3].

Шолпандай түнде туып, таңда батса да алаштың аманатын арқалаған алаш көсемсөзінің тарихын бір ғасырдан соң ортамызға алып келген – **ақын, жазушы Ханбибі Есенқарақызы**. Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси құғын-сүргін құрбандары мұражайының директоры болып жүргенде ерлікке пара-пар еңбекті дүниеге әкелгенін мақтан тұтуымыз шарт. Бұл еңбек Алматыдағы «ҚАЗАҚПАРАТ» баспасынан 2015 жылы жарық көрген – «АҚ ЖОЛ» газетінің 10 томдығы. Ғұмыры поэзияға байланған ақын апайымыздың мақсаты біреу-ақ – халқымыздың тарихынан «там-тұмдап» болсада кейінге ұрпаққа із қалдырып кету еді. Кітапқа пікір білдірген белгілі ғалым, әдебиетші Дихан Қамзабекұлы «Ақжолға» – Ақ жол!» атты мақаласында Х.Есенқарақызының мұражайды тың деректермен шырайландырудың жолын қалай тапқанын былай деп жазады: *«Шымкентте тұрса да республикаға танымал біздің Ханбибі Есенқара ныспалы ақын, қайраткер апайымыз бар. Ол кісі біраз жылдан бері облыстық құғын-сүргін құрбандары мұражайын басқарады. Ақындығы мен зерттеушілігі қатар өріліп келе жатқан осы апайымыз жақында «Ақжолдың» толық басылымын жариялауға байланысты әрі қамығып, әрі жігерленіп бізге телефон шалды. Қуанып қалдық. Әлемді білмедік, асса ТМД, қалса Қазақстандағы мұражай басшылары отын-су, жанармай-жағармай, айлық-шайлық деп бебеу қағып, жүргенде, Ханекең мәңгіліктің мәнді әңгімесін қозғайды»* [4, 11-б.]. Сөйтіп, Ташкент, Мәскеу және Алматы қалаларындағы архивтерде сартап болған газет тігінділерінің көшірмелерін алдырып, төте жазылған сандарын кириллицаға түсіреді. Бұл ауыр жүкті Шығыс Түркістанның Алтай өлкесінен көшіп келген ғылыми қызметкер Ғалмбек Елубай деген жігіт абыроймен атқарады. 10 томдық шығармаға газеттің алғашқы санынан бастап № 301 санын топтастырғанмен ұзын саны 613 нөмірі табылады. Демек, газеттің қалған сандары да баспахана есігін қағып тұр.

«АҚ ЖОЛ» газеті кеңестік саясаттың жергілікті жерлерде жүргізіліп жатқанынан хабар таратумен бірге алыс-жақын елдерде болып жатқан оқиғалардан да тыс қалмады. Газеттің жалпы мазмұнына шолу білдірген зерттеуші Х.Есенқарақызы тоғыз тараудың басты мақсатын былай деп түйіндейді: *«Осылардың қай-қайсысы болсын сол кездегі аумалы-төкпелі тарихи кезеңдегі қазақ халқының тұрмыс тіршілігінен, әлеуметтік ахуалынан, енді орныға бастаған кеңестер үкіметінің жайынан, бізге беймәлім кейбір қырларынан хабардар етеді»*.

Басылымның саяси ұстанымына сенімсіздік таныт-

қан шара алғаш рет РКП(б) Орталық Комитетінің баспасөз бөлімінде 1924 жылдың 19 қарашасы күні өткен кеңесте «Редактор С.Қожанов бастаған антипартиялық жікшілдер тобы осы «АҚ ЖОЛ»-дың төңірегінде болды» деп айыпталды. Қорытындысында, жоғарыда атап өткен компартияның қаралы өкімі жарық көрді.

Белгілі алаштанушы Мәмбет Қойгелдиев осы газеттің құғын-сүргінге ұшырауына В.И.Сталиннің жеке өзі тұрғандығын атай келе Қазақ Өлкелік Комитеті мен Алаш интеллигенциясы арасын ұшықтырған жәй 1925 жылы 29 мамыр күні ВКП(б) Қазақ Өлкелік Комитеті бюро мүшелеріне «АҚ ЖОЛ» газетінің бағытына байланысты хаты болды деп көрсетеді [5, 257-б.]. Сол екі бөлімнен тұратын хатта «АҚ ЖОЛ» газетімен танысқан Кремльдің «мұртты көсемі» кезінде редакцияда алаштық М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, К.Кемеңгеров еңбек еткенін және А.Байтұрсынов мақалалары үзбей басылғанын біледі де былай дейді: *«Мен осыған байланысты белгісіз емес Шоқаевтың (Мұстафа – Қ.С.) ақгвардияшыл баспасөздегі кейбір мақалаларын еске түсірдім және өзімді шошытқан осы мақалалармен «Ақ жол» журналының (газет – Қ.С.) рухани «ынтымағы» деуге болатын кейбір жаңалықты аштым. Ақылға сыймаса да бұл факт. «Ақжол», әрине, өзі де аңғармастан Шоқаевқа көлемді материал береді. Тіптен де аңғармай қалмайтын Шоқаев болса бұл материалдарды қорытады және жұртқа ұсынады»*. Сөйтіп газетке шет елде эмиграцияда жүрген М.Шоқайдың пікірлесі деген сын тағылып кеңестер идеологиясында орын жоқ деп шешім шығарады.

Зерттеуші Х.Есенқарақызы тарихи осы құжатты орынды пайдалана отырып Алаш қозғалысының көрнекті өкілдерінің кеңестер жағына шыққаннан кейін ұлтшылдық деп айыпталуына қалай тап болғандығын нақты ашып көрсетеді. Осылайша Орта Азияны ұлттық бөлшектеу басталғандығын дәлелдеп, РКП(б) Сырдария Губкомының құрылуымен Ташкенттен газет Шымкентке көшіріледі. Автордың ғылыми еңбегінен мынадай жаңалықты, атап айтқанда, ұлтымыздың төл басылымынан алаштық зиялы топ өкілдерінің аластатылып, баспасөзге темірдей большевиктік тәртіп орнатылған кезеңнің басталғанын анық көрдік. Сондай-ақ, кеңестік кезеңде баспасөз компартияның сенімді серігі, саясатын үгіттеуші және ұйымдастырушылық қызметін үйлестіруші екендігі айқындалды.

Автордың кітаптың беташарына жазған «Алаш аманатын арқалаған «АҚ ЖОЛ» атты мақаласында: *«Алайда Алаш аманатын арқалаған «АҚ ЖОЛ» қызыл кісенге тірсегін қажатып тұсаулы тұлпардай шапшұрлап алға ілгерілей берді, газеттен түскен ақшаны Арқамен Жетісудағы аштарға жәрдемге жіберді»,* – дейді. Сөйтіп елді жайлап баудай түсірген аштыққа жаны ашымаған «Аралдың майшабағын Мәскеуге тасытып, май шайнаған» қызылком басшыларын да түйреп өтеді.

Ел аштан қырылып жатқанда қара суға семіріп, атқа мінгендер жұртқа жәрдем берудің орнына бүлінген елден бүлдіргі алып, пәле тұғызған белсенділерді айыптаған «АҚ ЖОЛ» газетінің 1921 жыл 9 сәуір күнгі «Ел күйзелді» атты мақаладан үзінді келтіре кетсек орынды: *«Соңғы күндері алынған хаттардың анық хабарына қарасақ, жас көңілге қайғы толып отыр. Жұтаған мал, қалың ауру, қаптаған өлім. Торғай үйезінде мал қырылып жатыр. Жазға салым*

ашаршылық күтіп тұрмыз. Елден азық таситын көлік қалған жоқ. Қарақаралы үйезінде шаруа күйзелді, мал өліп жатыр, жұрт жаяу, аш-жалаңаш. Бөкей ордасының қазақтары «Томаршық» деген ағаштың безін қағып жиып жатыр. Он қарасы бар үй бүкіл бөкейлікте үлкен бай саналады. «Томаршық» тілесең ет, тілесең нан болып тұр» [6], – деп, күйзеліске түседі. Мақала «Мадияр» атты бүркеншек атымен берілген, бірақ оның шын есімі «Міржақып Дулатов» екені барша жұртқа мәлім.

«АҚ ЖОЛ» газеті уақыт талабына сай өз қызметін атқара отырып, ел ішінде ата қоныс, жер-су мәселелерін көтеріп отырды. Осыған мысал ретінде, Х.Есенқарақызы газеттің 1921 жыл 16 сәуірдегі № 48 санындағы «Піспек үйезі» атты мақаладан үзінді келтіреді: «Переслен мекемелері ашылып іштен мұжықтар келе бастаған соң қазақ-қырғыздың шаруасы кеміп мал азайып егін шашатын жері тартыла бастады. Переслен мекемелері елдің қолындағы еңбек сіңіріп қазып шығарған суларын ең қадірлі шабындықтарын егіндіктерін тартып алып келімсектерге беріп оларды орналастырды. Қырғыздарды ата мекенінен шығарып, қолайсыз суысыз жерге айдап салды». Автор көрсеткен мақаладан халықтың байырғы шаруашылығы мал өсіретін жерінен айырылып, күнкөрісінің нашарлағанын көреміз.

Ханбибі Есенқарақызы – республикаға танымал, ақын, журналист қана емес, халқымыздың «Тіл жанашыры» ретінде көпке танымал. Оның көптеген шығармалары ана тіліміздің тағдырына алаңдаушылық білдіре отты да ойлы жазылды. Шығармаларына арқау болған мәселені ақын апамыз «АҚ ЖОЛ» газетінің беттерінен көріп ерекше күй кешеді: «Бір ғасыр бойы мұрағат шаңына көміліп, сарғайып жатқан «АҚ ЖОЛ»-ды парақтап отырып бүгінде өзекжарды мәселелердің бірі болып отырған тіл мәселесі осыдан 91 жыл бұрын көтерілген жайдың жалғасы екенін оқығаныңызда жағаңызды ұстамасқа амалыңыз қалмайды».

«АҚ ЖОЛ» газетінің беттерін ақтарып отырып біздің өлкеміздің баспасөзінің тарихына қатысты материалға да тап болдық. Газеттің 1921 жыл 6 қаңтар күнгі № 11 санында Орал облысының Жымпиты үйезінде қазақ тілінде жарық көрген «Ерік» газеті туралы мақала бар: «Бұл нәмірде: Өлең (Бөкейлік баласы.) 1920 жыл, 4-інші жиыны (басқарма), газет (Б.Жаңа байбақты) зиялы азаматтарға ашық хат (Бөкейлік баласы) ішкі һәм сыртқы хабарлар, жастар ұйымы (Бөкейлік баласы) бейнетқорлар жиылысы, әр ұлт жиылысы деген мақала хабарлар жазылған. Газет төрт беттік, форматы кішкене, шығарушылары жазушылар құрамасы, бастырушы Жымпиты үйезінің кіндік печать агентствасы. Газет әзірге жеті сайын екі шығады» [7].

Газеттегі «Бөкейлік баласы» деген бүркеншек атты қолданушы – Кеңестер Одағының Батыры, «Шығыстың шынары» атанған Мәншүк Мәметованың әкесі, Ойылдағы Күнбатыс Алаш мемлекетінің саяси үні «Еркін қазақ» газетін ұйымдастырушы – **Ахмед Мәметов**. Ол да қуғын-сүргін құрбаны. Ал, осы газеттің түгел баспахана құрал-жабдығын 1923 жылдың ақпанында Жымпитыдан Гурьевке уезком хатшысы Төлепкерей Бисұлтанұлы Өтеулиев алып келіп, өлкемізде «Ерік», қазіргі «Атырау» газетін шығарғаны баршаға аян. Редактор Төлепкерей Бисұлтанұлы Өтеулиев те – сталиндік қуғын-сүргін құрбаны.

Х.Есенқарақызы шығарған онтомдық «АҚ ЖОЛ» кітабының тарихи маңыздылығына тоқталғанда, халыққа бір ғасырдан соң келіп жеткен газеттің түпнұсқасын оқи отырып оқырман болсын, ғалымдар болсын көп нәрсеге қанық болады. Алдымен, XX ғасырдың 20-25 жылдары аралығында Алаш зиялылары жазған өткір ойға толы ірі қоғамдық-саяси, ғылыми-ағартушылық мәселелерден бастап қарапайым тұрмыстық-танымдық мәселелерге жете қанығасыз. Сондай-ақ, болашақ журналистика мамандығында білім алып жатқан студенттер мен магистранттар үшін таптырмас оқу құралы.

Түйін: Ақын, жазушы Х.Есенқарақызының «Менде туған ауыл бар ма?» деген өлеңімен осы мақаланы аяқтаған дұрыс секілді:

Жоқ-жігін барға балап,
Төбешігін тауға балап,
Жас ботасын нарға балап,
Қарға тамыр қауғаламақ.
Е, несі бар, қауымдарға,
Қарсы тұрар дауыл бар ма?
...Қызығамын ағымдарға
Менде туған ауыл бар ма?
Куәсі боп, дайын істің,
Талай елдің шәйін іштім.
Көппен бірге бақыт кешіп,
Оңашада уайым іштім.
Ауылым-ау, мәртке жалған,
Көп мінезін сарттан алған.
Сау басымен – саудасымен
Өспек болған. Артта қалған.
Кепкен көлдің буындаймын,
Кекіренің уындаймын.
Сүліктері сорып жатқан
Сарыағаштың суындаймын.
Таусылармын, тағатым аз,
Күн еңкейді, сағатым аз.
Жұртқа танық ақынының
Қас-қабағын бағатын аз.
Кешірерсіз, қауымым бек,
Шуағым аз, жауыным көп.
Қарыз шайды қайтара алман,
Менде – туған ауылым жоқ...» [8, 102-103-бб.].

Біз айтамыз: Елінің сүйікті ақын қызы атанған, «Нұрикамалдай» жырмен тербелген әр ауылдың төрі – Сіздің ауыл, Сіздің төрі!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Бекхожин.** Қазақ баспасөзі тарихының очеркі. – «Мектеп» баспасы. – 1981. 240 б.
2. **Сүндетұлы Қ.** Қазақстанның батыс өлкесіндегі баспасөздің тарихы: Оқу құралы /Қ.Сүндетұлы. – Астана: Фолиант, 2016. – 280 б.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 139-қ., 1064-іс, 116-п.
4. «АҚ ЖОЛ». – Көптомдық. 1-том. (Х.Есенқарақызы. – Алматы: «ҚАЗАҚАПАРАТ» баспасы, 2015 – 380 б.
5. **Қойгелдиев М.** Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX-ғғ.). Зерттеулер. – Алматы. «Жалын баспасы» ЖШС, 2004. – 400 бет.
6. **Мадияр.** Ел күйзелді. // «АҚ ЖОЛ». – Көптомдық. 1-том. (Х.Есенқарақызы. – Алматы: «ҚАЗАҚАПАРАТ» баспасы, 2015 – 59-60-бб.
7. «Ерік» газеті. // «АҚ ЖОЛ». – Көптомдық. 1-том. (Х.Есенқарақызы. – Алматы: «ҚАЗАҚАПАРАТ» баспасы, 2015 – 232 б.
8. **Есенқарақызы Х.** Шығармалары: Өлеңдер. 2-том. Алматы: «Жазушы», 2009. – 240 б.

СОТ ҚҰРЫЛЫСЫНА ЕНГІЗІЛГЕН ӨЗГЕРІСТЕР

(Оңтүстік Қазақстан аймағы. XIX ғасырдың аяқ кезеңі)

Гүлжанар ШУЛАНБЕКОВА,
Қазақстан-Ресей медициналық университеті Қазақстан
тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Тамара ХАБИЕВА,
Қазақстан-Ресей медициналық университеті ғылым бөлімінің
бас маманы, медицина ғылымдарының кандидаты, доцент

Әкімшілік және мемлекеттік мекемелердегі жүйенің өзгерісімен бір мезгілде Түркістанда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында отаршыл биліктің сот жүйесі қызметіне өзгерістер енгізілді. Олар 1886 жылғы Түркістан және Дала өлкелерін басқару туралы Ережелерге сәйкес жүзеге асырылды.

Генерал-губернаторлар қалалық және жергілікті органдардағы қоғамдық басқаруда және әлемдік соттық белгілеудің (судебно-мировое установление) бүкіл қызметкерлерін өздері тағайындады және сенімсіз, қолайсыз деп табылғандарды бұл қызметтерден шығарып жібере алды.

1886 жылғы «Ережеге» сай, «учаскелік мировой судьялар» тағайындалып, уездік соттар таратылды. 1864 жылғы сот жарғысының алғашқы мәтіні бойынша «мировой судьялар», жергілікті және қалалық басқарма органдарымен үш жылға дейінгі мерзімге сайлануы керекті. Сот жарғыларын Түркістанда қабылдау уақытында, III Александрдың контрреформалары жүзеге асырылып, 1864 жылғы жарғылардың азды-көпті демократиялық институттары шетке ығыстырылды. «Мировой судьялардың» өздері-ақ түгелдей дерлік таратылып, Петербор, Мәскеу және Одессадан басқа тағайындалушы жақтармен (адамдармен) ауыстырылған, яғни қалаларда – қалалық соттар, қаладан тыс жерлерде – жергілікті басшыларына ауыстырылды. Осылайша Түркістанда да «мировой судьялар» сайланбай, тағайындалатын.

Облыстық басқармалардың соттық бөлімшелері облыстық соттармен ауыстырылды. Бұлардың арасынан сот тергеушілердің, облыстық прокурорлар мен орынбасарларының қызметі тағайындалған. Облыстық соттар, әлемдік төрешілер съезінің қызметін орындаған, мировой судьялардың соттылығына жатпаған азаматтық және қылмыстық істермен қоса, облыстық басқарманың соттық бөлімшелерінде ертеректе қаралатын істерді де шешетін.

1898 жылғы сот реформасы өткізілді, бұл «Түркістан өлкесіндегі облыстарға сот жарғыларын қолдану ережесі» бойынша, жойылған облыстық соттар мен Ташкент сот палатасының орнына, бүкіл Түркістан аумағында жоғарғы сот инстанция құқына ие болған аумақтық соттарды заңды күшке енгізді. Ол, өз кезінде, тек жоғарғы сот инстанция империясы – Басшылық жүргізуші – Сенатқа бағынған.

Аймақтық соттар Түркістанның бес облысына енгізілді, олар – сот төрағасынан, оның орын-

басары мен сот мүшелерінен құралған. Аймақтық соттар мәжілістерінде (қосымша заседатель) қатысқан. Олар сотталушы адамның кінәлілігін немесе кінәсіздігін анықтайтын. Жазаны төрешілер мен соттың екі мүшесі белгілейтін.

Қосымша заседательдердің қатысуымен қабылданған аумақтық соттардың шешімі түпкілікті болып саналады, ал олар қатыспаған жағдайда, Ташкент сот палатасында шағым берілуі мүмкін болды. Аймақтық соттардың сот палатасындағы шешімі, егер де сот өндіретін заңды тәртібі бұзылған жағдайда ғана қайта құралуы мүмкін еді. Олардың шешімдеріне апелляцияны (қайта қарау) басшылық етуші Сенат қарастырған, ол, Ресейдегі ең жоғарғы қайта қарау (кассационной) инстанциясы болып табылған.

Ташкент аймақтық сотының өндірісінде отарлық тәртіпке қарсы, мемлекеттік қылмысты істер: 1906 жылы – 12 адам, 1907 жылы – 8 адам, 1908 жылы – 12 адам сотталған. Олардың төртеуі қылмыстық кодекстің 102 – бабымен сотталған, яғни «Ресейдегі негізгі заңдармен бекітілген басқару формасын өзгертуге күш жұмсау арқылы бірлесе отырып қатысу» [1, 20-б.]. Сырдария облысында 1906 жылы түрмелерде 3415 адам отырған [2, 252-б.].

1905-1907 жылдарда түрмеге қамалғандар саны өскен [3, 80-б.]. Түрмеге түскендердің арасында қалыптасқан тәртіпке қарсы шыққандар саны арта түскен. Мысалы, Жетісу облысында 1905 ж. Бірде-бір мемлекеттік құрылымға қарсы қылмыскер болмаса, 1907 жылы 28 саяси қылмыскер деп танылғандар жазасын өтеген [3, 80-б.].

Түркістан өлкесіндегі түрмелерді 1909 жылы тексергенде генерал-губернатор көптеген түрмелердің арнайы талаптарға сай емес екендігін, түрмелерде тәртіпсіздіктің көп екендігін көрсеткен [4]. Сот тергеулері, ар-намысқа тию жолдарымен жүргізілетін, азапқа салу, тіркеу ісінің қасақана созылуымен, сондай-ақ қорқыту арқылы талап ету, т.с.с. заңсыздық жолдармен өткен. Сот өндірісі процесіне, сот құжаттарына ұқыпсыз қарауға жол берілді, яғни куәгерлерді шеттету, «мылқау» куәгерлермен алмастыру секілді заңсыздық жіберіліп отырды. Осының бәрі отаршылдық биліктердің, сот машинасын жүргізгендері өздерінің қалаған бағыты бойынша, ыңғайлатуға тиімді болды, соттарды жандармерия мен қорғанысқа жақындатуға септігі болды. **Патшалық төрешілер мен сотқа тартылғандардың жалпы саны әрі қарай өсіп, 1905-1907 жылдары мынадай санмен көрсетілген:**

1-кесте. Жетісу облысында сотталғандардың саны:

Жылдар	Сотқа тартылғандар	Жер аударылғандар
1905 жылы	7708 адам	3389 адам
1906 жылы	12742 адам	1777 адам
1907 жылы	17063 адам	53330 адам [5].

2-кесте. Осы жылдар арасында Сырдария облысында сотталғандар саны:

1896 жылы	3761 адам	1908 жылы	3519 адам
1907 жылы	3058 адам	1910 жылы	5196 адам [6].

Бұл мәлімет тек әлеуметтік шиеленістің қоғамда өсуінің куәсі ғана емес, отаршылдық тәртіптің басымдығын, бүкіл саяси жүйенің залалды екендігінің айғағы болып саналады. Жоғарыда аталып кеткен соттармен қоса Түркістанда, соттар заңды күште болып, ерекше маңызға ие болды, мұнда әскери атағы барлармен қоса, қатардағы азаматтар да сотталды, әрине олардың істері “ерекше тәртіп” бойынша осы соттардың қарауына берілетін. Осы мәселе төңірегінде, жоғарыда біз, Түркістан генерал-губернаторының үлкен құзыры жайлы айтқан болатынбыз.

1892 жылы “Әскери жағдайда тұрған мекендер жайлы жарияланған” өкіметтік қаулы жарық көрді, мұнда отаршыл биліктердің толық екендігі қамтамасыз етілді. Осы қаулыға сәйкес, қатардағы азаматтарды әскери сотқа жіберуге рұқсат етілді, яғни “Жоғары билікке қарсы, бүлікке қарсы бүлік шығарған жағдайда”, телеграфтық, телефондық немесе басқа да жабдықтардың қасақана түрде жойғаны, полиция немесе әскери күзетке шабуыл жасағаны қарулы қақтығыс (қарсылық) көрсеткені үшін, сондай-ақ лауазымды жақтардың қызмет міндеттерін орындаған кезінде шабуыл жасағаны, т.б. жағдайларда, Түркістанда отаршылдық тәртіптің дағдарыс жылдарында, халықтарды қырып-жоюға бағытталған, әскери соттарды іске қосу кең көлемде жүргізілді.

Түркістанда сот жүйесінің қайта ұйымдас-тырылуы XIX ғасырдың соңында, Ресейлік сот мекемелерімен, өлкелік, облыстық және уездік деңгейдегі бір ұқсас түрінің құрылуына әкеп соқтырды. Өкімшілікпен тараған сот бөлімшелеріне негізделген сот реформасының құрылуының және азды-көпті тәуелсіз қарсы ықпалдың “әскери-өкімшілік” басқармаға, Түркістан халқына ешбір маңызы болмады. 1864 жылғы буржуазиялық сот ережелерінде енгізілген Түркістанда 35 жылдан кейін, өмірде қолданылған жаңа құқықтық сана, тек орыс тұрғындарының жоғарғы және төменгі қабатының өкілдеріне ғана қатысты еді. Бұл құқықтық сана, орыс халқының төменгі қабаттарына да өткен емес, меншікке ешкімнің тимеу құқығын пайдалана алған жоқ. Түркістанның байырғы халқы, бұрынғыдай “халық соттарының” қызметін пайдаланып келген, “сайлау” жүйесінің ықпалымен олардың деформацияланғандығы бірінші бөлімінде анықтаған едік.

Патшалықпен қайта құрылған соттар, әскери соттармен, әскери-далалықтармен, өзгелермен қоса саяси үстем тап режимінің мүддесін қорғады, заңсыздық жасап, жергілікті халықтың өкілдеріне қаталдық пен аяусыздық көрсеткендігі үшін, халықтың, патша төрешілері мен адвокаттары мен прокурорларымен үнемі қиын байланыста болатын.

Патшалықтың соттық және оның сыртындағы террорлық жүйесімен үнемі байланысында Түркістан өлкесіндегі түрмелерінде тәртіп орын алған. Мұнда ұлт-азаттық көтерілістің қатысушылары революциялық ұйымдарының мүшелері, әртүрлі

кәсіби одақтардың мүшелері, көтеріліске шыққан солдаттар және тағы басқалар қамалған. Түрмелер, патшалықтың отаршылдық аппаратын ерікті түрде ұстап тұруға арналған, сондықтан да, мұндағы, барлық түрмедегі адамдар үшін кең құзірет берілген. Шектелмеген билікке ең алдымен түрме бастығы ие болатын. Ол мерзімді шектеусіз, тұтқындарды өз туыстарымен көрісу құқығынан, серуенге шығу құқығын айырған түрмелік карцерге жіберу немесе басқа да жаза тағайындай алды.

Аса қатал түрмелік тәртіп үздіксіз, түрме өкімшілігінің төбе тобынан бастап, қатардағы күзет топтарына шейін өткізілді. Бұл тәртіп, көптеген тұтқындар үшін өшпес қайғы қасіретін, мезгілсіз өлімге әкелуі, өз-өзін өлтіруге дейін әкеп соқтырды. Жалпы ұрып соғумен қатар, тұтқындарды қорлау, олардың бойындағы адамдық ар-намысын кемсіту секілді әрекеттер қолданды, карцердің болуы, кәдімгі көріністің бірі болып табылды, әдетте “қараңғы” делінген мұнда ыстық тамақтың тек үш күннен кейін, төртінші күні берілген.

Қорыта келгенде патша өкіметі Оңтүстік Қазақстан өңірінде жүргізген сот құрылысы саласында олардың қызметіне ерекше мән берді. Ресейдің отарлық аудандарындағы сот құрылысының жүйесі жазалаушылық қызметі айна қатесіз қайталанып, жергілікті халықтың сот құрылысы саласындағы әдет-ғұрыптары түбегейлі шеттетіліп өзгеріске ұшыратылды. Ал, генерал-губернатор өз бастықтары сотсыз-тергеусіз айыппұл салуға немесе қамауға алуға құқылы болды.

Патша өкіметінің сот саласындағы мақсаты жергілікті халықтың Ресей өкіметіне қарсылығын болдырмау, ондай әрекеттерді басып-жаншуға бағытталған реформалар еді. Бірақ бұл іс-әрекеттердің барлығы да халықтың қарсылығын күшейтпесе, азайтқан жоқ.

XIX ғасырдың соңында Оңтүстік Қазақстанда сот құрылысына күштеп енгізілген өзгешеліктер өлкеде отаршыл биліктің жазалаушылық қызметінің ұлғайғандығын дәлелдейді. Патша өкіметі өлкедегі отаршылдыққа қарсы наразылықтың күшейе түскендігін байқап, оның алдын алу мақсатында бірқатар ережелер жобасын қабылдады. Оны мұрағат құжаттары дәлелдейді. Сондай-ақ азаматтарды істің ақ-қарасын анықтамай, мәселенің байыбына бармай қалай болса солай соттаудың нәтижесінде халықтың наразылығы өршіді. Ал, генерал-губернатордың қолындағы шексіз билік, қажет болғанда, қарулы күштерді пайдалануға мүмкіндік берді. Нәтижесінде қазақ халқының дала демократиясын еш қиындықсыз орнатуға негіз болған дәстүрлі заңдары өмірден жаттанып, жоғарыдан берілген шынайы өмірді қамтымайтын бұйрық, нұсқаулар ел бірлігін бұзды. Оған сот құрылысына күштеп енгізілген өзгешеліктер дәлел болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Пален К.К. Отчет ... Судебные учреждения. – СПб., 1910. – 20 с.
2. Обзор Сырдаринской области за 1906 г. – Ташкент, 1907. – 252 с.
3. Сапарғалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 376 с.
4. Түркістан облыстық түрме басқармасының хаттамалары // ӨзРОММ. И- 80 қ., 2-т., 7089-іс. – 37-п.
5. Облыстық қоныс аудару басқармасының меңгерушісі // ҚРОММ. 19-қ., 2-т., 595-іс. – 15-п.
6. Статистический отчет в Сырдаринской области за 1906-1910 г. – Ташкент, 1911. – 15 с.

ҰЛТТЫҢ РУХАНИ ТАМЫРЫ САНАЛЫ ТӘРБИЕДЕ

Татьяна СОВОСТЬЯНОВА,
Қазақстан-Ресей медициналық университетінің
тәрбие жұмысы жөніндегі проректоры,
Сәуле ШАЙХИНА,
тәрбие және әлеуметтік жұмыстары
жөніндегі бөлім бастығы

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық құжатында атап көрсеткендей қоғамдық сананы жаңғыртуға бағытталып отырған бұл идеяның ұсынылуы уақыт талабы мен ел дамуының тарихи кезеңіне сай, маңызы зор шешім болып отыр. Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірнеше міндеттерді айқындап берді. Онда: *«Жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек»*, – деп атап көрсетті [1]. Ары қарай, *«Санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс»*, – деген нақты міндеттерді бүгінгі жас ұрпақтарға да айтылғандығын аңғарамыз.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға ортақ еңбек қоғамына қарай 20 қадам» атты бағдарламалық мақаласында Білім және ғылым министрлігіне орта, техникалық және кәсіптік, жоғары оқу орындарында өлкетану курстарын енгізу жөнінде ұсыныс жасауды тапсыратынын атап көрсете отырып, қазақстандық жастардың тарихи білім алуының өзектілігіне жіті назар аударған болатын. Мұндай міндеттің бірі өткен дәуірде орын алған оқиғалар мен құбылыстардың маңыздылығын ұлт ойшылдары мен ағартушыларының еңбектері негізінде шынайы тұрғыда бағамдау болып табылады. Міне, ХХІ ғасырда тарихи білімнің рөлі арта түсуде. Себебі, азаматтық, ұлттық сана қалыптаспаған жағдайда ұрпағымыз тәуелсіз мемлекетіміздің тірегі бола алмайды.

Еліміздегі білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының жобасында тәлім-тәрбие ісіне ерекше көңіл бөліп отыр. Онда жастардың бойында белсенді азаматтық ұстанымды, әлеуметтік жауапкершілікті, отансүйгіштік сезімді, жоғары адамгершілік және көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру жайы жан-жақты қамтылған [2].

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына арнаған Жолдаулары мен жарияланған еңбектерінде жастар мәселесі назардан тыс қалған емес. Мысалы, «Қазақстан жолы» еңбегінде: *«...елімізге өздеріне жауапкершілік ала алатын жас адамдардың жаңа буыны қажет. Бұл жаңа буын ірі проблемаларды шеше алатындай болулары және өзгерген экономикалық және технологиялық жағдайларға бейімделе білулері тиіс»*, – деп атап көрсетеді [3]. Рух пен рухани байлықты жан құмарлығы мен жан тазалығын, рухани және моральдық, адамзаттың мәңгі рухани құндылықтарды бойына сіңірмесе, ол азаматтардан адамзатқа пайдадан гөрі зияны мен зардабы көбірек болады.

«Тәрбие» – арабтың сөзі. *«Көктету, өсіру, жетілдіру»* деген мағыналардың жиынтығын білдіреді [4]. Қазақ халқының тәрбиесі – әлемде теңдесі жоқ тәрбие. Жалпы «ұлттық» деген сөздің астарында ел-

жерге, тілімізге, дінімізге деген құрмет жатыр. Қазақ қоғамы қазір қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану үрдісінің ықпалынан өзі қаламаса да, оқшау бола алмайды. Жаһанданудың қауіпті тұсынан арылу үшін, әрбір ұлт, әрбір этнос, әрбір мемлекет өзінің болмысына бейімдеп сіңіре алу керек. Сондықтан, тәрбие – ұрпақтан-ұрпаққа таралып, жетілдіріліп отырған өмір мектебі. Оны халық даналығынан рухани өмір беттерінен, ұлтымыздың тарихы мен мәдениетінен табатынымыз ақиқат.

Бытыр ғана Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы жарияланып, ұлт рухын оятудағы, қазақ халқының өткенін жаңғыртудағы тамаша бастамалардың бірі болғандығының куәсіміз. Мектептен бастап, кәсіби білім беретін ошақтар, ғылыми орталар, жұмыс орындарында қызу талқылануда [5]. Барлық құнды қазыналарымыздың ұрпақ санасына жетпей жатқандығы, кешегі тоталитарлық кезеңнің зардабынан десек, артық айтқандық емес. Қаншама ойшылдарымыз, ғалым-зерттеушілеріміз бюрократиялы кеңестік биліктің азабын тартып, тағдырлары төлкекке айналды. Міне, *«өткеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп»*, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев еліміздің келешегі үшін азаматтық істер атқаруда. Ұлттың рухани тамыры саналы тәрбиеде екендігін, оның өткен тарихымен байланысты болатындығы сөзсіз.

«Ұлы Дала» – деген ұғымда қаншама мазмұн жатыр. Кезінде, патшалы Ресей, *«мал соңындағы надан тобыр»*, – деп сипаттаса, кеңестік биліктерде ұлы дала өркениетіндегі озық мәдениетімізді тұншықтырумен, ұрпақ санасына жеткізбеуге тырысты. Оған дәлелдер жетерлік. Міне, атқа міну мәдениетінен бастап, ұлы даладағы ежелгі металлургия, Ұлы жібек жолы, Алтын адам тағы басқаларды қамтыған – Ұлы Даланың жеті қырынан тың мәліметтермен ақпараттар алудамыз. Қазір ақпараттар ғасыры. Телевизиялық отандық бағдарламалардан арнайы хабарлар берілуде. Бұл қазақ халқы үшін, үлкен қуаныш.

Ұлы Дала рухы...

Еділ, Жайық, Сырдария

Белгілі жұртқа ескі су

Тәтті, дәмді тармақты

Ұзын Ертіс, Жетісу

Осы бес су арасы

Сарыарқа деген жер еді! – деп М.Жұмабаев жырлағандай, киелі жердегі, адамзат қолымен дайындаған таңғажайып үлгілер, осы сайын далада болған. Тоң басқан құндылықтарды жүзеге асыратын және оны одан әрі дамытатын – бүгінгі жастар. Жастар осы бағыттағы тақырыптарды жүзеге асыру үшін, өз Отанын сүйетін ұлтжанды, өз елінің мәдениетін әлемдік деңгейде танытып, мойындата білулері қажет. **Ол үшін, ұлттың руханилығын дамыту үшін, мынадай тәрбиелеудің бағыттарын саналы түрде орындау қажет:**

–Ұлттық тәрбие;

-Жаңа қазақстандық патриотизм және азаматтық тәрбие;

-Рухани-адамгершілік тәрбие;

-Зияткерлік тәрбие;

-Еңбек тәрбиесі және кәсіби өзін-өзі анықтау;

-Көшбасшылық қасиеттерді дамыту;

-Көпмәдениетті тәрбие;

-Отбасы тәрбиесі.

Бабалар қалдырып кеткен Ұлы Дала алдындағы жауапкершілік – әрбір жас үшін сын. Ұлттың рухани тамыры саналы тәрбиеде. Себебі, біздің төлтума бітімімізді, қайталанбас ұлттық болмысымызды,

ұлттық ойлауымызды, қала берді ұлттық кейпімізді сақтап қалу бәрінен маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар; рухани жаңғыру/ Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2017 жыл. 1-2-бб.

2. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2010 ж., 7 желтоқсан.

3. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы» Астана, 2007 ж., 368 б.

4. «Ұлттық тәрбие»/ Республикалық ғылыми-көпшілік журнал 6 (14) 2012 ж., 67 бет;

5. Қазақ әдебиеті/ҚР әдебиет, мәдениет және өнер газеті №46, 23-29 қараша, 2018 ж.

«СОҒЫСТЫҢ СОҢҒЫ ЖАЗЫ» балладалар жинағы және қазақ Совет әдебиеті

Тайыржан ОРАЗХАН,
Қазақстан-Ресей медициналық университеті
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Биыл халқымыздың 1941-1945 жылдардағы неміс-фашист басқыншыларына қарсы соғысындағы Ұлы Жеңісіне 75 жыл толады. Бұл уақыт орта есеппен бір адамның ғұмырына тең. "Елу жылда ел жаңа" демекші, одан бергі уақытта талай-талай өзгерістер орын алып, біраз ұрпақ алмасты. Бірақ тарих үшін ол бірнеше айтулы тарихи оқиғалар өткен, адамзат дамуының жолындағы биік бір белес ғана. Соғыс әкелген зардап жойылып, жара жазылғанымен оның ауыртпалығын иығымен көтеріп, жүрегімен сезінген ұрпақ өкілдері санаулы болса да әлі де тірі. Сондықтан осы кезге дейінгі соғыс туралы айтылған, жазылған сөздер соғыс туралы ақиқаттың соңы болмаса керек. Соғыс туралы тарихи зерттеулермен қатар, шындық дүниені көркемдік тұрғыдан игеріп, шындықты жаңғырту үстіне, оны өзінше жасаушы көркем әдебиет саласындағы да ізденістердің орны бөлек. Осы орайда қазақтың белгілі ақыны Өтежан Нұрғалиевтің 4 кітаптан тұратын «Соғыстың соңғы жазы» циклдық балладаларын ерекше атап өткен жөн.

Өтежан Нұрғалиевтің «Соғыстың соңғы жазы» эпикалық балладалары – ақын шығармашылығының биік шоқтығы, оның жеке адам, қоғамға қатысты өзіндік көзқарасы, өмір философиясы, дүниетанымының анық көрінген, ақындық шеберлігі мен адамгершілік болмысы танылған орталық, негізгі еңбегі болды десек қателеспеспіз. Филология ғылымдарының докторы Тұрсын Жұртбайдың: «Ақынның көңілінде тұнған шындық шоғы жүрек көмбесінде қозданып, уақыт желі үрлегенде ғана маздай жанады» [1, 42-б.] деп жазғанындай, ақынның бала күнінде өзі куә болған соғыс қасіреті, оны отыз жыл бойы мазалап, ақыры сол тақырыптағы өмірбаяндық балладалар жазуға әкеледі.

«Соғыстың соңғы жазы» балладалар жинағы арқылы ақын адамзат үшін ең ауыр болған XX ғасыр шындығы, тарихта «Екінші дүниежүзілік соғыс», «Ұлы Отан соғысы» деген атпен ойып тұрып жазылған, соғыс тарихында ең жойқын қару түрлерін пайдалану, қамтыған аумағының кеңдігі, қатысқан мемлекеттердің, адам санының көптігі ғана емес,

ең көп шығын, ең қырғын шайқастар, қантөгістердің орын алғандығы жағынан да жаға ұстатар оқиғаның шалғайдағы қазақ ауылдарына түсірген ауыртпалығы, әкелген зардабының да жеңіл болмағанын – өзінің өмірлік тәжірибесі, суреткерлік шеберлігі арқасында бар жан дүниеңмен сезіндіріп, дәл көз алдыңнан өткізеді.

Ақын бұл туындысында, Сағат Әшімбаев пайымдағандай, өзінің бала күнінде көріп, өзі куә болған бір ауылдың басындағы ауыр жағдайдың поэтикалық картинасын, ондағы адамдардың психологиялық болмысын нақтылы деталь, эпизодтармен бере отырып, бүкіл сол кезеңнің панорамалық тұтас бейнесін көз алдыңа елестеткен, «шығармаларында бір адамның ғана емес, тұтас бір ұрпақтың, бірер жылдың ғана емес, белгілі бір белес боп тарихта қалған тар жол тайғақ кезеңнің типтік суреттерін сомдаған» [2, 23-б.], берісі барша қазақ ауылдары, арысы сол кездегі бүкіл Кеңестер одағындағы халықтың ауыртпалығы мол шынайы тұрмыс-тіршілігін көрсетіп, шындықты бейнелеуде өзіндік көркемдік шешім таба білді.

Ақын балладаларының тақырыбы мен идеясының сол кездегі қазақ совет әдебиетіндегі шығармалар идеясымен үндестігі туралы айтсақ, оған поэзиядағы Кеңшілік Мырзабековтің өлеңдері мен балладаларын, прозадағы Жүмекен Нәжімеденовтің «Ақ шағыл» романы мен Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» повесін және Бердібек Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романын атауға болады.

Табиғатпен етене өмір сүріп, төрт түлік мал өсірген, өзінің өмір жайлы, дүние болмысы туралы танымын, асқақ арманы мен кіршіксіз сезімдерін табиғат құбылыстары, төрт түлікпен байланыстырып бейнелей білген қазақ үшін тектіліктің символы, ер қанаты жылқы түлігінің орны бөлек. Шығармаларын оқыған сайын, кейде ұмытыла бастаған балалық шағыңа саяхат жасап, кейде ішкі бір түйсігіңмен, қаймағы бұзылмаған сонау бір замандарда ата-бабаларымыз өмір сүрген тарихи дәуір есігін ашып, нағыз қазақы болмыс әлеміне енгендей, соның табын жандүниеңмен сезінгендей

әсер қалдыратын Кеңшілік Мырзабеков, Кеңестік кезеңдегі қазақтың отырықшылдық өмірге күштеп бейімделіп (мойнына отаршылдық қамытын киген), өзінің бұрынғы дала төсінде еркін көшіп-қонған сайран өмірін (елдігі, егемендігін) аңсап қамыққан күйін астарлап жеткізген, осы жылқыға қатысты, малдың басы, үйірдің ұйтқысы, берекенің де белгісі Қамбар ата түлігі туралы «Боз бие» атты өлеңінде:

Былай деді оған бірге еріп келген қара айғыр:

– Көденің дәмін татқан жоқ па едік талай жыл.

Қара оттың өті жарылды ғой деп келгенде

Тілімізді де тұшындырмағаны қалай бұл?... 3,121-б.], – деу арқылы, кеңестік дәуірдегі ұлттық құндылықтардың орнын бұқаралық мәдениет пен саяси идеологияның дәм-тұзсыз арзанқол дүниелері алмастырған, даласы жаппай соқа тырнағына ілігіп, табиғи, көп жылдық құнарлы өсімдіктерінің орнын жасанды сұрыптаудан алынған екпе шөп, болмаса тікенекті курай, арамшөп басқан сүреңсіз күйін – өздерінің үйренген жері, ата қоныстың шүйгінінен дәм татуға келіп, ондағы өсімдіктердің енді тіл тұшындыруға да жарамағанына түсіне алмаған жылқылардың бейнесінде, «*Қайран жануарым-ай!...*» деп отыратын қазақ үшін ұғымды түсінікте (тілде) шебер суреттегенін көреміз. Көде – даланың көбінесе жылқы мен іріқара жейтін, жас кезінде болмаса, кейіндеп сабағы да, жапырағының тікендері де қатып кететін тамыр сабақты, бойы биік боп өсетін дәмі ащы көпжылдық өсімдігіне жатады. «*Көденің дәмін татқан жоқ па едік талай жыл*» – қазақ халқының бұған дейінгі де көрген қиындығы мен тартқан мехнатының аз болмағанын ишаралайды.

*Мен туғанда Ұлы Жеңіс жылы еді,
Сұм соғыстың бітті әйтеуір сүреңі.
Қуанышқа, қайғыға да күпті елдің
Түсе қойған жоқ орнына жүрегі.*

*Түсе қойған жоқ орнына жүрегі,
Кіре қойған жоқ әлі де реңі.
Бес жыл бойы қайғы жұтқан, қан жұтқан
Қайран елдің қандай жаны сірі еді! [4,3-б.], –* деп жырлаған Кеңшілік Мырзабеков те,

*Жалғыз аяқ, жалғыз қолды көргем мен,
Тең жартысы тірісінде жерленген.
Жер бетінде жарым көңіл ерлер бар,
Омырауы көрінбейтін орденнен.*

*Бір аяғын кесті соғыс Бақыттың
Бес жыл бойы қара сәуле атып Түн.
Жер бетінде
ЖАРТЫ КІСІ – көрсендер –
Жер бетінде жарты кісі келеді
Көлеңкесі кесіп түскен Уақыттың...*

*Жер бетінде жарты кісі көрсендер,
Ол – тыныштық...
Ол – адамзат...
Ол – сендер!
Келешектің келе жатқан тынысын
Сол кісінің жүрегімен өлшендер [5, 434-б.], –*

деген Өтежан Нұрғалиев те – соғыстан кейінгі халықтың көңілінен қайғы бұлтты әлі де сейіле қоймаған, ауыртпалығы мол тұрмыс-тіршілігін бала жастарынан көріп, жүректерімен сезініп ержеткен қаламгерлер. Жұмекен Нәжімеденовтің «Ақ шағыл» романы (1973) – «Соғыстың соңғы жазынан» бір-ақ жыл бұрын

жазылып бітіп, жарық көрген шығарма. Яғни қатар жазылған, кейіпкерлер образдары мен сюжеттеріне дейін бір-біріне ұқсас туындылар. Екеуі де соғыстан кейінгі ресми деректер жақ ашпайтын халықтың ауыр халін суреттейді. Ал Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» повесі, ондағы Нұржан, Аманжан, Бақытжан образдары, бастарынан өткерген оқиғалары, психологиялық портреттері, Бердібек Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы жалғыз ағасы соғысқа кетіп, үйдегі аурушаң анасы мен жеңгесіне қолғанат болып жүрген бозбала Еркіннің отбасына озбырлық жасап, оған қарсы шыққан өзін соңына түсіп алып жұмыстан шығаратын, ФЗО-ға жіберіп, соңында соттатпақшы болатын, ауылды жеке өзі билеп-төстеп, қорғансыз жандарға тізе батыратын жағымсыз кейіпкер колхоз бастығы Нұралы бейнесі, сондай-ақ Кеңшілік Мырзабековтің балалық шағы мен Өтежан Нұрғалиев кейіпкерлерінің тағдыры «Соғыстың соңғы жазы» туралы Әуезхан Қодар пайымдағандай, «*аяғын енді ғана тәй-тәй басқан жаңа буынның қауқарсыз, үмітсіз халін*» орасан қуатпен шынайы бейнелеген шығармалар.

Қорыта айтқанда, «Соғыстың соңғы жазы» балладалар жинағында ақын бейнелеу тәсілдері мен көркемдегіш құралдардың алуан түрлерін пайдалана отырып, соғыс шындығын жаңа қырынан танытуды көздейді. Себебі соғыс шындығы ешқашан жадымыздан шығаруға болмайтын өмірдің ащы шындығын есімізге салып отырады. Адам баласы әлі күнге зұлымдық, жамандық атаулыны жеңе алған жоқ. Ол өркениетті қоғам құрып, мәдениеттің биік шыңына шықса да, түрлі қақтығыстар мен жанжалдардан әлі күнге арыла алмай отыр. Аумағы тарылып, ошағы кішірейді демесек – соғыс, қантөгістер де тоқтаған жоқ. Сондықтан да өмірде зұлымдықтың бар екенін бір сәт те естен шығармаған жөн.

Әдебиеттанушы ғалым Құлбек Ергөбектің: «*Асылы ақын-жазушы өзін жазады, өзінің адами келбетін жасайды деген сөз дұп-дұрыс. Алайда, оның өзі жайлы сөзі – өзі өмір сүрген қоғам жайында сөз болып шыға береді*» [6, 392-б.], – деп байыптағанындай, Өтежан Нұрғалиевтің де балалық шағы, өзі жырлағандай, «*Сол бір кезде жата қалсаң шалқақнан, Соғыс дейтін сыз өтуші ед арқаңнан*», Ұлы Отан соғысының ызғарлы жылдарымен тұспа-тұс келді. Мартин Хайдеггердің «*тіл – болмыстың үйі*», «*адам тілмен емес, тіл адамдармен сөйлейді дегеніміз дұрысырақ*» деп пайымдағанындай, Өтежан балладалары да өзінің ғана емес, сол кездегі халықтың, замандастарының атынан айтылған шындықтың үні, хатқа түскен шиырлары еді...

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Жұртбай Т.** Соғыстың соңғы жазы // Көне соқпақтар, соны сұхбаттар. – Алматы: Республикалық оқу баспа орталығы, 2012. – 496 б.
2. **Әшімбаев С.** Сол жылдардың соқпағы // Көне соқпақтар, соны сұхбаттар. – Алматы: Республикалық оқу баспа орталығы, 2012. – 496 б.
3. **Мырзабеков К.** Жолға салдым көшімді. Өлеңдер, балладалар, поэма. – Астана: Елорда, 2001. – 208 б.
4. **Мырзабеков К.** Балалық шақ балладалары: Балладалар, поэмалар, өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1986. – 104 б.
5. **Нұрғалиев Ө.** Соғыстың соңғы жазы. Өлеңдер жинағы. – Алматы: Республикалық оқу баспа орталығы, 2012. – 504 б.
6. **Құлбек Е.** Өлеңсөз. Қазақ өлеңі хақында. – Алматы: Ел-шежіре, 2012. – 576 б.

«БАТЫР» СӨЗІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Диана ҚҰНДЫЗБАЙ,
Қазақстан-Ресей медициналық университеті
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Батырлардың ерекше әлеуметтік жік ретіндегі басты ерекшелігі – олардың тек қана әскери кәсіппен айналысуында. Бұл туралы құнды мәліметтер эпостарда, тарихи жырларда, жыраулар поэзиясында, батырлық ертегілерде және т.б. ауыз әдебиеті деректерінде тамаша көрініс тапқан. Батырлар жырында елін сыртқы жаудан қорғау идеясы бейнеленіп қоймайды, сонымен бірге халықтың дүниетанымы, өзі туралы ұғым-түсінігі, моральдық-этикалық ұстанымдары, қаһармандық идеалы, салт-санасы, өмірді өзіндік қабылдау ерекшелігі, т.б. этникалық сипаттары бейнеленеді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың ерекше әлеуметтік топ ретінде өзіндік идеологиясы, қоғамдық функциясына, қызметіне байланысты тек өздеріне тән өмір сүру салты, жауынгерлік салт-дәстүрі, басқа әлеуметтік жіктермен ара қатынасын реттейтін әлеуметтік нормалары, этикасы және т.б. «сословиелік» ерекшеліктері қалыптасты.

Қазіргі кезде «батыр» сөзінің этимологиясы туралы нақты ғылыми дәлелденген ортақ пікір жоқ. Бірақ бұл сөздің бір ерекшелігі қандай тіл құрамында қолданылмасын барлық тілдердегі ұғымы бір. Сонымен бірге «батыр» сөзі Қиыр Шығыстағы алтай тіл семьясына жататын халықтардан бастап, батысында Шығыс Еуропадағы славян тілдес халықтарда, солтүстігінде фин-угор тіл семьясына жататын халықтарда, ал оңтүстікте Солтүстік Кавказ халықтары арасында кең тараған сөз болды. Бұл феноменнің басты себебі көшпелі дүниенің қозғалысқа түсуіне байланысты жаңа әлеуметтік топ «батырлардың» қалыптасуы болды.

Қазіргі кезеңдегі тарихи зерттеулерге талдау жасай отырып, «батыр» сөзінің этимологиясына байланысты зерттеулерді үш топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа «батыр» сөзі көне түркі тілінде қалыптасқан ұғым деген пікірді қолдаушыларды жатқызуға болады. 1891 жылы жарық көрген энциклопедиялық сөздікте «богатырь» – түрік сөзі. Бахатур, багадур, батур, батырь, батор деген әртүрлі формада қолданылған және ол багатырь сөзінің ең алғаш Серницкийдің 1585 жылғы кітабында кездеседі дегенді атап көрсеткен [1, 18-б.].

Профессор И.Е. Андреевскийдің энциклопедиялық сөздігінде «батыр» сөзінің ешқандай да орыстық тамыры жоқ, ол алғашқы кезде татарлардың әскер басы титулы ретінде қолданылғанын және батырлардың тек татарлар заманынан бастап пайда болды деген пікірден аулақ екенін айта келіп, татарлар кезеңіне дейін бұл сөздің синонимдері – храбр, сияқты сөздердің пайдаланылғанын айтады [1, 18-б.]. Ал М.Фасмер сөздігінде «батыр» сөзінің орталық Волга жерінде артель старшинасы, жүкшісі деп қолданылғаны туралы айта келе Соболевскийге сілтеме жасай отырып, бұл сөз түріктің «батыр» сөзінен шыққан дейді. Ол «ержүрек, күшті, шаба алатын адам» орыстың «богатырымен» ұқсас деп есептейді. Семантикалық тұрғыдан атаман сөзімен салыстыруға болатындығын атап өтеді [1, 18-б.].

Бір қатар зерттеушілер «батыр» сөзінің этимологиясына ерекше мән бере отырып, оның түрік халықтарының арасында кеңінен тарауын VI ғасырдан бастау алып, IX-X ғасырларда Волга бойындағы түркі тілдес бұлғарлар мен хазарлар арасында тарай бастады деп есептейді. Мысалы, белгілі түркітанушы С.Г.Кляшторный «багатур» термин-титулы көне түркілер арасында VI ғасырдан бастап тарай бастады деп есептесе [2, 113-б.], Минорский X ғасырда хазарлар арасында кеңінен

тараған «багатар» титулын Аланияның билеуші топтары қолдана бастады. Бұл сөзді «багаир» түрінде аландар арасында кеңінен тарағанын Ибн Руст жазып кетсе, ал грузин хроникаларында да осы ұғым кездеседі деп жазды. В.Б.Пфафф «осетин княздарында татарлардың құрметті «Багатар» титулы VII ғасырда хазарлармен араласудың нәтижесінде пайда болды деп жазса, ал В.Ф. Миллер «түрік сөздері, соның ішінде Багатар сөзі де, осетин тіліне XIII ғасырдағы татарлардың Солтүстік Кавказды бағындырған кезіне дейін енген сияқты. Бахатур сөзі қыпшақтарда болған сияқты» деп жазды. Г.Моравчик б.э. I мыңжылдығының екінші жартысында түркі тайпаларында кеңінен тарады, соның ішінде бұлғар ақсүйектері IX-X ғасырларда қабылдады деп есептесе, де ал Артомонов осы кезеңде хазарларда да тарады деп жазды [1, 19-б.].

Қазақстандық белгілі зерттеуші И. Ерофеева: «*тюрко-монгольское слово «батыр», «багатур», «бахадур» первоначально означало храбреца, вызывающего врага перед битвой на противоборство. В этой транскрипции оно еще в XIV в. проникло в русский язык, потеснив более ранний, автхтонный термин южнославянской книжности «храбр», т.е. «воитель». Наряду с русской калькой данного термина – «богатырь» – в Московском государстве конце XV- первой трети XVI в для обозначения иноземных храбрых воинов уже использовался собственно тюркоязычный термин «батыр», подтверждением чему могут служить одельные замечания неизвестного автора «Записок о Московии», германского посла Сигизмунда Герберштейна (1486-1566), впервые услышавшего это наименование от русских людей», – деп тұжырым жасайды [3, 33-б.].*

Сондай-ақ «батыр» сөзінің моңғолдарға дейін де болғандығы туралы патша әскерінің генерал-лейтенанты, әскери-оқу комитетінің бас штаб мүшесі болған М.Иванов еңбектерінде: «... из оставшихся сведений видно, что отец и дед Темудзина был храбрыми воинами, грабили Китай и за свои военные подвиги получили название батырей (багату или багадур), т.е. выражая по нашему, богатырей или степных героев» [4, 36-б.], – деген деректер келтіріледі. «Батыр» немесе «багатур» сөзі орыс жылнамаларында тек моңғол-татар кезеңінде пайда болғанымен белгілі ақын, зерттеуші Олжас Сүлейменов «Азия» атты еңбегінде: «*Изгорь полкы туралы» жырдағы «бойтур» сөзін «батыр» сөзімен байланыстырады. Ол батыр сөзінің – буйтур, батыр, багатур, боотур, богатырь делініп пайдаланылғанын мұндағы буйтур сөзінде буй – тағы, жабайы дегенді білдірсе, тур – өгіз, бұқа деген мағынада айтылады, осы екі сөз қосылып айбынды, күшті, өгіздей күшті дегенді білдірсе керек» деген болжамдар жасап өтеді [5, 51-б.]. О.Сүлейменовтің бұл пікірлері кей жағдайларда VII-VIII ғасырлардағы оғыз батырлар жыры туралы баяндалатын Қорқыт ата кітабындағы «Дерсе хан ұғлы Бұқаш хан туралы жырымен түйіндес болып келеді. Бұл жырда басты кейіпкер Дерсе ханның Құдайдан сұрап алған жалғыз ұлы күшті бұқамен айқасып, жеңіске жетіп, осыған орай оның азан шақырылып қойылған аты өзгертіліп, бұқаны жеңген айбатының құрметіне Бұқаш деп өзгертілгені бізге жыр жолдарынан белгілі» [6, 11-б.].*

Зерттеушілердің екінші бір тобы «батыр» сөзінің түп-төркіні көне арийлерден басталады деп есептейді. Мысалы, О.Ф.Миллер «багадур» сөзі татар сөзі емес,

санскриттік «*bagadhara*», яғни бақыт иесі, жолы болғыш дегенді білдіреді, ал орыстың богатырь сөзі праарийлік бастауға тән деген пікір ұстанады [1, 19-б.].

Ал енді зерттеушілердің үшінші тобы – «батыр» сөзін бастауын моңғол тілінен іздейді. Мысалы, В.Радлов «батыр» сөзін моңғол тіліне жатқызады. Сондай-ақ Б.Я.Владимирцев «батыр» лауазымының моңғол дәуірінде де болғанын және оның кейбір кірме сөздермен ауысып «тайшы», «бұйрық», «ноян», «тегін», «бұйрық» аталғанын айтады [1, 20-б.].

«Батыр» сөзі көнеарийлік немесе моңғол тілінен шықты деп дәлелдеп жүрген зерттеушілердің басым бөлігі көне руникалық жазулар мен түркі дәуіріндегі жазба деректерде «батыр» сөзінің болмауын алға тартады. Осыған байланысты ерте түркі дәуірінде «батыр» сөзінің орнына «ер» сөзінің кең қолданылғанын айтып өткіміз келеді. Мысалы, Р.С.Липец Күлтегіннің Үлкен және кіші жазбасының өн бойында кездесетін эпосқа тән баяндау тәсілдерін талдай келе, ескерткіштің лексикасы да эпосқа тән екендігін алға тартады [7, 84-б.].

Ал енді «батыр» сөзінің этнониміне келетін болсақ, онда зерттеушілердің басым бөлігі ортақ пікірде. Белгілі қазақ тарихын зерттеушілердің бірі М.В.Вяткин, «батыр» сөзінің екі түрлі нұсқасын ұсынған болатын: «бірінші нұсқасы бойынша «батыр» қара халық арасынан шыққан батыл, жауынгер, ер жүрек адамды айтса, екінші нұсқасында «батыр» деп ерекше жауынгерлік өнер иесін атайды [10, 108-б.], – дей келе, бұл сөздің түп-төркіні моңғолдың – «*bagatur*», орыстың – «*богатырь*» сөздерінің мағынасымен төркіндес келеді», – деп өз ойын жалғастырады [8, 109-б.].

М.Вяткин «батыр» сөзінің XVI ғасырға дейін де адамның есіміне қосылып айтылатын титул ретінде пайдаланып келе жатқанын, ал «бахадур», «багатур», ерекше батылдығы үшін кей жағдайда «толық батыр» яғни толық батыр деп те қолданылады және XV ғасырға дейін бұл титул «бек» деп аталып моңғолдың ноян, араб-парсылардың әмір лауазымымен мағыналас болып, XV ғасырдан бастап оның би лауазымымен орайласқаны туралы тұжырым жасаған. Революцияға дейінгі кезеңдегі белгілі ғалым Л.Костенко өзінің зерттеуінде «батыр» сөзі түркі-моңғолдың «*bahadur*», *ba.tur*, *bagadur*, *бахату*» деген сөздерден шыққан, негізгі мағынасы ер жүрек, қаһарман, батыл дегенді білдіретінін атап өтеді [1, 20-б.].

XX ғасырдың I жартысындағы қазақ тарихындағы есімі ерекше аталатын тарихшы ғалым Ермұхан Бекмаханұлы Бекмаханов еңбектерінде «батыр» терминінің түріктің «багадур», «баххатур» деген сөздерінен шыққаны туралы айтылады. Ол тіпті сонау ықылым замандардан-ақ сыртқы жаудан қорғану үшін арнайы топтардың топтасқанын айта келіп, оны әсекери қолбасшы басқарғанына тоқталады. Осындай топтардың ерекше көзге түскен қаһармандарын батыр деп атаған. Батыр сөзі қазақ және түркі тілдерінде де «күресуші, күшті, батыр, ержүрек» дегенді білдіреді деп тұжырымдайды. Зерттеуші Кенесары ханның жақын серігі Төлебай батырды жеке батырлық ерекшелігімен көзге түскендігіне байланысты «Жеке батыр» атағаны туралы дерек келтіреді [9, 98-б.]. Е.Бекмаханов кейінгі кезеңдері руаралық қақтығыстар кезінде немесе барымтаға шығып көзге түскендерді де «батыр» атай бастағанын қынжыла жеткізеді. Батыр атағына кедей адамдар да қол жеткізе алған. Олардың қатарына Арғын Бұхарбай батыр, шұбыртпалы Ағыбай батырларды қосады [9, 99-б.]. «XV-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы тарихына қатысты материалдар» атты еңбек авторлары қазақтар өздерінің ерлігімен де, қуат-күшімен де бүкіл әлемге танылған халық дей келе, батырлықтың халық арасында ежелден бар екенін жазады [10, 28-б.]. «Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы» атты еңбек авторлары Р.Сыздықов мен М.Қойгелдиев «бахадур» тұлғасы екі мағынада: бірінші-

батыр, жүректі адам, екіншісі – сол батыр адамға берілетін атақты білдіреді. Бахадур сөзі моңғол билігі тұсында феодалдық қоғамдағы әскери иерархияның титулы болған, ал «бек» сөзі ханнан кейінгі билеушінің титулы деп жазады [11, 57-68-бб.].

Кеңестік дәуір кезеңіне тән көптеген сөздіктерде «батыр» терминінің мәні В.В.Радлов, М.П.Вяткин, Е.Бекмаханов пікірлерімен бір арнаға тоғысып жатады. Атап айтса, Қазақ Кеңес Энциклопедиясында [12, 199-б.]. Көне түркі сөздігінде [13, 89-б.], «Большая Советская энциклопедия» [14, 339-б.], және т.б. сөздіктерде «батыр» – «араб және иран тілдеріндегі «бахадур» – жауапкершілік кездерімен, әскери жорықтарда жеке ерліктерімен ерекше көзге түскен ержүрек, қаһарман адамдарға берілетін құрметті атақ» – деген мәліметтер келтірілген. «Қазақ тілі түсіндірме сөздігі» деген еңбекте «Батыр ел қамы үшін жаумен сайысқан тарихи қаһарман, алып ер» деген анықтама берілген. [15, 152-б.]. В.Даль сөздігінде: «*Волга бойында батыр деп ат үстінде бұзықтық жасаушыларды, жігіттік көрсетушілерді, батырлық жортуылдар жасаушыларды атайтындығы, батырлықтың мұрагерлікке қалдырылмайтыны жазылған. Сонымен қатар В.Даль «батыр» азиаттықтарда білікті күш иесі, батыл, жеңіскер, сабаз, шабандоз дегенді білдіреді*», – дей келе батыр лауазымының атаққа берілетініне де тоқталған [1, 21-б.]. Орыстың филологиялық сөздігінде батыр – күшті адам, сабаз, шабандоз мағынасын білдіретінін оқуға болады [1, 2-б.]. Ал, Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі кездерде жарық көрген Қазақстан Ұлттық энциклопедиясының екінші томында: «батыр» сөзі парсының бахадур-ержүрек, батыл, батыр-әскери өнерді жақсы меңгерген, жау түсірер ерлігімен аты шыққан қаһарман адамға берілетін құрметті атақ», – деп жазылған [16, 184-б.]. **Сонымен батыр сөзінің мәні – ержүрек, батыл, әскери өнерді жетік меңгерген, ерлігімен аты шыққан деген мағына беретіндігіне көз жеткіземіз.** Ал, батыр атағы тек қана адамның жеке бас қасиеттеріне, яғни батыр сөзінің жоғарыдағы анықтамасына сәйкес келетін тұлғаға ғана берілетін атақ деген тұжырым жасаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Дауытбекова М.Қ.** «Қазақ қоғамындағы батырлар институты (XVIII-XIX ғ. алғашқы жартысы)», тарих ғыл. Кан.дисс. Алматы, 2010. – 118 б.
2. **Кляшторный С.Г.** Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии /Отв. редактор А.Н. Кононов. – М.: Наука, 1964. – С. 214.
3. **Ерофеева И.В.** Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. – С.336.
4. **Иванин М.** О военном искусстве при Чингисхане и Тамерлане. Алматы: Санат, 1998. – С. 239.
5. **Сүлейменов О.** Азия. – Алматы, 1992. – С. 288.
6. **Қорқыт ата кітабы.** – Алматы: Жазушы, 1986. – 32-б.
7. **Липец Р.** Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – С. 264.
8. **Вяткин М.П.** Батыр Сырым. – М.Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С.390.
9. **Бекмаханов Е.Б.** Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында (оқу құралы). – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
10. **Апполова Н.Г.** Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в. – Алма-Ата: АН ССР, 1948. – С. 254.
11. **Сыздықов Р., Қойгелдиев М.** Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ уни-ті, 1991. – 271-б.
12. **Қаз.Сов.энцикл.** – Ал.: Қазақ энциклопедиясы, 1973. –Т. 2. – 64-б.
13. **Древнетюркский словарь.** – Л.: Наука, 1969. – С.676.
14. **Большая Советская Энциклопедия.** / Гл. Ред. В.Г. Панов. М.: Сов.энциклопедия, 1990. –вып. 34. – С. 556.
15. **Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.** – Ал.: Ғылым, 1976. – Т.2. – 695-б.
16. **Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы / Бас. Ред. Нысанбаев Ә.А.** – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – Т.2. – 720-б.

МЕМЛЕКЕТТІК ДУМА ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ

Арайлым БАЙГӨБЕКОВА (Байгубекова),
Қазақстан-Ресей медициналық университеті
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының оқытушысы

Кез келген ұлттық демократиялық интеллигенция үшін өзекті мәселелердің бірі – өз елінің қоғамдық тарихи даму жолына қатынасы, соған баға беру. XX ғасырдың бас кезінде Ұлттық интеллигенцияның алғашқы буыны қазақ тарихын өзара талқыға салды. Бұл талдау ұлттық сананы тұтастыққа ұмтылушылығының көрінісі есебінде жүрді. Халықтың жүріп өткен жолын, жиған тәжірибесін сарапқа салу олар үшін қоғамдық мешеуліктің себеп-салдарына көз жеткізу керек еді. Бұл ретте олар өткен тарихты қызықтаудан, оны әсірелеуден алыс, керісінше оған шындық тұрғыдан дәл баға беруге тырысты.

XX ғ. басы Ресейдің Переселен саясатында жаңа кезең кең құлаш жайған тұсында қоныс аударушылардың үлкен бөлігі қазақ жерлеріне ұмтылды. Өйткені өздеріңізге белгілі құнарлы, жайылымы мол қазақ жерлерін қоныс аударушыларға күшпен алып беріп отырды. XX ғ. алғашқы он жылдығының орта тұсында империя көлемінде қоныстандыру ісі белгілі бір жүйеге түсті. Осы кездері (1904 ж.) Петербургте Қоныс аудару және жерге орналастыру Бас басқармасы құрылды. Ал келесі бір екі жылдың көлемінде бұл басқарманың мекемелері губерния, облыс және уездік деңгейінде барлық қазақ жерлерінде құрылды. Осындай қазақ халқы, жалпы түрік халықтары үшін қиын қыстау кезінде студенттік, жастық шағы империяның саяси орталықтарының бірі Петербурда өткен Мұстафа Шоқайұлының қоғамдық көзқарасының қалыптасуы азаттық қозғалыстың өзі тұтас басқа қайраткерлердікіне ұқсас болды. Қазақ халқының қамын ойлаған қазақ зиялыларының барлығы да Ресей Империяларының Оралдан асып түркі халықтарының тарихи отаны, әлемдік мәдениет көне ошақтарының бірі – Орталық Азияға тереңдей еніп, оның өзі отарлық аймағына айналдыру процесіне куә болды. Бәріде бұл процестің жергілікті халықтардың аяқ асты болған ұлттық сана сезіміне тиіп, оның оянуына түрткі болғандығын, өздерінің сол рухани түлеудің көрсеткіші және қозғаушы күші болуға тиіс екендіктерін жақсы ұғынды.

Мұстафа Шоқай Петербурдағы студенттік жылдарында бұрқ ете түскен 1916 ж. көтеріліске орай Ресей Мемлекеттік Думасының Мұсылман фракциясының жұмыстарында белсенді рөл атқарды. Түркістан және Дала өлкелеріндегі көтерілістерді басу кезінде орыс әскерлері жасаған заңсыз шаралардың Дума тарапынан тексерулеріне үлес қосты [1,26-б.].

Мұстафа Шоқай 1914 жылы Әлихан Бөкейхановтың ұсынысымен ІҮ Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясының хатшысы болып тағайындалды [2,11-б.]. Мұстафаның осы саяси қызметке орналасуы түркі тілдес халықтардың оның ішінде қазақ халқының отарлық езгіге қарсы қозғалысының басталуымен тұспа-тұс келеді. Өйткені XX ғ. басында Ресей отаршылдары өзінің билігін Орта Азияға және Қазақстанға терең орнатқан болатын. Мұстафа патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы күресетін күш қажет екендігін түсінді. Сондықтан да Ресейдің езгісінде отырған түркі халықтарын біріктіруді қажет деп есептеді. Сөйтіп Мұстафа Шоқайдың Ташкенттегі

басқару мекемелері мен халық арасында тілмаштық қызметін атқарған тәжірибелері оны жас және студент болуына қарамастан, Думаның Мұсылман фракциясының маңызды мүшесі етіп тағайындады. Ол осында өз еңбектерін жақсы көрсете отырып, бірнеше жыл қызмет етті.

М.Шоқай 1910 жылы Петербурдағы оқуға келген кезінде ІІІ Дума жұмыстарына қатысып, жұмысын одан әрі жалғастырды [3,66-б.]. ІІІ Думада ешқандай қазақ өкілі болмаған. 1907 жылы 3 маусымда патша өкіметінің Думадағы қабылданған заңына байланысты Түркістан халқы сайлауға, сайлануға өзгерістер енгізуге, талдауға құқысыз болды. Үкімет Орта Азия халқы өкілдерінің Думада болуын қаламады. Осындай себептерден І және ІІ думаға өкілдер жіберген қазақтар ІІІ Думаға өкіл жіберу құқығынан айырылды. Сонымен бірге ІІІ Думадағы Мұсылман фракциясы тек қана өз сайлаушыларының емес, барлық Ресей мұсылмандарының мәселелерімен айналысты және Думада өкілдері жоқ Түркістан, т.б. аудан орталықтарының мәселелерін де қарастырып отыруға тырысты [3,67-б.].

Жалпы Ресей Мұсылмандары Думада мынандай мәселелерге тоқталды: Ресейде конституциялық басқару енгізу, Ресейдегі халықтардың тең болуы, ана тілінде білім алуды; газет, журнал шығару; дін және ар-ождан бостандығы, көшпенділер мен Түркістан аудан орталықтарында халықтарға 3-ші маусым заңы тарапынан алынған сайлау және сайлану құқығының қайта берілуі туралы мәселелер. Міне, ІІІ Думадағы Мұсылман өкілдерінің негізгі саяси мақсаттары осындай еді [3,67-б.].

Ресей мұсылман фракциясы негізгі саяси мәселелерден басқа аудан мұсылмандарының мәселелерін де Думада шешіп отыруға тырысқан. Бірақ, ІІІ Думада мұсылмандардан сайланған 10 ұлт өкілінің барлығы аудан мұсылмандарының мәселелерін түгелдей дерлік шешіп отыра алмады. Сондықтан, ең алдымен Петербургтан мыңдаған километр қашықтықтағы қазақтар мен түркістандықтардың мәселелерін алдымен өздері орнықтырып, сосын Думадағы мұсылман өкілдеріне жеткізу керек болатын. Бұл жөнінде Мұсылман фракциясының басшысы Тевкелев «Қазақ» газетінде жарияланған ашық хаты арқылы жергілікті халықтан осы тақырыпта көмек көрсетулерін сұрап, онсыз Думада ешнәрсе жасай алмайтындықтарын білдірген. Сол сияқты Тевкелев 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған хатында Думада қазақтардың хақы мен құқықтарын қорғау үшін ешқандай жәрдемдер көрсетілмегені айтылады.

Сонымен қатар қазақ көшпенділерінің мәселелері жөнінде шағымданған Тевкелев: «егер бір қазақтың жері тартып алынса ол жер қай аймақта? Кімдікі? Жер көлемі қаншалықты? Қалай алынды?», – деген сұрақтарға жауап болатын мағлұматтардың мұсылман фракциясына жетпейтіндіктерін білдірді [4]. Бұл жерде Орта Азия халықтарының шағымдары мен тілектерін Мұсылман фракциясына жеткізе алмауының себебі: Петербург пен Түркістан қалалары арасындағы қашықтықта көліктердің жетіспеуі ең алдымен Орта Азияда жағдайды

түсіндіретін жетілген адамдардың аздығы екенін айта кету керек. Осындай мәселелерді шешу үшін 1914 жылы Дума Мұсылман фракциясы басқа бір жолды таңдап көрді. Ресей мұсылмандарының құрылтайын жинау. Маусымның 15-25 күндері арасында 10 күнге созылған құрылтай ең маңызды мақсатына жете алмады. Құрылтай көтерілген 13 бөлімнен тұратын заңдардың тек қана біреуі саяси мәселелерге жататын. Ол көшпенді және Түркістан аймақтарындағы халықтарға сайлау және сайлану құқығының берілуін талап ету болатын. Думаның Мұсылман фракциясы басшысы Тевкелевтің Ресей мұсылмандарының мәселелерін аумақты түрде қарастыру талпынысы тағы да нәтижесіз қалды. Түркістаннан Петербургке білім алуға М.Шоқай университетке түскен ең алғашқы күндерінен бастап Думаның мұсылман фракциясына осы мәселелер төңірегінде көмектесуге тырысты. Мұсылман дініндегі қабылданған қазақтардың мәселелерін бақылап отырған «Қазақ» газетінің төңірегінде жиналған Ә.Бөкейхановтың басшылығындағы қазақ зиялылары Мұсылман фракциясы және Ресей демократтары арқылы тиісті мәселелердің Думада қарастырылуына жағдай жасап отырды. **Бірақ, қазақтармен байланысты мәселелердің Думада жиі-жиі талқылануын үкіметтің бір өкілі: «Мына Дума қазақ Думасы ма?»,** – деп жақтырмай сұрақ қойған кездері де болған [5].

Негізінен Думада қазақтарға байланысты қаралған екі маңызды мәселе: Қазақтарға сайлау құқығының берілуі және қазақ жерлерін күштеп тартып алмау мәселелері еді. Бұл кездері М.Шоқай осы екі мәселе төңірегінде мағлұмат, дәлел жинау үшін Түркістанға барып тұрған. Ташкент, Ақмешітегі жергілікті халық Мұстафаны өздерінің Петербургтегі табиғи өкілі ретінде білетін. Сондықтан Мұстафа Ақмешітке барған сапарында халық тарапынан үлкен қолдау көрді. Ташкенттен, Ақмешіттен әкелінген мағлұматтар Думада қарастырылып, нәтижесінде кейбір қазақтың жерлері өздеріне қайтарылды.

1916 жылы «Қазақ» газетінің 17 мамырдағы №181 санында Мұсылман фракциясы қасындағы бюро атты мақала жазады. Осыған қарағанда бюро мамыр айының басында құрылған болуы керек. Өйткені «Қазақтың» келесі нөмерінде: Қазақ атынан мұсылман фракциясы қасындағы бюроға баруға лайықталған Әлихан Бөкейханов, бүгін ертең Петроградқа жүргелі тұр деген жерлер бар [6, 297-б.]. Ал бюроға қазақтан екінші адам қою мәселесінен соң Қазақ газеті басқармасының, әсіресе, Ә.Бөкейхановтың ұсынысымен М.Шоқай 1916 жылдың қараша айының 1-нен бастап бюроның қазақ жұмысына кіріседі.

Мұстафа Шоқайдың Мұсылман фракциясының бюрода жұмыс жасай бастауы 1916 жылғы дүрбелеңге сәйкес келді. 1916 жылғы көтеріліс императорлық Ресей мен Түркістанның мүддесінің бітіспес шиеленісін көрсетті. **Бұл көтеріліс жөнінде екі түрлі пікір пайда болды:** Көтерілістің басталуына 1916 жылғы 25 июньдегі Түркістанның тұрғылықты 19-43 жастағы халқын майданға және тылға әскери жұмыстарға алу, сонымен бірге Дала жұмыстары қызып тұрғанда ешқашандай әскери міндеткерлік атқармаған 25 болыстың ер адамдарын әскери іске шақыру халықтың наразылығын тудырып, жергілікті үкіметке, сол сияқты орталық үкіметке қарсы халық көтеріліске шықты. Көтеріліс әуелі Ташкентте басталып, сонан соң бүкіл Түркістанға жайылды. **Көтерілістің өте үлкен күш алған жерлері:** Жетісу облысында, Ферғанада, Самарқан облысының Жизак

уезінде болды. Сондықтан бұл жерге қоныстанған саяси көзқарасы бар адамдар көтерілісті тез ұйымдастырып жіберген болатын.

Осындай 1916 жылғы қозғалыстың нәтижесінде мұсылман фракциясының жанындағы бюрода Түркістан өлкесіне байланысты жұмыстар күрделене түсті. Осыған байланысты мұсылман бюросына Түркістаннан сауатты бір өкілі алынуы қажет еді. Мұстафа Шоқайдың бюродағы қызметіне тағайындалуына Думаның Мұсылман фракциясының Бюро қазақтарының жауапты өкілі Ә.Бөкейхановтың және жергілікті халықтың пікірі сәйкес келді. 1916 жылдың тамыз айына Думаның наразылықпен айналысатын комитетіне жол сілтеуші және аудармашы ретінде Түркістан өлкесіне барған сапарында жергілікті халық осы істі өз қолына алуын ұсынған соң халықтың қалауынан бас тарта алмаған Мұстафа бюродағы қызметке жұмысқа кіреді [3,75-б.].

Сонымен, М.Шоқай 1916 жылдың қараша айынан бастап Дума мұсылман фракциясының бюросындағы іске кірісті. Мұстафа «Таврическая» көшесіндегі Мұсылман фракциясы бюросы ғимаратының астыңғы қабатына орналасты. Мұстафамен бірге бюродағы жұмысшылардың саны 8 адамға жетті. Осылайша Мұсылман бюросындағы жұмысшылардың саны, Думадағы ұлт өкілдерінің санынан 2 есеге жетті. Азərbayжан түріктері Алимарданбек Тобчибашы және Халел Хасмамедов сияқты зиялылар жиі-жиі Петербургке келіп бюро жұмысына араласатын болған. Сонымен М.Шоқай мен Орта Азияда болған 1916 жылғы ұлттық қозғалыс тұсында, Ресей Мемлекеттік Дума Мұсылман фракциясы жанындағы бюрода саяси жағдайға байланысты аянбай қызмет етті.

Мұстафаның бюродағы ең маңызды жұмысы Думадағы мұсылман ұлт өкілдеріне Түркістан аймағындағы жағдайлар жайлы мағлұмат пен хабар жинау болатын. Мұстафа бұл іспен бюроға ресми түрде орналаспай тұрып та айналысқан еді. Сол үшін М.Шоқай Түркістан өлкесіндегі аудандар мен ауылдарды аралап халық ішінде ізденістер атқарған. Сондағы Мұстафаның мақсаты Түркістанда орыс билеушілері тарапынан жасалынатын сот істерінің кеметіктерін көрсету және жергілікті халықтың әдет-ғұрыптық сотын құру үшін ұсыныс жасау еді. Сонымен қатар Мұстафаның бюродағы екінші атқаратын ісі Заки Валидимен бірге, Думада Мұсылман фракциясы атына жасалатын орысша баяндамалардың мәтінін дайындау еді.

М.Шоқай Думаның мұсылман фракциясы бюросындағы ісін 1917 жылдың 1 көкегіне дейін жалғастырды. 1917 жылғы ақпан революциясының нәтижесінде IV Думаның жұмысы тоқтатылды. Дурамен бірге бюрода жабылды. М.Шоқайдың қажырлы еңбегін, терең білімін, саяси сауаттылығы мен ерекше іскерлігін байқаған мұсылман депутаттар оған өздеріне әріптес ретінде де қараған еді. Мария Шоқай өз естелігінде Мұстафа Шоқайдың түрік халықтарының саяси өміріне араласқанын айта келіп, оған Еділ татарлары, Қырым татарлары, Кавказ халықтары, Орал башқұрттары оған түрлі саяси міндеттер жүктейтінін, оның бұл міндеттерді ылғи өте жақсы орындап отырғанын жазған болатын. Егер 1917 жылғы Ақпан төңкерісі болмағанда М.Шоқай Мемлекеттік Думаға мүшелікке сайлануы да мүмкін тұғын. Патша жарлығына сәйкес Түркістанның Думаға өкіл жіберуге рұқсаты жоқтығынан Мұстафаны Уфа уәлаятынан сайлау ойластырылған еді. Уфа уәлаятының помещигі, қазақ сұлтандарының бірі С.Жантөрин оған өз иелігіндегі жерін сыйлап, Дума

мүшелігіне кандидатурасын осы өлкеден ұсынуға келісім берген [7, 403-б.]. Алайда жол басқа арнамен тартты. 1917 жылғы наурыздың соңғы күндерінде Мұстафа Шоқай Ташкенттен жеделхат алады. Онда өзінің Ташкентке шақырылғаны және жолда Орынборға өтетін Торғай облысы қазақтарының құрылтайына қатысуы керектігі туралы жазылды. Содан Мұстафа Шоқай Петербургтен Орынборға қарай жол тартты. Оны басқа тағдыр, әлдеқайда күрделі Түркістан Мұқтариятын құру жұмысы күтіп тұрған еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдуқап Қ. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығарма-

шылығы. Алматы: Арыс, 2004. -320 б.

2. Шоқай Мұстафа. Таңдамалы. 1 том.-Алматы: Қайнар, 1998. -512 б.

3. Abdulvahap Kara. Turkistan Ateşi. Mustafa Çokay'in Hayat'ı ve Mücadelesi. Da yayıncılık, Istanbul: 2002. -7 Kasım. -S.400.

4. Қазақ. - 1913. 9 март. -№5.

5. Қазақ - 1913. 12 апрель. -№10; Бөкейханов Ә. Шығармалар. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 384. [98] б.

6. Қазақ газеті. Бас ред: Ә.Нысанбаев. -Алматы: Қазақстан энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. -560 б.

7. «Қазақ» газеті /Бас редактор Ә.Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 560 бет.

4. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 3-т. - Алматы.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (1920-1930 жылдар)

Асхат СҮМЕСІНОВ (Сумесинов),
Қазақстан-Ресей медициналық университеті
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Қазақ халқына зор нәубет ала келген ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы соңғы он жыл көлемінде бірқатар жаңа зерттеулер жарық көрсе де тарихшылар назарын аударатын келелі мәселелер әлі де аз емес. Соның бірі – 1921 жылғы ашаршылық. Ол туралы Қазақстан тарихнамасында жарық көрген бірқатар еңбектерде авторлар қысқаша тоқталады. Азамат соғысы кезінде Қызыл Армия мен жас Кеңес мемлекетінің орталық өндіріс орындарын азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін большевиктер енгізген азық-түлік салығының барлық ауыртпалығы еңбекші бұқараға түседі. Халық салық есебінде азық-түлік өнімін мемлекетке тапсыруға міндетті болады. Большевиктердің көсемі В.И.Ленин соғыс қиындықтарынан шығудың жолы – азық-түлік салығы деп көрсетіледі. Озбыр саясат жүргізген сайын шаруалар қауымын басқару барған сайын қиындай түседі (1). Ауыл шаруашылық салығын орындаудан, артық өнім жинаудан бас тартқан шаруалар қарсылық білдіре бастайды. Бұл онсызда тұрақсыз қоғамдық-саяси жағдайды одан сайын шиеленістіреді. 1920 жылы 22 шілдеде күштеу саясатына қарсы басталған халық наразылығы кеңестік тарихнамада «кеңестік бандитизм» деп аталып, большевиктерге жау партиялардың, ұсақ буржуазияның ұйымдасуы деп теріс көрсетіліп келді (2). 1920-1922 жылдардағы Қазақстанда азық-түлік саясатының негізі ауыл болды.

Қазақ халқы ғасырлар бойы өзіне тиесілі жайлау, қыстау, күзеудің әр маусымға сәйкес ауыстырып отыруының көшпенділік өркениетке, салт-тұрмысқа сүйенген құбылыс еді. 30 жыл бойы қазақ халқының құрамы да өзгеріп отырды. Әсіресе, 1917-1926 жылдары өзгерістер көп болды. Осының бәрі әлеуметтік себептерге байланысты болды. 1921 жылы болған ашаршылыққа байланысты шаруашылық нашарлап кетті. Өзінің сан ғасырлық қасіреті бар тарихында қазақ халқы тағдырдың талай төлкегіне түсіп, көптеген оқиғаларды басынан өткерді. Алайда, осыдан он жыл бұрын 1921-1922 жж. Қазақ Орталық Атқару Комитетінің толық емес анықтамасы бойынша 1,5 млн. адамның аштыққа ұшырағанын, бұл жолы да Кеңес өкіметі дер кезінде шара қолданбай,

Мәскеу мен өлкелік партия комитеті самарқаулық танытып, тек сырттай бақылаушы болып отырғанын жұрт біле бермейді (3). Кеңес өкіметі Қазақстанды шикізат көзі, сауда жолы ретінде жан-жақты пайдаланады. Өлкедегі жағдайлар туралы өлкедегі басшылары хабардар бола отырып, бәтуасыз жиын даурықпа конференциялар жүргізумен шектеледі. Азық-түлік саясатын арнайы жүргізіп, оған арнайы экспедициялар арқылы азық-түлік өнімін алып отырған. Большевиктер көсемі Ленинге де хат жазып шырылдаған қазақ ұлтының өкілдері еді.

Дүрбелең оқиғаларға толы ХХ ғасырдың басындағы, нақтырақ айтсақ 1916-1921 жылдардағы күйзеліс халқымыздың санын біраз ойсыратып кетті. Оның нәтижесін санақтан көруге болады. Қазақстан һәм Түркістан жері һәм халқы жайында санағымыз ескі хукіметтің заманындағы мағлұматтар. Қазақстан 1898 жыл, 1917 жыл аралығындағы санаққа жергілікті халықтар 77%, 1917 жылы 53,7%; орыстар 20 %, 1917 жылы 42%. Басқа келімсектер 3 %, 1917 жылы 4,3 %. Барлығы 100 %. Сегіз жарым миллион жергілікті халықтарға келсек, олардың ішінде ең көбі қазақ қырғыздар (5066000). Бұлар Қазақстан һәм Түркістан топырағына тегіс жайылған тәжік, өзбек һәм сарттар (4).

Сонымен қатар өзектілігі айтарлықтай, кейіннен, яғни 20-жылдардың басындағы жаппай ұжымдастыру уақытында өте көп байқалған «таза» қазақи әлеуметтік құбылыстардың, атап айтқанда, жаңа өкіметтің фанатистік көзқарастағы алғашқы шолақ белсенділерінің сол 1921-1922 жылдары-ақ тарих сахнасына шыға бастағанын аңғарамыз. Сонымен қатар, 1921-1922 жылдардағы жер-су реформасын жүзеге асыру мәселесі республиканың барлық аймақтарын қамтыды. Қазақ жеріне көптеген зардаптарын тигізді. Құнарлы жерлерді пайдаланудағы әділетсіздіктен ұлттар арасындағы шиеленістен туындаған еді. 20-жылдардың басындағы аграрлық реформалар қазақ кедейлері мен батырақтарының ондаған мың шаруашылықтарын жермен қамтамасыз етіп, оларды арендаға ақысының ауыртпалықтарынан құтқарды. Ор өзені мен оның салаларына дейін 700 километрден

астам қашықтыққа жайлауға көшіп-қонып отырды. Көшіп-қону жолдары 1917-1920 жылдары, негізінен соғыс әрекетіне ғана байланысты біраз өзгерді. Қазақ халқының көпшілігі мал шаруашылығымен айналысты. Бірақ ондаған мың қазақтар сол кездің өзінде-ақ, рас өте шектеулі мөлшерде мал шаруашылығымен ұштастыра отырып, егіншілікпен де айналысты. Қазақ АКСР территориясында 1920 жылғы санақта тіркелген 454780 қазақ шаруашылығынан 198520-сының егістігі болды. Қоныс аударушылар деревнясы әлеуметтік жағынан орыс деревнясымен бірдей дерлік еді. Жеті жылға созылған соғыста (бірінші дүниежүзілік соғыс және азамат соғысы) жүздеген мың адам өлді. Мұндай жағдайлармен қоса азық-түлік жетіспеуі, сүзек, грипп, тұмау эпидемиясы өршіді. Азамат соғысында көбірек зардап шеккен деревняларда аштық өршіді (5). Он жылға созылған (1921-1931 жж.) қысқа мерзім ішінде демографиялық күйзеліске ұшыраған халықтың санын толықтыру кезеңінен кейін қазақ елінің басына тағы да жолсыз және кенеттен оның тарихында ауыр апат жолықты, жасанды ашаршылық туындап, бұрын-соңды болып көрмеген зұлматқа (геноцидке) ұшырады. Үш жылға созылған ашаршылықтан республикада сол кездегі қазақ жұртының тең жартысына жуығы қырылып, 15 % Қазақстаннан басқа аймаққа оралмастан көшіп кетті (6). Халқымыздың үштен бірі өз атамәкенінде сақталып қалды.

1929 жылғы Қазақ өлкелік ұжымшар одағы мен Қазақ өлкелік комитетінің баяндамасында Қазақстан ұжымшар қозғалысындағы жаңа кезең ауыл мен деревняда жаппай ұжымдастыру кезеңі болғаны айтылады (7). 1929 жылғы қазандағы ұжымшардың шаруашылық қатынастарындағы орнына көз салсақ, ұжымшар жұртшылығы өлке халқының 5,4 %-ын, егіс даласының 7,8 %-ын, астық өнімдерінің 9,4 %-ын құрады. 1930 жылғы 10 ақпандағы қаулыға сәйкес, жазалау шараларының орташаға таралып кетуінен қорыққан компартия әрбір аудан және ауыл көлемінде жойылатын, яғни мал-мүлкі тәркіленіп, өздері жер аударылатын кулактар мен байлардың жалпы саны сонда тұратын халықтың 3-5 % болуы керек деп шешті (8). Сол кездегі есеп бойынша олардың үлесі жалпы халықтың 2-ақ пайызы болған. 20-30 жылдардағы Кеңес қоғамындағы өзгерістер тоталитарлық режимнің қыспағы мен халықтың белгілі бір бөлігін құрбан ету арқылы іске асырылды.

Еліміздегі жаппай коллективтендіру – жауапты науқандардың бірі басталды. Бұл науқан мешеу дамыған Қазақстанда еліміздің алдыңғы қатарлы аудандарымен бір мезгілде жүргізілуі және оның жаппай отырықшылыққа көшірумен қатар ізгі ниетті көздегенімен қатар, көп қиындықтар туғызды, сол кездегі республика басшылар үлкен ұйымдастырушылық шеберлікті, икемділікті, іскерлікті қажет етті. Қазақстан жағдайын жақсы білетін Тұрар Рысқұлов сияқты Мәскеудегі көрнекті партия қайраткерлері бұл науқанға аса тыңғылықты алдын-ала дайындық қажет екеніне тоқталып, коллективтендіруді Қазақстанда бірінші кезекте емес, екінші кезеңде, тіптен үшінші мерзімде Орта Азия республикаларымен бір мезгілде жүргізу қажет екенін ашып айтқан болатын (9). Кейбір ескі мағлұматтарға сүйенсек, колхоздастыру алдында шаруашылықтың 13 проценті, ал мал басының 50 проценті әлі де болса ауқатты байлардың қолында болған. Колхоздастыруға жататын 100 мыңға жуығы қазақ шаруаларының көпшілігі жартылай көшпелі еді.

Ресми деректерде жеке отбасы ғана жер аударылған сияқты болып көрсетіледі. Осылайша Голощекиннің 1928 ж. 9 желтоқсандағы Мәскеуге берген хабарында 3 округ – Ақтөбе, Гурьев, Орал округтері бойынша тәркіленген 156 отбасының 150 адамның аржағында мыңдаған адамдардың тағдыры, ойрандалған отбасылардың тағдыры жатыр. Қазақ байларын тәркілеу және оларды жер аудару қазақ халқын, оның көзі ашық азаматтарын, ел сүйенішін түгелдей дерлік ашықтан-ашық қуғын-сүргінге ұшыратты. Қазақ байларын тәркілеу саясаты Ф.И.Голощекиннің құйтырқы, екіжүзді саясатының құралына айналды, қазақ зиялыларын қуғындауға жол ашты, қазақ халқын мал-мүлкінен айырудың беташары болды. Тәркілеу қорытындысы жөніндегі хабарында Голощекин қазақтарда әлі де болса көмпескеге ілікпеген біраз малдың қалып қойғандығын айтумен болды (10). Оның бұл тұжырымындағы мақсат, қазақтардың мал-мүлкін тәркілеуді әлі де жүргізе беру қажеттілігі еді. *«Алғашқыда біздер 226 мың бас (ірі қараға шаққанда) мал аламыз деп ойлаған едік, бірақ тәркілеуге жататын қожалықтарға малдарын жасырып қалу онша қиынға соқпайтындығын ескерсек, біздің жобамыздың осы (65 процентке) орындалуының өзін қанағаттандыратарлық деп табуға болады»*, – деген сөзіне қарағанда, тәркілеу ауқымында орта шаруалар түгел қамту керектігі жоспарланған сияқты.

Азамат соғысы аяқталған соң күйзелген ауыл шаруашылығы біртіндеп қайта қалпына келе бастады. Мал басы да бұрынғы деңгейіне жете бастады. 1928 жылы жүргізген ірі байларды мал-мүлкінен айыру жақсы әлеуметтік нәтижелер берді: қазақ ауылдарында кедейлер саны 3 еседей кеміді, яғни байлар да 3 еседей кеміді, есесіне орта ауқаттылар 2 еседен астам өсіп, енді қазақ ауылында орташалар басым түсті, халықтың 3/4 бөлігін құрайтын болды. Әсіресе, балалар арасында көп тараған, сол кездегі шешек, қызылша, тері аурулары азайды. Прогресшіл жаңа қоғамдық құрылыс – социализм көп күттірмей-ақ халқымыздың ғасырлар бойы қатты тежеліп келе жатқан табиғи өсімін азайтпай жылдамдата түсті. Көп ұзамай-ақ басталып кеткен кейбір тарихи өткінші жағдайлар тағы да кесекөлденең шықпағанда халқымыз демографиялық өрлеу жолына соғыс аяқталғаннан емес, отызыншы жылдарда біржола түсер еді (11).

ӨДЕБИЕТТЕР

1. **Кариева Т.** Ашаршылық зардаптары. // Қазақ тарихы. 2001. - №5. 35-36-бб.
2. **Төкенов Ә., Нұбаев Қ.** Кеңес үкіметінің Қазақстандағы азық-түлік саясаты / 1920-1922 жж. // Қазақстан тарихы. 1995. - № 2. – 47 б.
3. **Ижанов З.** Қазақстан, Түркістан жері хәм халық саны // Ана тілі. 1999, 18 ақпан, 12-бет.
4. **Сәдуақасов С.** КССР бес жылдағы шаруашылық // Мерекелік жинақ журнал, Қызылорда, 1925. 26-35-бб.
5. **Қазақ СССР Тарихы.** Алматы, 1981. - 263 б.
6. **Төттімов М.** Қазақ әлемі. Алматы, 1993. - 50 б.
7. **История государства и права СССР.** М., 1986. С. 320.
8. **Абылгожин Ж.Б.** Очерки социально-экономической истории. Алматы, 1995. С. 204.
9. **Төттімов М.** Мешін жылғы апат // Жұлдыз. 1989. - №2. 160 б.
10. **Жаулин К.** Тәркілеу тахсіреті // Жалын. 1998. - № 3. 146-146-бб.
11. **Қозыбақова Ф.А.** Қазақ байларын тәркілеу тарихынан. Алматы, 1998. 176-177-бб.

АБАЙ: ПРОЕКЦИЯ В XXI ВЕК

Раушан БАЛГОЗИНА,
доктор исторических наук, профессор кафедры истории
Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин
Казахстанско-Российского медицинского университета

В исторической мысли Казахстана глубокий след оставил великий поэт-просветитель, знаменитый бий Ибрагим Кунанбаев. «К 20 годам своей жизни Абай стяжал славу первого оратора (шешен), первого знатока народной жизни, ее юридических обычаев, знал на память многочисленные решения разнообразных дел знаменитыми биями Киргизской степи, - писал А.Букейханов, - и, благодаря своим стараниям знать и необычайной своей памяти, представлял ходячий сборник народных преданий, пословиц, сказок и афоризмов, созданных мудрецами Киргизской степи» [1, с.2-3].

Казахский «самородок», по образному выражению А.Букейханова, Абай обладал многосторонними знаниями и дарованиями, обогатил духовную жизнь казахского народа. Гениальный поэт, яркий публицист, он также был признан как выдающийся философ и прогрессивный правовед. Абай был писателем нового типа, смелым трибуном и бесстрашным борцом за права человека. Произведения казахского писателя переведены на английский, турецкий, арабский, русский, китайский, испанский, французский, итальянский языки.

Абай – самый радикальный, политически смелый и последовательный представитель Казахского Просвещения, которое явилось широким социальным и идеологическим движением. Казахские просветители вскрывали экономические, политические, социальные и юридические пороки феодальных устоев. Они провозглашали образование, самоуправление, свободу народных масс.

Абай стремился осмыслить судьбу своего народа. Он завоевал авторитет среди широких кругов казахского общества. Владея общественным мнением, просветитель был значительно влиятельнее многих официальных особ. Абай являлся своего рода некоронованным властителем мыслей, дум и чаяний передовых, свободлюбивых людей своего времени.

Прогрессивная казахская молодежь высоко ценила лирическую поэзию Абая, в которой он воспел любовь и нравственное совершенство людей, ратовал за гармоничное сочетание страсти и разума. Стихи его заучивали наизусть [2, с.55,58]:

*Не увлекайся внешней красотой,
Не поддавайся страстности слепой.
Не обольщайся женщиной красивой, -
Узнай, характер у нее какой.*

***

*Той женщине хвалу я воздаю,
Что душу знает наизусть твою,
Внимает каждому биению сердца
И хочет жизнь тебе отдать свою.*

Казахский мыслитель был глашатаем самых передовых идей своего времени. Он высказал свои, особые взгляды на брак и семью. Абай семью представлял как сплав любви:

*Коль ты любишь женой и любишь сам,
То это неведомек одним глупцам.
Где умный муж с женою благонравной,
Счастливую семью мы видим там.*

Нравственное содержание брака, по мнению мыслителя, порождает ряд правовых отношений. Так,

главой семьи Абай считал мужа и отца, на которого возлагал всю полноту ответственности за материальное благополучие:

*Нет гордости мужа в нем,
Он вовсе лишен стыда,
Заброшен собственный дом,
Семья голодна всегда.*

Первостепенное значение он придавал борьбе с архаичными привычками, обычаями и нравами. Абай ратовал за введение справедливых законов, выступал последовательным защитником прав женщин. Он сформулировал специальные статьи, исключая возможность насильственной выдачи замуж. «Взамен умершей невесты, – было записано в 46-й статье Законоположения, – выдавать сестру без ее согласия не обязательно, жениху возвращается уплаченный калым». Статья 47-я гласила: «Вдове выходить за брата или родственника не обязательно, предоставляется ее воле и согласию» [3, с.74,75].

Абай стал инициатором введения возрастного ценза для вступающих в брак. В соответствии с 42-й статьей Карамольского Законоположения жених должен быть старше невесты не более как на 25 лет. Несомненно, что Абай формулировал новые правовые нормы, исходя из своей судебной практики и реальных фактов казахской действительности. Он нередко рассматривал споры, когда 12-летние старики на правах аменгера, зачастую и по собственной прихоти, брали в жены молодых женщин при разнице в возрасте от 30 до 50 лет.

Абай определил возрастной ценз и для невесты, которая могла быть старше своего жениха не более, чем на 9 лет. Он считал необходимым поставить заслон таким фактам, когда мальчику достается женщина, имеющая уже детей. Положения о возрастном цензе для вступающих в брак были исключительно прогрессивными по своему политическому и правовому значению.

Абай Кунанбаев высказался в защиту имущественных прав женщин. Так, вдова объявлялась полной «владелицею и распорядительницею всего благосостояния покойного», если она не вступит в новый брак. В случае замужества вдове полагалась 1/6 часть без детей или 1/8 часть с детьми всего семейного имущества, помимо ее собственного приданого. Великий гуманист выступал за сохранение и упрочение семьи. Развод, по мнению знаменитого бия, может быть санкционирован при исключительно крайних обстоятельствах.

Абай, как неординарный социальный мыслитель, был обеспокоен нетерпимостью и крайним ожесточением, широко распространяющимися, в особенности, среди молодежи. Его непосредственно тревожило разрушающее воздействие этих факторов на неустойчивый внутренний мир молодых людей. Выдающийся мыслитель неизменно подчеркивал, что вопросы воспитания молодежи требуют исключительного внимания. По глубокому убеждению Абая стремление к доброте, умение творить добро – это целая наука, которую следует постигать на протяжении всей многогранной человеческой жизни.

В своей «Книге слов» казахский мыслитель акцентирует внимание на разумных и нравственных началах в человеке, выдвигает на передний фон

ценностные основы жизнедеятельности, ратует за культивирование чувства ответственности и сохранение моральных устоев общества. По глубокому убеждению Абая добро, доброта и доброжелательность являются главными критериями нравственности. Он также предостерегал, что их забвение способно нанести урон государственной стабильности.

В содержание нравственности Абай включал целенаправленное формирование сознательной дисциплины и культуры поведения. По мнению выдающегося мыслителя дисциплинированность как непереносимое качество молодых людей проявляется в различных сферах жизни и деятельности; отражается в выдержанности, наличии внутренней организованности, умении следовать общепринятым установкам, нормам и принципам.

Исключительно самобытный и сильный ум Абая органически впитывал новые культуры, производя в них критический отбор. Яркая индивидуальность Абая – художника лишь росла и расцветала от этих усвоенных им ценностей. Обращаясь к культурам, Абай воспринимал не только оригинальные средства

художественной выразительности; он обогащал свой духовный мир новыми идеями. Абай в самой сущности своего идейного и творческого богатства интернационален именно потому, что он ярко национален и народен.

Абай проявлял неподдельный интерес нравственному совершенствованию, неустанно наставляя на путь истинных ценностей, вселяя уверенность в торжество добра и справедливости, призывал «Человечность и искренность вместе свести».

ЛИТЕРАТУРА

1. **Букейханов А.** Абай (Ибрагим) Кунанбаев (Некролог) – Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества. Выпуск III. Семипалатинск. Типо-литография. Торг. Дома «П. Плещеев и К^о», 1907. – 8 с.

2. **Абай Кунанбаев.** Собрание сочинений в одном томе. Стихотворения, поэмы, проза. Перевод с казахского. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1954. – 410 с.

3. **Абай и архив.** – Алматы: Ғылым, 1995. – 216 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМАТИКИ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ

Канағат ЕРМЕКБАЙ,
преподаватель психологии кафедры истории
Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин
Казахстанско-Российский медицинский университет

В современном обществе наблюдается рост психоэмоционального напряжения. Это объясняется нестабильной геополитической ситуацией и социально-экономическими изменениями, которые в обществе воспринимаются с тревогой. Нестабильная обстановка в общественной жизни провоцирует возникновение стрессогенных факторов, которые негативно сказываются прежде всего на здоровье населения. На сегодняшний день проблема взаимосвязи самочувствия человека с его психоэмоциональным состоянием наиболее актуальна для изучения психологов.

Представление о тесной взаимосвязи самочувствия человека с его психическим, и прежде всего эмоциональным, состоянием является одним из важнейших в современной медицинской психологии. В происхождении, течении, лечении и исходе разного рода заболеваний играют важную роль психические факторы, поэтому необходимо применять психосоматический подход ко всем болезням, с которыми встречается специалист. В связи с этим сейчас все шире внедряется психосоматическое направление в медицине, которое занимается изучением психологических механизмов и факторов возникновения и течения болезней, поиском связей между характером психического стрессового фактора и поражением определенных органов и систем.

Ряд ученых Д.Н.Исаев, Островская И.В. предлагают рассматривать психосоматические расстройства, разделив их на несколько групп:

1) психосоматические расстройства, в развитие которых ведущую роль играют психогенные компоненты, примером являются заболевания пищеварительного тракта (язвенная болезнь), дыхательной системы (бронхиальная астма), сердечно-сосудистой системы (гипертония);

2) расстройства, связанные со стрессовыми ситуациями: вегетативные неврозы, нарушение функциональной деятельности;

3) нарушения, возникающие в связи с индивидуальными эмоциональными особенностями личности (склонность к алкоголизму, суицидальные наклонности и др.) [1].

Появление термина «психосоматический» относится к 1818 году (Heinroth Хайнрот), а термина «соматопсихический» к 1822 (Jakobi Якоби). В отечественных переводах 40-50 х годов многие авторы избегали понятия психосоматический из-за семантического сходства с понятием психоаналитический, поэтому возникло два термина в сущности относящихся к одному и тому же кругу явлений. Термин «соматопсихический» употреблялся в нашей литературе также и потому, что по мнению отдельных ученых полнее отражал материалистический подход в психологии и физиологии. Наиболее часто же наблюдается двусторонний, но единый характер психосоматических соотношений со взаимным переходом психогении в соматогению и наоборот.

Новалис создал своего рода «психофизиологию», которая представляет собой учение о болезни, интуитивно объединяющее тело, душу и дух индивидуума. Он считал понятие «психосоматическое болезненное состояние» неточным, утверждая, что «болезни должны рассматриваться как телесное сумасшествие, в частности, как навязчивая идея». Новалис защищал максимально широкую концепцию психосоматики: «любое заболевание можно назвать психическим».

Современное определение психосоматики: это область науки, изучающая соматические заболевания, имеющие психогенное происхождение, в частности, вызванные нарушениями в эмоциональной сфере.

Психосоматика сейчас – это область междисциплинарных исследований (биологических, физиологических, медицинских, психологических, социальных и др. наук):

- она служит лечению заболеваний и, следовательно, находится в рамках медицины;

- исследуя влияние эмоций на физиологические процессы, она является предметом исследования физиологии;

- как отрасль психологии она исследует поведенческие реакции, связанные с заболеваниями, психологические механизмы, воздействующие на физиологические функции;

- как раздел психотерапии она ищет способы изменения деструктивных для организма способов эмоционального реагирования и поведения;

- как социальная наука она исследует распространённость психосоматических расстройств, их связь с культурными традициями и условиями жизни [2].

Психологическое направление изучения психосоматических расстройств представлено весьма различными исследованиями. Причем, отнесение многих из них именно к сугубо психологическому направлению следует считать условным.

Так, предпринимались попытки связать конкретные темпераменты (характеры) и конституциональные особенности с определенными заболеваниями. Ярким представителем этого подхода является Э.Кречмер. Этот автор, например, у лептосома отмечал склонность к легочному туберкулезу, язвенной болезни желудка и т. п., а у пикника – к ревматизму и пр.

В последние годы особое значение также придается особенностям личности. Конечно, при всем разнообразии психосоматических расстройств трудно выделить характерные для этого вида патологии личностные особенности. Хотя выделяются черты повышенной тревожности, которую пациенты затрудняются выразить словами. Например, такие черты как самоуверенность, агрессивность, нетерпимость и прочие подобные черты отмечены как характерные для лиц с повышенным риском коронарных заболеваний, включая инфаркт миокарда. Многие исследования, относящиеся к особенностям личности пациентов с психосоматическими расстройствами, базируются на концепции профилей Ф.Дэнбар (1954).

Слабостью этой и других характерологически ориентированных типологий (Шелдон У., Данбар Ф.), по мнению В.Бройтгама, является то, что они статичны и, как правило, не имеют связей с историей жизни личности и ее социального развития. Более того, установленные корреляции не раскрывают патогенетические основы развития данного расстройства [3].

Наряду с этим подходом в истории развития психологических представлений в области психосоматики сложились и другие, достаточно очерченные концепции. **Остановимся на краткой характеристике некоторых из них:**

- **психоаналитические концепции** (Freud S., 1895; Alexander F., 1951), в которой конверсионная модель приписывает телесным нарушениям функцию символического выражения подавленных интрапсихических конфликтов);

- **характерологически-ориентированные** (Dunbar F., 1943; Friedman M., Rosenman R., 1960), ставящие своей задачей объяснение природы возникновения психосоматических заболеваний через характерологические, личностные особенности;

- **психофизиологические** (Wolff H., 1946; Lacey J., 1955), основанные на систематических психофизиологических проверках, объясняющих специфичность болезней;

- **личностно-ориентированные** (Ruesch J., 1948; Mitscherlich A., 1953; Schur M., 1955; Sifneos P., 1967), связанные с развитием личности человека и, в первую очередь, с защитными механизмами, зрелостью, регрессией личности, взаимодействием личности с внутренними факторами;

- **гомеостатические** (Sperling M., 1955; Engel G., 1962; Mahler M., 1965; Hofer M., 1984; Эйдемиллер Э.Г., Юстицкас В.В., 1999) – исходящие из развиваемого в последние годы гомеостатического подхода в психологии, объединяющего теоретические построения self-психологии, теории психологии развития, психологии объектных отношений, физиологии; среди которых можно выделить теории патологии раннего развития и теории объектных отношений, согласно которым функционирование человеческой психики можно понять с точки зрения межличностных связей – как их развития, так и возможных нарушений;

- **нейрогуморальные теории** (Cannon W., 1932; Selye H., 1953; Lazarus R., 1976), исходящие из того, что психосоматическая патология является проявлениями общего неспецифического адаптационного синдрома и объясняющие болезни нарушениями внутренней среды организма; физиологические – среди которых можно выделить кортико-висцеральную теорию К.М.Быкова и И.Т.Курцина.

Кроме данных теорий можно ещё выделить комплексные, подчеркивающие сложность патогенеза психосоматических заболеваний и учитывающие как психологические факторы, так и соматические. Среди них концепции А.Б.Смулевича, Д.Н.Исаева и онтогенетическая концепция структурного аттрактора болезни Ананьева и др [4].

Приведенный анализ литературных данных иллюстрирует множественность составляющих патогенеза психогенных психосоматических нарушений, многоуровневость патогенетических взаимоотношений, их иерархическую неравноценность.

Ни одна из упомянутых концепций патогенеза не может претендовать на статус всеобъемлющей. Однако, каждая из них, акцентируя внимание на тех или иных аспектах патогенеза психосоматических расстройств, своим эпицентром имеет эмоциональную сферу. Доминирующее значение эмоций и особенностей эмоционального реагирования по отношению ко всем остальным звеньям патогенеза подкрепляется онтогенетически наиболее архаичным положением эмоций (представленных базальной аффективностью) среди других психологических составляющих и их неперменной включенностью во все сферы психической организации человека [5].

В самом общем виде механизм психосоматических заболеваний можно представить следующим образом: психический стрессор вызывает аффективное (эмоциональное) напряжение, которое активизирует нейроэндокринную систему и вегетативную нервную систему, в результате чего регистрируются функциональные изменения, приводящие при длительном существовании стрессора к изменениям на органическом (органном) уровне.

Принимая во внимание первостепенную значимость эмоций в патогенезе психосоматических нарушений, при проведении психологических исследований следует четко разграничивать исходные доболезненные эмоциональные состояния и вторичные, обусловленные болезненными изменениями, эмоциональные сдвиги. Не умаляя значения исследований верифицированных нозологических форм психосоматических расстройств, приходится признать необходимость более пристального внимания к проспективным и

мониторинговым психологическим исследованиям.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ваганова В.Е. Причинно-следственный анализ психосоматических заболеваний у детей. <https://cyberleninka.ru/article/n/prichinno-sledstvennyy-analiz-psihosomaticheskikh-zabolevaniy-u-detey> 14.01.2020 г.

2. Карташова К.С. Основы психосоматики: учебно-методическое пособие / сост. К.С.Карташова. – Электрон. дан. – Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2012.

3. Голик А.Н. Основы психосоматики. Модуль 1. Психосоматические расстройства: основные теоретические положения. Рабочий учебник. – М.: РосНОУ, 2006. –33 с.

4. Сидоров П.И., Новикова. - Психосоматические заболевания: концепции, распространенность, качество жизни, медико-психо-социальная помощь больным. http://medpsy.ru/mpri/archiv_global/2010_1_2/nomer/nomer12.php 14.01. 2020 г.

5. Л.П.Великанова, Ю.С.Шевченко. - Психосоматические расстройства: современное состояние проблемы (часть 1) <https://cyberleninka.ru/article/n/psihosomaticheskie-rasstroystva-sovremennoe-sostoyanie-problemy-chast-1> 14.01.2020 г.

САЯСИ ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ «ПАТРИОТИЗМ» ҰҒЫМЫ: зерттеудің әдістемелік ерекшеліктері

Ерғали ОМАРҒАЗЫ,
саяси ғылымдардың кандидаты, Қазақстан-Ресей
медициналық университеті Қазақстан тарихы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті м.а.

Қазіргі жаһандану дәуіріндегі көп мемлекеттердің алдындағы үлкен келелі мәселелердің бірі – халықты, әсіресе, жас өскелең буынды мемлекетсүйгіштік, ұлтжандылық идеологиясы шегінде патриоттыққа тәрбиелеу. Замануи дамудың басты саяси-мәдени трендтері – глобалді субмәдениеттердің, бұрын болмаған жаңа контрмәдениеттің, жаңа саяси-психологиялық стереотиптердің жедел қалыптасып, плюрализм идеяларының көлемінде әлем елдеріне жаппай таралуымен мемлекеттерде дәстүрлі болып қалыптасқан тарихи-саяси сана мен мәдениетті түбегейлі өзгеріске ұшыратуда. Кез келген мемлекет үшін, ұлтты ұйыстыру мен қоғамдық бірлікті сақтаудың кепілі болып табылатын – отансүйгіштік идеяларының құнды жиынтығы саналатын – патриотизм ұғымы. Оны жаңа заманға сай қалыптастырып бейімдеу, дәріптеу және өскелең ұрпақ бойына сіңіру, жоғарыда айтылған факторларды есепке алар болсақ, өте өзекті кедергілерге жолығуда. Осы тұрғыдан алғанда ғылыми зерттеулердің басты нысандарының бірі болып табылатын – «патриотизм» ұғымы замануи қазақстандық ғана емес, әлемдік саяси ғылымдардың да жетекші мәселелерінің қатарына еніп отыр. Әдістемелік тұрғысынан алғанда патриотизм сөзі әр дәуірде әртүрлі интерпретацияда талқыланып білеміз. Кейде тіпті саяси ғылымдар контекстінде патриотизм түсінігін тарихи даму генезисіне, күрделілігіне қарай, бірқатар зерттеушілер антиномия қатарына жатқызғанын да байқаймыз. Әсіресе, осындай бағыттарды ағылшын саяси тарихындағы 1774 жылғы Сэмюэл Джонсонның «The Patriot» атты эссесіндегі, немесе кейінгі Джон Уилкске қарсы уәжіндегі «патриот» сөзін сараптауынан байқауға болады. Дегенмен, патриотизм сөзінің мағынасы, классикалық саяси ғылымдарда, отансүйгіштік, мемлекет пен ұлтқа деген сүйіспеншілік категориясы тұрғысынан қарастырылады.

Бізге жеткен жазба деректерден Ежелгі Римде патриотизм қоғамның азаматтық-қауымдық байланыстарына негізделген және римдіктердің негізгі моральдық құндылықтарымен астасатын басты белгісі саналған [1, 288-б.]. Яғни бұдан байқағанымыздай, патриотизм ұғымы ежелгі дәуірлердің өзінде-ақ, жетекші рөлге ие болған. Сондай-ақ, бұл ұғымды әдістемелік аспектіде тек қана саяси ғылымдар немесе тарих ғылымдарының, немесе философияның, ғана шеңберінде қарастыру қателік болмақ. Ол кешенді

түрде әр ғылымның шегінде өзіндік қырынан зерттеліп толықтырылуы керек деп ойлаймыз. Алайда, осы шағын мақаланың көлемінде басым түрде саяси ғылымдар бойынша пікірлерді ұсынбақпыз. Өйткені, оған басты себептің бірі – тақырыптың мақаланың зерттеу ауқымынан шығып кетпеуі, осынау кең көлемді, жан-жақты болған ұғымды саяси ғылымдар контекстінде жақынырақ тануға деген талпыныс болмақ.

Сонымен, америкалық саяси ғылымдардың аясындағы зерттеулерде «патриотизм» әдістемелік тұрғыда кемінде саяси ой, саяси психология, саяси әлеуметтану, саяси мәдениеттануды біріктіретін кешен ретінде қарастырылған. Американдықтар патриотизм феноменін тыңғылықты зерттеуде оны алдымен индивидтің ішкі жан дүниесіндегі сезімдерден бастау алатындығын алға тартады. Бұндай күрделі түсінік, адамның өмірге келу ортасы мен өмір бақи жүріп отыратын саяси әлеуметтену процесстерімен үздіксіз байланыста болмақ. Ол өз кезегінде қоғам мен адам қатынасындағы саяси мәдениет, азаматтық белсенділік деңгейлеріне орай қалыптаспақ. Патриотизм көбіне-көп индивидтің саяси бағыт бағдарларының мазмұнын қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Г.Алмонд пен С.Верба патриотизмді зерттеуде оны әдістемелік жағынан адамдардың саяси бағыт-бағдарларын анықтау арқылы зерттеуді ұсынған. Олар оны келесідей типтерге жіктеген:

Когнитивті бағыт-бағдарлар – саяси жүйе мен оның рөлі, ол рөлдерді кімдер ойнайтындығы туралы, жүйенің «кірісі» мен «шығысында» не тұрғандығы жөніндегі түсініктер мен білімдер;

Эмоционалдық бағыт-бағдарлар – саяси жүйені, оның рөлдерін, субъекттері мен әрекеттерін қабылдау;

Бағалаушылық бағыт-бағдарлар – әдетте, ақпараттық және эмоционалдық, сондай-ақ, құндылықтық бағдарлар мен критерийлер ретінде негізделген саяси объектілер туралы пікірлер мен пайымдаулар [2, 133-б.]. Осылайша, америкалық саяси ғылымдарда өткен ғасырдың ортасынан бастап патриотизм түсінігін зерттеуде, оны индивидтің жекелеген мотивтерімен негізделетін факторлар арқылы айғақтауға болатын әдістемелердің нұсқалары құрастырылған. Бұл бағыттарды бихевиоралдық әдістер тобына жатқызуға болады.

Жалпы алғанда, жоғарыда көрсетілген әдістер қазіргі таңда да өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Батыс саяси ғылымдарынан бастауын алған осы әдістемелік инс-

трументарийлер, тіпті посткеңестік елдер саясаттанушы ғалымдары арасында «патриотизм» тақырыбын зерттеуде ареалына қарай ұлттық ерекшеліктерге қарай бейімделіп, қолданылууда. Жаңа заманға сай түрленген классикалық әдістер заманауи детерминанттардың әсерімен толығып кеңеюде. **Осыған орай, саяси ғылымдар докторы., ғалым Г.В.Станкевичтің пікіріне сүйенсек:** «Патриотизм ұғымы бүгінгі таңда өзіне әртүрлі негіздердегі пайымдаулар мен талқыларды біріктіреді». Оларды шартты түрде 6 түрге бөлуге болады:

-көтермелі-эмоционалды патриотизм (возвышенно-эмоциональный патриотизм);

-белсенді-іскерліктік патриотизм (активно-деятельностный патриотизм);

-патриотизм қоғамдық құбылыс ретінде;

-мемлекеттік патриотизм;

-жеке (тұлғалық) патриотизм;

-рухани-діни патриотизм», – деп көрсетеді [3, 224-б.].

Бұл жерде Станкевичтің келтірген ұғымдарының әдістемелік түсініктерін қысқаша келесідей мағынамен түсіндіруге болатын сияқты:

«Көтермелі-эмоционалды патриотизм дегеніміз, – Отанға деген, туған өлке мен үйге деген жоғары сезімталдыққа негізделген ерекше патриотизмнің түрі. Көбіне әдебиет жанрларында, адамдардың сана-сезімінде эмоционалды сүйіспеншілікке қатысты танылып, кең тараған.

Белсенді-іскерліктік патриотизм – көтермелі-эмоционалды патриотизмнен айырмашылығы бұл танымында патриотизм тек Отанға деген сүйіспеншілікпен ғана шектеліп қоймай, мемлекет істерінде, қоғамдық іс-әрекетте саяси белсенді іскерлікпен, тиімді өзгерістерге белсенді атсалысумен ерекшеленеді.

Қоғамдық құбылыс ретіндегі патриотизм пайымдаулары – қоғамдық сананың маңызды бөлігі ретінде, халқына, мемлекеті мен оның тарихына, дәстүрлеріне деген құрмет пен сезімнің ұжымдық түрде білінуімен айрықшаланатын құндылықтық жиынтық.

Мемлекеттік патриотизм – азаматтардың өзінің мемлекеті мен оның дамуына, оны қорғауға, қас-терлеуге деген мақтаныш, парыз сезімдері арқылы көрінетін патриотизмнің маңызды бір түрі. Бұл тұрғыдағы пайымдаулардың басым көпшілігінде – мемлекет – аталмыш патриотизмнің басқы нысаны, бағыты, құндылығы болып саналады.

Жеке (тұлғалық) патриотизм трактовкаларында – патриотизм жеке тұлғаның адами-құндылықтық, жеке шығармашылықтық, жеке өзіндік таным мен білімнің көтерілуі мен өсуінің, өркендеуінің есебінен өзінің мемлекетіне, оны сондай жоғары дамуға жеткізген еліне деген сүйіспеншіліктің қалыптасып дамуына негізделеді.

Рухани-діни патриотизм – бай тарихи дәстүрлері бар, адамның отаны мен туған жеріне деген махаббатының негізінде өзін, елі мен жері үшін құрбан етуге де дайын, тұлғаның рухани-діни көзқарастарынан көрінетін, бай тарихи дәстүрлері бар патриотизмнің түрі», – деп сипаттаған [3, 224-228-бб.]. Бірақ автордың айтуынша, бұл ұсынылған нұсқа тек қана шартты түрде болып табылады, әрі ғылымдардағы «патриотизм» тақырыбын зерттеудегі ең танымал әдістердің ғана негізінде алынған.

Жоғарыда келтірілген әдістер тобын қолдана отырып, қазақстандық реалийлерге бейімдеп, отансүйгіштік тақырыбына өзіндік үлес қосып жүрген Қазақ ғалымдары да аз емес. Олардың қатарынан саясаттанушылармен бірге, тарихшыларды, философтарды көптеп байқауға болады. Мысалға, осы бағытта тарих бойынша ғана емес, тақырыпқа орай саясаттануға жақын еңбек жазған

атақты тарихшылар: М.Қ.Қозыбаев., Т.О.Омарбеков., Әбжанов Х.М., Қойгелдиев М.Қ. және т.с. сияқты оқымыстыларды атап көрсетсек болады. Олардың еңбектеріндегі негізгі ойға талдау жасасақ, «патриотизмді» зерттеу мәселелерінде тарихи (ретроспективті) әдістерді қолданып қана қоймай, осы тұрғыдағы шет ел тәжірибесін игерудің рөлі зор деген ойды байқай аламыз. Мысалы, М.Қ.Қозыбаев 1998 жылы шыққан, «Тарих зердесі» атты кітабының 2-ші бөлімінде: «Жаңа тәуелсіздік заманасында біз қазақ зиялыларының бейнелерін жасап, тарихтағы өз орнын анықтап, тұғырына қондырамыз десек, өркениетті елдер тарихын жазудағы методология мен әдістерді игеруіміз керек» [4, 8-б.], – деген пікірін білдірген.

Яғни, осы саладағы отандық ғылымдардағы зерттеу тақырыбымызға қатысты әдістер жиынтығын саяси-тарихи (ретроспективті) әдістер кешені деп шартты түрде атауға болады деген ойдамыз.

Қазақстандық саясаттанушылардың ішінен саяси ғылымдарының докторы, ҚазҰУ профессоры С.Ш.Мұсатаевтың, саяси ғылымдарының кандидаты, журналист Ж.Кенжалиннің және т.б ғалымдарымыздың еңбектерінен «патриотизм» ұғымын зерттеудің әдістемелік негіздерін заманауи тәсілдермен зерттеуге талпыныс жасағандарын байқаймыз. Мысалы, **Жұмабек Кенжалин өзінің:** «Елжандылық мұраты және баспасөз беделі» атты монографиясында патриотизм тұптамасын зерттеу, заманауи қазақстандық патриотизмді берік қалыптастырып дамыту мен өркендетудің ғылыми әдістерін қарастырған. **Қазақстандық патриотизм қандай болу керек? Оның ғылыми әдістемелік зерттелуі қандай деген сұрақтарға тұщымды, дәйекті жауаптар іздеген.** «Қазақстандық елжандылық, қазақстандық патриотизм – халықтық болмыстан бойға дарып, ой-сананы жетілдіретін құбылыс. Елжандылық, отансүйгіштік қасиетті сақтай білу, қазақ мемлекеттілігін нығайту жолындағы үрдіс пен оны үйлестіруге үлес қосу әрбір алаш азаматының, әрбір Қазақстан азаматының парызына айналуы тиіс. Ал енді осынау мәселенің теориялық және практикалық аспектілері қалайша зерттеліп келеді? Міне, ендігі сөз осы хақында» [5, 24-б.], – деп мәселенің ғылыми-әдістемелік түйіндерін қозғайды. Патриотизм негіздерін ғылыми зерттеудегі отандық саясаттанушылар көбіне-көп қолданатын методологияны шартты түрде саяси технологиялық әдістер кешені деп атауға болады деген пікірдеміз.

Қорытынды ретінде айтар болсақ, аталмыш тақырып әрқашанда халық пен ұлт, ел мен мемлекет игілігі, бірлігі, бақуаттылығы хақында болғандықтан өзектілігін ешқашан жоғалтпақ емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Махлаюк А.В.** «Римский патриотизм и культурная идентичность в эпоху империи» / Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2014, №1, 1. – С. 288-299.
2. **Алмонд Г.А., Верба С.** Гражданская культура: Подход к изучению политич. культ. (I) // Полития. 2010. № 2. С. 122–144.
3. **Станкевич Г.В.** «Об основных направлениях в трактовке патриотизма на современной этапе общественного развития» // Гражданственность и патриотизм в процессе обучения и воспитания в учебных заведениях: материалы Всерос. науч. – практич. Конф. / под общ. ред. В.Н.Скворцова. – СПб.: ЛГУ имени А.С.Пушкина, 2007. – С. 224.
4. **Қозыбаев М.Қ.** Тарих зердесі. 2-кітап. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1998. - 8 б.
5. **Кенжалин Ж.** Елжандылық мұраты және баспасөз беделі: / монография/ - Алматы, «ҚАЗАҚПАРАТ», 2016 жыл. – 24 б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

(инновациялық әдістер мен технологияларды психология сабағында қолдану)

Арайлым ҚЫЗЫРОВА,
Қазақстан-Ресей медициналық университеті
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының оқығушысы

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 8-бабында: **«Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттың құндылықтарын, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқыту және тәрбие берудегі жаңа технологиясын енгізу»**, – делінген.

Білім беруді дамытуда өскелең ұрпақтың мақсатты ісіне жету жолындағы талаптануы мен талпынысы болашақ мамандығының кәсіби маңызды қасиеттерін жетілдіруге бағытталуы тиіс. Сондықтан өмірге жан-жақты дайындалған, еңбексүйгіш, ынталы, шығармашылықпен ойлайтын, рухани-интеллектуалдық тұрғысынан бай азамат тәрбиелеу, білім беру – тәрбиелеудің басты мақсаты. Бүгінгі білім мен тәрбие технологиясында «жеке тұлға» тәрбиелейтін мұғалімнің де өзіндік жеке тұлға ретінде шығармашылығының орны ерекше. «Жеке тұлға» – адамның психикалық, рухани мәні, ол әр түрлі жинақталған қасиеттер жүйесіне тән:

- адамның әлеуметтік маңызды қасиеттерінің жиынтығы;
- өзіне және өзімен-өзінің, дүниеге және дүниемен қатынастарының жүйесі;
- айналадағы қоршаған әлемді және өзін-өзі жете түсінуі;
- қажеттілік жүйесі;
- шығармашылық мүмкіндігі мен қабілеттерінің жүйесі.

Жаңа педагогикалық технологиялардың, ғылыми-теориялық мазмұны оқушылардың білімдерін жетілдіріп қана қоймайды, ол кәсіби бағыттылықты қалыптастырудың жетекші құралы, өйткені: ол оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттырып, білікті, шығармашыл, белсенді оқытушыларды жетілдіруге септігін тигізеді. Білікті, шығармашыл ұстаз, шәкірттердің белсенділігін арттыра да біледі. Шәкірт білімділігі, белсенділігі мақсатты бағытталған педагогикалық технологиялардың себебінен деп толық айтуға болады.

Білім берудің негізгі мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған педагогикалық инновация қажеттілігі мына себептерге байланысты өте қажет-ақ:

1. Сапа менеджменті жүйесі терең, тиянақты білім беруді талап етуіне орай озық технологияларды пайдалану;
2. Қазіргі заманғы педагогикалық қызметті ұйымдастыру-инновациялық үрдістерге себеп болады және сапалы жаңа білімді қалыптастыруға ықпал жасайды;
3. Инновациялық қызмет педагогтың кәсіби өсуін, тұрақты өзін-өзі жетілдіруін, озық тәжірибелерді зерделеп игеруін қамтамасыз етіп, шығармашылық жауапкершілік сезімін арттырады.
4. Инновациялық білім – педагогикалық әлемде жаңа құндылықтарды қалыптастырып, қарым-қатынастың жаңа жетілдірілген мәдениетін игертеді;
5. Инновациялық үрдістер – педагогикалық сапалылық пен белсенділікті қалыптастырып, кәсіби шеберлігін шығармашылықпен үйлестіру арқылы талаптар деңгейінде еңбек етуге жеткізеді.

А.М.Саранов «Инновациялық білім беру жүйесін дамытудың теориялық негіздері» атты еңбегінде атап көрсеткендей, «Инновациялық процесс – жаңаны пайдалану идеяларынан туындайды». Инновациялық оқыту – білім берудің ерекше түрі. Ол: «Жаңа жағдайларда даму қабілеттілігін бірлесе шешуді ойластырады. «Қалай нәтижелі оқыту керек?», – деп атап көрсетеді М.Чаманов. Соңғы жылдары Қазақстан білім беружүйелерінде П.Эднневтің бірліктерді ірілендіру технологиясы, Д.Эльконин мен В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, Ш.Аманжолдың ізгілікті тұлғалық технологиясы, В.Шаталовтың оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясы, М.Чамановтың проблемалық оқыту технологиясы, М.Жанпейісованың модульді оқыту технологиясы, В.Монаховтың, Қазақстанда Ж.Қараевтың, т.б. технологияларын ұстаз қауымы шеберлікпен пайдаланып жүр деп айтуға болады. Әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар. Мысалы, модульдік әдіс оқушылардың теориялық білімді аз уақытта меңгеріп, шығармашылық жұмыстарға баулуға мүмкіндік береді. Бірлескен ұжымдық іс-әрекетке негізделген бұл технология тиімді пайдаланылған жағдайда ғана нәтижелі болмақ.

Ол нәтижелер:

- оқушының өздігінен оқып, түйінді мәселелерді іріктеп, алуы;
- өзіне деген сенімділігінің қалыптасуы;
- оқуға деген қызығуының артуы;
- іскерлік дағдысының қалыптасуы;
- мақсатқа өз бетімен ұмтылуы;
- ойлау белсенділігі, тапқырлығы, шешім қабылдау әрекетінің дамуы;
- шығармашылықпен айналысуына талпынысы;
- ойлау белсенділігі, тапқырлығы, шешім қабылдау әрекетінің дамуы;
- өзіндік пікір айтуы, т.б.

Психология ғылымының өзіне тән оның әрбір жеке саласының өзіндік ерекше ғылыми зерттеу әдістері бар. Әйтсе де психология да өзге ғылымдар сияқты жалпы барлық ғылымдар қолданатын әдістерді, оның ішінде көптеген ғылымдарға ортақ негізгі әдістерді бақылау, эксперимент жүргізе отырып, тәуелсіз айналымылардың бір немесе бірнеше тәуелді айналымы мен бақылаушы айналымына ықпалын айқындау, аралық өзгерістің негізін ашу, әңгімелесу, оқушылардың іс-әрекеттерінің нәтижесін талдау, өмірбаянымен танысу, анкета, интервью, тесттер, модельдеу, тренинг, ойын, т.б. пайдаланады.

Дәстүрлі емес технологиялық сабақтар:

- пәнаралық байланыс негізінде біріктірілген сабақтар;
- жарыс және ойын түрінде өтетін сабақтар: байқау, жарыс, рөлдік және іскерлік ойындар, сөзжұмбақ;
- белгілі қоғамдық жұмыс түрлеріне, әдістеріне негізделген сабақтар: зерттеу, басылымдарды талдау, интервью, т.б.;
- көпшілікпен қарым-қатынас түрін қайталау сабақтары: ақпарат;
- конференция, аукцион, бенефис.

Интерактивті тақта арқылы өтетін сабақта «Ой

қозғау», «Инсерт», «Автор орындығы», т.б. сияқты стратегиялық технологиялар қолданылады. Оқушыларға сабақ түсіндіру барысында бірнеше стратегияларды қолдану арқылы танымын кеңейтіп, жан-жақты іздене білуін қалыптастыру, зеректігін дамыту мақсаты орындалады. 3 топқа бөлінген оқушыларға өткен сабақтардан қайталау мақсатында мына сызбалар бағытында «Автор орындығы» стратегиясы бойынша шығып, өз зерттеулерін ортаға салады. Зерттеушілердің сөз байлығы, тіл шеберлігі, сондай-ақ тақырыптың айқындығы, нақтылығы ескеріледі.

1. **«Инсерт» стратегиясы.** Оқушылар дәптерлеріне қайталанған мәселелер бойынша тұжырымдап, таблицаны толтырады. Білемін. Білгім келді. Үйрендім. Белгіленген аз уақыт ішінде оқушы бұрын білетін мағлұматтарын қайталай еске алып, түйіндеп таблицқа түсіреді.

2. **Тірек сызба арқылы түсіндіру** оқушының көзбен көру арқылы есте сақтау қабілетін дамытады. Жалпы оқу материалына байланысты немесе тақырыптан тыс, тәрбиелік іс-шараларда да дебат сайысы оқушылардың аса зор қызығушылығын тудырып, белсенділігін дамытып қана қоймайды, сонымен бірге дәлдікке, нақтылыққа, ізденімпаздыққа, шыншылдыққа тәрбиелеуде маңызы орасан зор. Оқушылар нақты бір тақырыпқа дәлелдер жинап, білімін кеңейтеді, қоршаған ортаға сын көзбен қарауға үйретеді, өзіне деген сенімділігі артады, өзара пікір таласу арқылы оқушылар қазіргі кездегі демократиялық ұстанымдарды игереді. Жаңа педагогикалық технологиялардың ғылыми-теориялық мазмұны оқушылардың білімдерін жетілдіріп қана қоймайды, ол кәсіби бағытты нақты қалыптастырудың жетекші құралы болып табылады, өйткені ол оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттырып, білікті шығармашыл, белсенді оқушыларды да тәрбиелеуге септігін тигізеді.

Болашақ психолог және психология пәні оқытушыларының даярлығын қалыптастыру проблемасы кәсіби даярлаудың құрамды бөлігі ретінде көптеген зерттеулерге негіз болды. В.Б.Успенский, А.П.Чернявская «психологиялық педагогикалық қызметке кіріспе» атты оқу құралында психолог, педагог қызметінің ерекшелігі айқындалып, оларға қойылатын талап, даярлау жолы, кәсіби дамуы сипатталады. Білімді саналы меңгеретін, шығармашылықпен тиянақты білім алуға тырысатын, теориялық білімін тәжірибеде қолдана алатын жоғары біліктенген мамандарды даярлауға бағытталған «Даярлық» ұғымы «Психологиялық жағдай», «жеке тұлғаның күрделі құрылымы, қасиеті», «кәсіби мәдениет компоненті», т.б. зерттеулерде анықталды. Осы мәселенің шешілуінде жоғарғы білім беру процесінің, оның ішінде психологиялық білім беру жүйесінің алатын орны ерекше. Жоғарғы оқу орнында дәріс, семинар, практикалық сабақ, лабораториялық жұмыс, т.б. оқытудың ұйымдастыру формалары, түрлері мен әдістерін, білім мазмұнын жетілдіруге, білім, білік, дағдыларды игертуге, талдау, жинақтау, логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға айрықша көңіл бөлінеді.

Психологияны оқыту әдістемесі арнаулы, жоғары мектепте оқытылатын негізгі пәндердің бірі бола тұра психологиялық қатынастар күні бүгінге дейін толық қарастырылмаған. Жоғары мектеп жүйесіндегі психологияны 128 оқыту мәселесінің ғылыми және ғылыми-әдістемелік жүйесін жасаудың маңыздылығы мен көкейтестілігіне қарамастан, психологиялық ғылымдарды оқыту әдістемесі пәнін оқытудағы инновациялық технологиялардың қолданылуында әлі де шешімін таппаған мәселелер көп. Психологияны оқыту әдістемесін барлық психологиялық пәндердің жалғасы ретінде қарауға болады, оның атқаратын қызметі күрделі. Дәстүрлі оқу түрлерінің барлығын

пайдаланатын психологияны студенттерге жеткізуді жақсартуға бағытталған зерттеулер инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігін көрсетеді. Компьютерді, ақпараттық оқыту технологиясы мен педагогикалық технологияларды адам іс-әрекетінің әр алуан саласында, әсіресе, психологияны оқытуда пайдалану психолог, болашақ психолог, педагогтың кәсіби ойлауы мен оқытушы еңбегінде қажет болатын іскерлік, дағдысын қалыптастырып, жеке тұлғаның психологиялық даярлығын арттыруға ықпал етіп, оқыту тиімділігін арттырады сөзсіз. Психология пәні оқытушыларының әдістемеден алатын білімдері инновациялық технологиялар мен түрлі әдіс-тәсілдерді меңгеруіне байланысты. «Инновациялық оқыту технологиясы» – мүлде жаңа ұстанымды оқытуды өзгеше ұйымдастыруға негізделеді. Оқытуды технологиялық негізде ұйымдастырудың бір ерекшелігі – студенттің оқу-танымдық әрекетінің еркіндігінің шексіздігінде, өзін танытуға, даярлануға, шығармашылық еңбекке бейімделу мүмкіндігінің молдығында.

Оқытудың жаңа технологияларының психологиялық білім беру сапасын жақсартумен қатар, тәрбиелік құндылығы да ерекше. Ғалымдардың пікірінше инновациялық технологиялар жеке тұлғаның ой-пікірін дамытып, сөйлеу шеберлігін арттырып, өзіндік сана-сезімін туғызып рухани қалыптасуына көмектеседі. Маманның кәсіби біліктігі мен білімін жүйелі түрде инновациялық технологиялар арқылы қалыптастыруға болатындығы көрінеді. Педагогикалық инновация терминін зерттеуші ғалымдар әр қырынан ашып көрсетеді. «Инновация» – латынның «novus» жаңалық, «in» – енгізу деген сөзінен шыққан, «жаңару, жаңалық енгізу, өзгерту» деген мағынаны білдіреді. Энциклопедиялық сөздікте инновация ұғымы «жаңаша білім беру». «Жаңарту» – белгілі бір адам үшін әділ түрде жаңа ма, әлде ескі ме оған байланысты емес, ашылған уақытынан соң, алғаш қолданған уақытымен анықталатын жаңа идея». Н.Нұрмағамбетов: «*Инновация – білім мазмұнында, әдістемеді, технологияда, оқу тәрбие жұмыстарының түрлерінде, тәсілдерінде, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады*», – дейді. Автор инновацияны қайта жаңарту кеңістігін бірнеше түрге жіктейді. Жеке түрі, дара, өз алдына дербес модульдік түрі, жүйелі түрі. Ғылыми әдебиеттерде инновацияны үш түрге бөледі: модификациялық (қолда барды дамыту, түрін өзгерту), В.Б.Шаталовтың әдістемелік жүйесі (Тірек конспект, ұғым, сызба...), комбинаторлық (бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру) Инновациялық үрдісте технологияның даму кезеңдері: жалтақтап, қалыптасу. Даңғазашылдық, тұрақтану, ынтымақтастық қалыптасу. Соңғы екі кезең – инновациялық үрдіс шығармашылық пен сезінген, түсінген кезеңдер ретінде қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР білім беруді дамытудың 2005-2010 ж. арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Қазіргі педагогикалық технологиялар: оқу-әдістемелік құрал. – Алматы. 2008.
3. Тессен С.И. Основы педагогики. –М.: Школа – пресс. 1995.
4. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивное технологий обучения. –М.: 1995.
5. Сарманов Е.С., Сапаров С.К. Сабақта жаңа технологияларды қолдану. –Шымкент. 2000.
6. Мұхамбетова С.Қ., Жарменова Г.С., Дәрібаева С.Қ. Психологияны оқыту әдістемесі. –Ақтөбе. 2007.

ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІ: инновациялық және интерактивті тәсілді қолдану

Кенжегүл БИЯЗДЫКОВА,
философия ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан және Ресей медициналық университеті
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының доценті м.а.

Заманауи білім беру үдерісі ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, студенттің іскерлігін, коммуникативті құзыреттілігін дамыту міндеттерімен ұштасып жатқандықтан, экономикалық білім мазмұнын құрудың әдіснамасын дұрыс таңдап алу қажеттілігі туындайды.

Осыдан барып қазіргі заманауи уақытта білім мазмұнын, оқыту үдерісін, оқу бағдарламалары мен жоспарларын және оқу құрылымын бүгінгі күннің талабына сай жаңаланған кезеңде жоғары оқу орындарында мамандық бойынша жоғары кәсіптік білім беруді оқытушылар жетілдірулері керек. Сонын бірі инновациялық және интерактивті тәсілдерді қолдану десекте болады.

Қазіргі таңда әлеуметтік жағынан қорғанған, өзіне сенімді адам – ол технология ауысуына және нарық талабына сай терең білімді, әрі жан-жақты адам. **Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру.** Білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру оқытушылардан өз мінез-құлықтарын, ұстанымдарын, мүмкіндіктерін түрлендіруді талап етеді. **Инновациялық іс-әрекет адамдардың шығармашылық жемісті қызметінің бір түрі және оған мотивациялық, креативтік, технологиялық, шартты компоненттер жатады.** Сонымен қоса мотивациялық компонент оқытушылардың педагогикалық жаңалықтарға деген сұранысын, ол жаңалықтарды қабылдау дәрежесін көрсететін кәсіби шығармашылық бағыттарының мазмұнын анықтайды.

«Инновация» ұғымын анықтайтын нақтылы анықтама әлі де жасалмаған. Яғни «инновация» – бұл нақты қойылған мақсатқа ойға алынған жаңа нәтиже. Нақты мақсат дегеніміз не? Нақты мақсатқа қандай әдіс-тәсілдердің көмегімен жетуге болады? Оқу мақсатының жүйесінде берілген мақсаттың негізгі категорияларын пайдалана отырып, педагог өз еңбектерінің нәтижесі туралы ақпарат алуға мүмкіндік алады. Демек мақсат пен нәтиже – жаңалыққа бет бұрудың кілті [1].

Инновациялық үдерістің негізі – жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Кез келген жаңа әдіс жекелеп, сондай-ақ уақытша жоспарға жатады. Яғни бір мұғалім үшін табылған жаңа әдіс жаңалық, басқа мұғалім үшін өтілген материал тәрізді.

Инновация мәселелерімен айналысып жүрген бірқатар ғалымдардың еңбектерін, жазған анықтамаларын қарастырып, талдай келе бұл ұғымның түп-төркінін белгілі уақыт арасында жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау деп айтқандық. Сәл ертерек кездің өзінде белгілі қолданылып жүрген идеялар жаңа бағытта ұсынылса, мұның өзі инновациялы деп

аталған. Осыларды негізге ала отырып инновацияны «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», «әдістеме», «жаңашылдық», ал инновациялық үрдісті «жаңа әдістеме құралы» деп атауға болады. Сондықтан қазақстанның мәдени дамуына үлес қосатын, әлеуметтік өркениетке көтерілетін, парасатты азаматын тәрбиелеу – ұстаздар қауымының бүгінгі таңдағы мерейлі міндеті.

Ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беру мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі – маңызды мәселелердің бірі.

Инновациялық үрдісті жүйенің бір жағдайдан екінші бір жағдайға көшуі және жаңалықты енгізу үдерісіне басшылық жасау мәселелерінің маңыздылығын көптеген ғалымдар қарастырған. Осыларға сүйене келе, ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде іс-жүзінде анықталып табылған оқу үдерісінің нәтижесін көрсететін әдіс-тәсілдері мен түрлерін көбіне жаңашылдық не инновациялық деп атайды.

Осындай инновациялық жолдың дамуы экономикадан тек индустриялық өндірістің өзгеру процессін ғана емес, сонымен қоса қызмет көрсету және технология өндірісін, оның ішінде оқыту процессін талап етеді. Жоғары оқу орнының инновациялық дамуының бір жағы тыңдаушы тұлғасын дамыту мен оны бағдарлау, олардың дағдылары, ие болған оқу «әдеттері» үнемі жетіліп отырады. «Оқытылатын студенттің» моделі «оқитын студенттің» моделіне қарағанда жаңа оқыту амалдарын талап етеді. Осындай тәсілдердің бірі – интерактивті тәсіл.

Осы кезде «интерактивті» деген термин әр түрлі түсіндіріледі. *«Интерактивті» деген түсінік ағылшынның «interact» («Inter» – өзара, «act» – істеу) деген сөзінен шығады. Интерактивті бірлесіп әрекет ету, бір нәрсемен диалог (мысалы компьютермен) немесе біреумен (адаммен) дегенді білдіреді.* Демек, интерактивті оқыту – ең әуелі ынтымақтастықта оқыту [2].

Оқыту үдерісі кезінде барлық қатысушылар өзара әрекет жасайды, мәліметтермен алмасады, бірігіп мәселелерді шешеді, жағдайларды өңдейді. Әрі бұл тыныш, игілікті және өзара қолдау ортасында өтеді, осындай жағдайда білім алу мүмкіндігі ғана емес, сонымен қоса оның танымдылығын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Интерактивті оқыту-танымдылық әрекетті ұйымдастырудың арнайы формасы. **Оның нақты және болжамды мақсаттары бар:** білім беру үдерісінің тиімділігін көтеру, жоғары нәтижелерге жету; пәнді оқытуда ынтықсын жоғарылату; оқушылардың кәсіби біліктілігін қалыптастыру және дамыту; коммуникативті біліктілігін қалыптастыру; біліктілікті талдауды және рефлекссті көрністерді дамыту; заманауи техникалық құралдарды меңгеру

мен қабылдау технологиларын дамыту және мәліметтерді өңдеу; мәліметтерді өз бетімен табу қабілеттіліктерін қалыптастыру және дамыту арқылы оның дұрыстығын анықтау; дәрісхана жұмысын қысқартып, өз бетімен, дербес жұмыстар көлемін арттыру [3].

Интерактивті формалар дәрісханада, студенттердің өз бетімен жасалатын жұмыстары кезінде, сонымен қоса белгіленетін жоғарылату кезінде қолданылады.

Интерактивті сабақтар үлесі дәрісханалық үлестің 20% құрауы керек. Интерактивті сабаққа бөлінетін сабақтар сағаты оқу жоспарында тақырыптарымен көрсетілуі керек.

Интерактивті оқытудың ерекшелігі – оқу процесіндегі барлық білім алушылар қатысады. Бірлескен жұмыстары кезінде оқу материалын қабылдау процесі жүреді, әркім өзінің дербес үлесін қосады, мәлімет, пікір алмасу процессі жүреді.

Әрі бұл тыныш, игілікті және өзара қолдау ортасында өтеді, осындай жағдайда білім алу мүмкіндігі ғана емес, сонымен қоса оның танымдылығын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Интерактивті оқытудың негізгі әдістемелік принциптері: оқу, маманданған лекциканың, жұмыс терминдерін, шартты түсініктерді мұқият талдау; білім алушылар әртүрлі рөлдік функцияларды орындайтын басқару және профессионалды қызметтің нақты тәжірибелік мысалдарын жан-жақты талдау; арасында үздіксіз визуалды байланысты барлық білім алушылардың қолдауы; оқу кезінде оқу мәселесін талқылау; техникалық құрылғыларды белсенді қолдану, оның ішінде слайдтар, филмдер, роликтер, видеоклиптер, интерактивті тақта, осы арқылы оқыту мәліметі суреттеледі.

Оқытушымен белсенді арақатынас орнату; келеңсіз жағдайлар кезінде оқытушының жедел араласуы; жеке сабақ және топтық оқытуда дара қабілеттіліктерді тиімді қолдану.

Қалыптасқан нормаларды оқытушылардың қатаң орындау режимінде өзара қарым-қатынас орнату. Ақпараттардың белгісіздігі және қатаң регламент жағдайында шешім қабылдауға үйрету.

Интерактивті оқыту болжайды: тұрақты жаңарту және электронды оқыту әдістемелік басылымдарды қолдану; заманауи мультимедияны қолдану; лекцияларды видеотекс ресурстарын қалыптастыру және бизнес-кейстер; аудиториялық сабақтарды интернет арқылы нақты уақытпен өткізу, бұл кезде студент пен оқытушы лекцияны тыңдап қана қоймай оны талқылай алады.

Оқытудың екі блогын қарастырайық. **Бірінші** – блокты шартты түрде «барлық жаңа – бұрын ұмытылған ескі» **Оған қосылғаны:** ми шабуылы, бағытталған дискурсия, дәрістік плакаттардың қолданылуы, оқулықтар сызбасы, демонстрациялар, рөлді ойындар, топтық жұмыстар.

Екінші – блок бұл жаңа технологиялардың және интернет ресурстарының қолданылуы.

Бірінші блокта, қай әдісті біз таңдасақ, сонда барлық студенттер оқу үдерісінде белсенді түрінде қатысады. Оқушыларда тәжірибелік дағдылар пайда болады. Интерактивті сабақтарға оқытушылар алдын ала дайындалуы қажет, өйткені сабақ барысында бүкіл аудиторияны бақылау керек. Оқушыларға сұрақтар берген кезде немесе рөлдік ойындарға

қатысқанда оқытушы қай бағытта дискурсияны жүргізіп талқылауды бақылап білуі керек.

Екінші әдістер блогі – бұл оқу үдерісінде жаңа технологияларды және интернет ресурстардың қолданылуы. **Оларға жататындар:** ғылыми, оқыту, оқу-әдістемелік, анықтамалық, демонстрациялық материалдар, интернет көздеріндегі нормативті құжаттар және электрондық мерзімді басылымдар, электронды кітапханалар, мәліметтер базалары, анықтама ресурстар, оқу сайттары, бағдарламалық өнімдер [1].

Интернет-ресурстар пайда болуы мен жаңа оқу әдістер енгізілді: қашықтықтан оқыту, интерактивті режимдегі оқыту, микро оқыту. Осындай форма, электронды пошта және ұялы телефон арқылы мәтіндік хабарлар айырбастауға, интернеттен ақпараттарды іздеуге, блок және сайттарды жүргізуге мүмкіншілік береді.

Интерактивті оқытуда білім алушылар келе-сідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді: терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту; өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру; ақпаратты өздігімен түсініп, оны таразылап, екшеп, оның ішінен керектісін даңдап алу; ақпаратты жан-жақты талдау; өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру; оқу барысында жеке басының құндылықтары мен сенімдерін қалыптастырып, белсенді өмірлік позиция (көзқарас, дүниетаным) ұстану; пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу; басқа да балама пікірлерді ескеру; шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу; ортақ жұмысқа жұмыла бірігу; басқалармен тиімді қарым-қатынас құру, өзара әрекеттесу; үйренушілер ұжымына ортақ бірлесе жұмыс жасаудың рухани және моральдік ережелерді қабылдау; студенттік топты ұжым ретінде қабылдау.

Бұл біліктер тұлғаның тұрақты қасиеттеріне айналып, тек студенттік аудиторияда орын алып қана қоймай, сонымен бірге өмірдің басқа да жақтарынан тиянақты түрде көрінеді.

Интерактивті оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызын баса айту керек: олар өзін-өзі мен басқа адамдарды танудың тиімді құралы дүниетанымды қалыптастырып, тұлғаның өзіндік дамуы мен басқалардың іс-әрекеттері мен олардың себептерін түсінуге ықпал жасайды. Сондай-ақ, топтық жұмыстар барлық үйренушілердің жұмысқа белсене қатысуын қамтамасыз етеді және олардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға зор мүмкіндіктер беретіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Засорина Т.Д. Использование интерактивных и инновационных методов преподавания правовых и экономических дисциплин. / Санкт-Петербургский Государственный университет низкотемпературных и пищевых технологий.

2.Үздіксіз экономикалық білім беру: Оқытуды және әдістемелік қамтамасыз етуді модернизациялау. / Университеттің академиялық еркіндігін жүзеге асыру жағдайындағы білім беру сапасы атты IX Республикалық оқу-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, Т.Рысқұлов атындағы Қазақ Экономикалық университеті. – 2014. 432 б.

3.Білімді бағалаудың құзыретті-бағдарлы жүйесі 44-ші ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, 2014 ж.

ФИЛОСОФСКИЕ КАТЕГОРИИ «СВОБОДА» И «ОТВЕТСТВЕННОСТЬ»: ВЗАИМОСВЯЗЬ И СООТНОШЕНИЕ

Гульнара ИСАТАЕВА,
кандидат философских наук, и.о. доцента
кафедры истории Казахстана и социально-
гуманитарных дисциплин Казахстанско-
Российского медицинского университета

Проблемы свободы и ответственности являются обширными и многогранными, сложными и неоднозначно трактуемыми, затрагивающие многие аспекты социальной практики, поэтому ни один исследователь не смог не затронуть в той или иной мере данную проблему в своих трудах. В истории культуры и философии категории свободы и ответственности всегда были тесно, неразрывно связаны, определяя друг друга.

С начала XX века наблюдается повышенный интерес к категориям свободы и ответственности. Это связано с такими событиями как: мировые войны, экономические кризисы, исчезновение и появление государств, проблемы глобализации, экологические проблемы и т.д., которые привели к изменениям в жизни общества и каждого человека. Развитие современного общества немыслимо без того, чтобы оно не было свободным. Каждый человек как член общества своей деятельностью способен глобально изменить мир, повлиять на жизнь современников на жизнь своих потомков, отсюда каждый должен осознавать значимость своей ответственности перед нынешним и последующими поколениями. В данной статье рассматриваются философские категории «свобода» и «ответственность» как жизненно необходимых для личности, а также определяющих уровень развития человека как личности.

Интерес к этим категориям свободы и ответственности стал проявляться еще со времен Сократа, Платона, Аристотеля. Существуют различные подходы к пониманию и соотношению данных категорий в философской традиции.

Существует три основных трактовки свободы, которые как бы дополняются друг друга для целостного понимания свободы. В свою очередь, с каждым из этих уровней могут быть сопоставлены определенные трактовки ответственности, которые также выступают как взаимодополняющие уровни целостной концепции ответственности.

1) **Свобода как независимость.** Такое понимание определяет свободу как *возможность по собственному усмотрению делать то, что не запрещено законом, и не делать того, к чему закон не обязывает* [1, с.170–171].

2) **Свобода как выбор.** Помимо объективной природной необходимости человека побуждают действовать так, а не иначе и определенные общественные условия. Существуют нормы морали и права, традиции и общественное мнение. Под их влиянием и складывается модель «должного поведения». С учетом этих правил человек вынужден принимать те или иные решения, поступать и действовать. *В.Даль дал такое определение «свободы» – это своя воля, простор, возможность действовать по-своему; отсутствие стеснения, неволи, рабства, подчинения чужой воле* [2, с.251].

3) **Свобода как самостоятельность, возмож-**

ность делать то, что хочешь.

В «Декларации прав человека и гражданина» (1789, Франция) **свобода в статье 4** трактуется как *возможность «делать всё, что не наносит вреда другому: таким образом, осуществление естественных прав каждого человека ограничено лишь теми пределами, которые обеспечивают другим членам общества пользование теми же правами. Пределы эти могут быть определены только законом»* [3, с.5].

Но сильна внутренняя связь свободы со всеми главными измерениями человеческой жизни и, прежде всего, – с нравственностью и ответственностью. **Ответственность – по существу выступает как мера свободы, показатель её высокого качества.**

Виды ответственности определяются тем, перед чем и за что человек несет ответственность. **Это может быть:**

- ответственность перед самим собой;
- ответственность за конкретные действия и поступки перед другими людьми;
- ответственность перед миром и человечеством, проявляющаяся как забота о мире, вызванная тревогой о нем.

Ответственность – сознательная установка, готовность личности отвечать за себя и свои действия на предъявляемые со стороны общества, группы, других индивидуумов требования. Ответственность, как и свобода, может быть только осознанной. Она принимается человеком как его прямой долг, право, обязанность поступать в сложившихся обстоятельствах именно так, а не иначе, и брать на себя всю полноту вины в случае поражения или неудач. Как бы решение не было принято, человек его осознаёт, причём осознаёт не причины и цели решения, а значение самого решения. Человек способен выйти за рамки непосредственной задачи (он в состоянии иметь какое-то отношение к самому себе), и уже в соответствии с этим принимать.

Ответственность как внутреннее чувство или принцип мышления и действия личности не возникает спонтанно или само по себе, она формируется непосредственно в процессе воспитания и является результатом всей практической деятельности. Ответственность, как и свобода, целостна, она либо есть, либо ее нет. **Однако, как и свобода, она может специфически проявляться в разных ее видах:** правовой, нравственной, политической, экологической и т.д. Чем шире рамки свободы личности в обществе, тем более значима ее ответственность не только за свои поступки, но и за действия других людей, и, наоборот, вместе с ограничением личной и общественной свободы сужается и ответственность. Ведь ответственность – это регулятор поступков личности, она внутренняя пружина ее дисциплины и самодисциплины, не позволяющая рассматривать и использовать свободу как вседозволенность. Именно такого рода связь свободы и ответственности отражает

объективный конкретно исторический характер взаимоотношения между личностью и обществом.

Свобода и ответственность всегда проявляются в конкретной деятельности, когда человек, преследуя свои интересы, совершает выбор цели и осуществляет осознанное действие по ее достижению. Достигнутые при этом цели свидетельствуют об уровне (границах) развития его свободы и ответственности. Человек не обладает полной (абсолютной) свободой, а, следовательно, и ответственностью, какой бы силой духа, стремлений и желаний их реализовать, он не обладал. Его свобода, а значит и ответственность, всегда относительны, зависимы, переменны и обладают определенной мерой – пределами возможностей их осуществления. Пределы свободы и ответственности зависят, естественно, от объективных условий жизнедеятельности личности, равно как и от нее самой, ее целей, которые она ставит перед собой и которые претворяет в своей деятельности.

Можно говорить об экономической, политической, духовной, гносеологической свободе, разных уровнях их достижения личностью (в частности, свобода личностного самовыражения). Можно говорить о внешней (свободе «от») и внутренней (свободе «для») поступать не по принуждению, а согласно своим желаниям, самостоятельно осуществлять выбор и действие. Именно поэтому подлинно свободной личностью может быть только духовно самостоятельный человек, способный «созидать свой дух из материала своих страстей и талантов» [4], и только такой человек, который всегда ответствен за свой выбор и свои действия перед собой и другими людьми.

Но существует другая проблема – самоотрицание собственной свободы: чем более свободно общество, тем больших свобод оно требует, чем больше общество налагает ответственности, тем больше оно порождает ответственности, чем больше общество налагает ответственности. «Люди боятся свободы» – такой диагноз поставил Э.Фромм [5]. Бегство от свободы – это особый феномен современности. Он связан с утратой ответственности. С ростом и расширением свободы люди вынуждены брать на себя бремя ответственности, которое прежде несли на себе социальные структуры (государство, общество). Но бремя ответственности – тяжелое бремя, оно гнетет человека, заботит его, а, следовательно, человек утрачивает чувство комфортности бытия. Вот почему человеку порой проще всего избавиться от ответственности и свободы, перепоручив собственную судьбу и личную свободу другому или другим. Этот же феномен отмечает и З.Фрейд во многих своих

работах, в частности в «Будущее одной иллюзии»: «Большинство людей в действительности не хотят свободы, потому, что она предполагает ответственность, а ответственность большинство людей страшит» [6, с.6].

Самым трудным для современного человека является правило Г.Ионаса: «мы добровольно и осознанно возлагаем на себя ответственность за будущее и перед грядущими поколениями» [7, с.71]. А для этого необходимо признать «ответственность за каждый момент своего бытия «здесь и сейчас» [8, с.4].

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из важных мировоззренческих вопросов о соотношении свободы и ответственности. Автор отмечает неразрывную взаимосвязь категорий свободы и ответственности, при этом, что в философии отсутствует единство в понимании идеи свободы и ответственности.

Ключевые слова: свобода, ответственность, личность, общество, необходимость.

***

In article is examined one of the most important conceptional problem about correlation of freedom and responsibility. The author shows that the unity is absent in understanding of the ideas of the freedom in philosophy. Its relative character is firmly established, that is different estimation in different value-systems. It noted the indissoluble inter-relation between freedom and responsibility.

Key words: freedom, responsibility, personality, society.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гоббс Т. О свободе и необходимости. – Сочинения в 2 тт. Т. 1. М., 1991.
2. Даль В. Толковый словарь живого русского языка. - Т.3. М. 1996.
3. Французская Республика: Конституция и законодательные акты. – М.: Норма. 2009.
4. Ильин И.А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности – М., 1993.
5. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1995.
6. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. – Мн: Интерпросервис. 2002.
7. Козлова И.П. Концепция моральной ответственности в философии Г.Ионаса // Вестник Московского Университета, 2006, Серия 7. Философия, - № 2. – 82 с.
8. Бердяев Н.А. Противоречия свободы /Бердяев Н.А. Судьба России. Самопознание. – Ростов на Дону: Феникс. 1997.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы

жетістіктері туралы 0.5–1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ ТОЛЕРАНТНОСТИ

как фактор успешного развития Казахстанского общества

Тимур ДАУЫЛБАЕВ,
кандидат политических наук, и.о. доцента
кафедры истории Казахстана и социально-
гуманитарных дисциплин НУО Казахстанско-
Российский медицинский университет

Время стремительно движется вперед, в этом году мы отмечаем поистине эпохальное событие – 75 летие Победы в Великой Отечественной Войне. Сегодня как никогда актуальным является вопрос сохранения исторической памяти. Именно благодаря Великой Победе над нацизмом человечество сохранило идеалы мира, гуманизма и толерантности.

Современная эпоха характеризуется глобализационными процессами, которые «сжали» мир в единый социально-политический организм и поставили его существование в прямую зависимость от того, насколько успешно смогут ужиться сообщества, придерживающиеся различных, часто противоположных культурных, социальных, групповых, национальных интересов, норм и ценностей. Поиск базовых основ для взаимопонимания, диалога культур и статусов выдвигает сегодня на первый план проблему толерантности. Политика в сфере межконфессиональных отношений, проводимая Республикой Казахстан, строится с учетом того факта, что развитие казахстанской государственности происходит в контексте глобальных процессов современности.

Толерантность в Казахстане – это историческое явление, продукт истории, в котором утверждаются и передаются достижения социального опыта. Казахстанскому народу исторически присущи толерантные отношения к представителям других национальностей.

Казахстан – это полиэтническая, поликультурная и полирелигиозная страна, представленная различными социальными и политическими слоями, в связи с чем, проблематика комплексного изучения вопросов толерантности является как никогда актуальной.

Ведущая роль в создании идеологии согласия и реализации политики толерантности в Казахстане и в мировом масштабе на деле принадлежит Первому Президенту Республики Казахстан – Лидеру Нации Нурсултану Абишевичу Назарбаеву.

В своей интерактивной лекции, прочитанной 5 сентября 2012 года на тему: «КАЗАХСТАН НА ПУТИ К ОБЩЕСТВУ ЗНАНИЙ» перед студентами Назарбаев Университета Елбасы Н.А. Назарбаев сказал: «Я хочу напомнить о трёх ключах казахстанского успеха, которые являются нашим народным достоянием.

Первое. Единство всех казахстанцев, представляющих 140 этносов – это уникальная ценность. Наша задача – оберегать ее, охранять ее и преумножать. Мы никому не должны позволить раскачивать лодку, благополучно плывущую в мировом океане своим курсом.

Второе. Толерантность, которая присуща всем нам вместе и каждому в отдельности. Спокойное

понимание и уважительное восприятие этнических и религиозных отличий. Благодаря этому наше многообразие не разделяет, а объединяет. Если не будет нашей толерантности, то наша лодка может сбиться с курса и не будет больше застрахована от крушения. Мы превратимся в мореплавателей, терпящих бедствие и подающих сигналы «SOS». Третье. Это общность исторической судьбы. Наша цель – не просто выжить в новых условиях изменяющегося мира, но и продолжить своё развитие, укрепляя прежние достижения, расширяя свои возможности влиять на этот новый мир» [1].

Толерантность необходимо понимать, прежде всего, так, как она трактуется в Декларации о принципах толерантности, принятой Юнеско 16 ноября 1995 г. Толерантность – это «уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия нашего мира, форм самовыражения и способов проявления человеческой индивидуальности». Если в современных словарях терпимость определяется как добровольное, активное, сознательное поведение, то в Декларации принципов терпимости, принятой резолюцией 5.61. Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года, в п. 1.3. утверждается следующее: «Терпимость – это обязанность способствовать утверждению прав человека, плюрализма (в том числе культурного плюрализма), демократии и правопорядка. Терпимость – это понятие, означающее отказ от догматизма, от абсолютизации истины и утверждающее нормы, установленные в международных правовых актах в области прав человека» [2].

Формирование толерантности в казахстанском обществе происходит через привитие обществу культуры миролюбия, принятия и понимания других людей, через умение позитивно с ними взаимодействовать, а именно: через формирование негативного отношения к насилию и агрессии в любых их проявлениях; через формирование уважения и признания себя и людей, разнообразия их культур; через развитие способности к межнациональному и межрелигиозному взаимодействию; через развитие способности к толерантному общению, к конструктивному взаимодействию с представителями социума независимо от их социальной принадлежности и мировоззрения; через формирование навыков определять границы толерантности.

Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия – это единство и сплочённость народа Казахстана, наличие межконфессионального и межкультурного диалога и высокого уровня толерантности в казахстанском обществе, евразийская интеграция. Казахстан был и остается местом контактов культур и цивилизаций Запада и

Востока, Севера и Юга. Но с усилением его роли материкового коммуникационного моста усиливается и влияние на страну всех мировых центров: культурное, языковое, информационное. Обобщая исторический и современный опыт национального строительства, Н.А.Назарбаев развивает собственную стратегию единства, основанную на демократической модели межэтнической толерантности, стимулировании развития новой гражданской идентичности.

Слагаемые успеха казахстанской модели межэтнической толерантности состоят в наличии развитых институтов гражданского общества в этнической сфере – это, прежде всего создание и деятельность Ассамблеи Народа Казахстана, которая имеет высокий общественный и политический статус. Сегодня, благодаря национальной политике проводимой Президентом нашей страны в Казахстане обеспечено реальное равенство перед законом представителей всех этнических групп, гарантировано представительство интересов этносов и вовлечение их в общественно-политический процесс на высшем уровне государственной власти и Парламента, имеется деполитизация межэтнических вопросов и запрет на действия, способные повлиять на межэтническое согласие. Культура толерантности в условиях специфики развития казахстанского общества направлена на сохранение стабильности и построение мира, обеспечение всеобщего уважения прав человека, дальнейшее развитие и укрепление демократии.

Принятая Доктрина национального единства Казахстана направлена на дальнейшее укрепление межэтнических и межконфессиональных отношений в Казахстане, обеспечение национального единства, развитие национального языка и языков народов Казахстана, образование и воспитание молодого поколения казахстанцев на ценностях толерантности и согласия, развитие духовно-культурной сферы, информационное сопровождение и освещение реализуемой национальной политики, укрепление патриотизма и этнокультурной толерантности, предупреждение и пресечение любых форм и проявлений этнической и религиозной нетерпимости.

Благополучие, мир, политическая и общественная стабильность, толерантность – все, что сейчас стало неотъемлемой чертой Казахстана и предметом его гордости, во многом состоялось благодаря правильно выработанной модели межэтнических отношений, направленной на единство страны, становление гражданской идентичности и гражданской солидарности, национальной гордости и достоинства.

Сам процесс формирования культуры толерантности в Казахстане должен осуществляться на следующих парадигмах: неогуманизм, который предполагает, что гуманизм становится составляющей частью образования; формирование плюралистической системы мировоззрения, при данном подходе, предполагается, что процесс обучения молодого поколения будет зависеть от знаний и представлений о существующем мире во всем его многообразии и целостности; развитие мульти-/поликультурного образования, которое подразумевает изучение различных культур в их взаимозависимости через обучение учащихся культуре мира и правам человека; на толерантно-культу-

рологической парадигме, предполагающей воспитание в гражданах высокой степени толерантности и чувства уважения к иным культурам, обычаям и традициям; на этно и религиокультурной парадигме и парадигме понимания.

Важным в развитии толерантности казахстанцев является создание толерантной атмосферы в обществе, в связи с чем роль системы образования, на наш взгляд, велика и заключается в следующем: в профилактике недопущения проявлений терроризма, экстремизма и агрессии в обществе; в гуманизации и демократизации существующих взаимоотношений взрослых и детей, системы обучения и воспитания; во включении в основу реформирования казахстанской модели образования ведущих идей педагогики толерантности; в реформировании системы подготовки будущих педагогов к воспитанию толерантности у детей и подростков.

Формирование толерантности в поликультурной среде в Республике Казахстан должно основываться на таких приемах, как: патриотическое, нравственное и идеологическое воспитание, мы должны показать богатейшую историю толерантности в Казахстане, начиная с древнейших времен и до наших дней, необходимо обобщить теоретические сведения о сущности толерантности, применяя при этом дискуссионные формы работы, конструирования и анализа жизненных и педагогических ситуаций, следует анализировать материалы художественной и научной литературы, следует создавать художественные и документальные фильмы о толерантности, вести агитационную работу по разъяснению политики толерантности в обществе. Воспитание толерантности требует осознания целесообразности педагогических воздействий, четкого определения цели и задач по формированию толерантности, поставленных самим педагогом. Формирование данного качества, возможно при наличии активной социальной и гражданской позиции, а так же наличия психологической готовности самой личности. В процессе воспитания толерантности необходимо учитывать культурную и этническую среду воспитания обучающегося. Данный принцип отражается в интерграции воспитания в культуру народа, семьи, мира. Воспитание толерантности непосредственно связано с формированием и умением строить свою жизнь в соответствии с правилами, обычаями и традициями своего народа, мировой культурой в целом, не теряя при этом своей индивидуальности.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. «Выступление Президента Казахстана перед студентами Назарбаев Университета «Казахстан на пути к обществу знаний» (Астана, 5 сентября 2012 года)» см. http://www.akorda.kz/ru/page/page_vystuplenie-prezidenta-kazakhstan-pered-studentami-nazarbaev-universiteta_1346990218.- Официальный сайт Президента Республики Казахстан.

2. Декларация принципов терпимости [Электронный ресурс] – см. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml Организация объединённых наций [Официальный сайт].

ОҚЫТУШЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ және педагогикалық құзыретті дамыту жолдары

Жанат СЫМАНҚҰЛОВА,
тарих ғылымдарының докторы,
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

Кіріспе. Білім беру жүйесін реформалау білім беру мекемелеріндегі қызметтің негізгі нәтижесі құзыреттер жиынтығынан тұрады дегенді білдіреді. Бұл құзыреттер күнделікті кездесетін кәсіби және әлеуметтік мәселелерді шешуге де көмектеседі. Жоғары дамыған елдердің көпшілігінің осы жолды таңдағаны да сондықтан. Соның нәтижесінде ол елдердің зияткерлік, азаматтық, құқықтық, коммуникативтік, ақпараттық және басқа салалардағы бағыт-бағдары өзгерді. Мұның өзі ұлттық білім берудегі дәстүрлі құндылықтарға сай келеді. Себебі, мұндай білімнің басты мақсаты – жаһанды ғылыми тұрғыдан түсіну, діни және әлеуметтік белсенділікті арттыру.

Зерттеу. Құзыреттіліктің табиғатын зерттегендердің барлығы оның жан-жақтылығы мен сан алуан сипатына назар аударады. Мәселен, кәсіби білімге қатысты айталық. Егер түпкі мәніне үңілер болсақ, осы кәсіби білімнің мазмұнына байланысты мәселелерді қарастырудың өзі кәсіби құзыреттіліктің құрылымдық мазмұнын жандандыра түседі.

Реті келгенде айта кетелік, бұл еңбекте «құзыреттілік» ұғымының мәні педагогикалық білім мақсаттары тұрғысынан қарастырылды. Құзыреттілік ұғымына қатысты жүргізілген ғылыми зерттеулер әртүрлі болғандықтан оған берілген анықтамалар да әртүрлі. **Шартты түрде оларды бірнеше тәсілдерге бөлуге болады:** жеке белсенділік тәсілі, құрылымдық-жүйелік тәсіл, мәдениеттану тәсілі, кәсіби білім тәсілі. Педагогикалық мектептер өздерінің мақсаттарын кәсіби білімнің тарихи тұрғыдан қалыптасқан тәсілдері бойынша жүзеге асырады.

Белсенділік және мәдениеттану тәсілдерін енгізу мамандарды даярлаудың жаңа тәсілдеріне негізделген. Кәсіби құзыреттілік білім сапасын бағалауда негізгі рөл атқарады. Өйткені ол адами құндылықтармен тығыз бірлікте туындайды және қызмет процесінде қалыптасады. Яғни өзінің қызметіне құндылықтар тұрғысынан қарағанда жоғары кәсіби нәтижелерге жетеді.

Е.В.Бондаревский ғылыми мектебінің ізбасарлары «кәсіби құзыреттілік» ұғымын мұғалімдердің мәдени қарым-қатынасына бағытталған жаңа талаптармен байланыстырады және оның келешегі зор екенін айтады. Демек, ол қазіргі заманғы мәдениет, мәдени плюрализм, қақтығыстарды бейбіт шешудің жолдарын іздеу, этномәдени топтардағы мінез-құлық, әртүрлі этностардың этникалық ерекшеліктері және тілдік айырмашылықтар тәрізді сан алуан мәселелерді қамтиды деген сөз.

Ал О.В.Гукаленко педагогтарды кәсіби даяр-

лауға байланысты бірнеше тілді және әртүрлі мәдениеттерді білу, көп мәдениетті білім теориясын білу, студенттердің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін түсіну, заманауи технологияларды қолдана білу талаптарын қояды. *«Жалпы білім беру мазмұнына мәдени алуан түрлілікті енгізу және педагогикалық процесті уақыт пен мүмкіндікке қарай ұйымдастыру мәселелеріне түрлі мәдениет иелерінің арасындағы диалог ретінде қарау керек»*, – дейді ол.

Әрине кез келген деңгейдегі педагогикалық қызмет процестің бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз етуге бағытталады. Педагогикалық қызметтің сан салалы екендігін осыдан-ақ аңғаруға болады. Оның негізгі функцияларына оқыту, сыныптан тыс жұмыс, әдістемелік жұмыс, ғылыми және оқытушылық қызмет жатады. Оқытушының кәсіби дағдыларын қамтамасыз ететін құзыреттіліктер осы функцияларды орындау барысында қалыптасады. Ал педагог маманның кәсіби құзыреттілігі жалпы құзыреттіліктер жиынтығынан туындайтыны белгілі. Олар – дүниетаным (жеке тұлғаның құндылықтарға бағдарлануы), коммуникативтік, психологиялық-педагогикалық, нормативтік-құқықтық (кәсіби дағдыларды орындауға деген дайындықпен байланысты), рефлексивтік, мазмұндық және әдістемелік (кәсіби қызмет және кәсіби дамыту мотивациясы үшін маңызды).

Зерттеуші Д.А.Иванов жалпы білім беретін мектепте мұғалімнің кәсіби құзыреттілігіне жалпы және арнайы пәндердегі құзыреттіліктер кіретіндігін айтады. Айырықша құзыреттердің бәрі жалпыдан туындайды және оның ажырамас бөлігі болып табылады.

Айырықша құзыреттерді бірнеше топқа бөлуге болады: әлеуметтік және жеке сипаттағы құзыреттер (азаматтық, өзін-өзі жетілдіру, әлеуметтік өзара іс-қимыл, жалпы мәдени және т.б.); ұйымдастырушылық және басқарушылық құзыреттілік (іс-әрекеттің тиімділігін бағалау мүмкіндігі, мақсатқа жету үшін жұмысты ұйымдастыра білу, инновациялық идеяларды қолдану, өлшемді тәуекелдерді қабылдай білу және олардың нәтижелері үшін жауап беру қабілеті); жалпы ғылыми құзыреттіліктер (танымдық құзыреттілік, білімді құрылымдау және кеңейту қабілеті, біліктілікті көтеру).

Педагогикалық білімі бар студенттер дегеніміз – болашақ мұғалімдер. Сондықтан да педагогикалық міндеттер жүйесінің неден тұратынын олар жақсы білуге тиіс. **Инновациялық қызметтің және мұғалімдер арасында сауалнама жүргізудің нәтижесінде**

педагогикалық міндеттердің төмендегідей жүйесі жасақталды:

- 1) зерттеушілік сипаты;
- 2) ақпараттандыру, компьютерлендіру;
- 3) оқушыларды оқыту;
- 4) оқушыларды дамыту;
- 5) оқушыларды тәрбиелеу;
- 6) оқыту сапасының мониторингі;
- 7) тәрбие сапасының мониторингі;
- 8) ақпараттық-әдістемелік қамтамасыз ету;
- 9) коммуникативтілік;
- 10) білім берудің жаңа технологияларын енгізу;
- 11) қызметті жобалау.

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі кездегі рейтинг мұғалімдердің арасында жүргізілген сауалнамаға негізделеді.

Құзыреттілікті арттыру жөніндегі міндеттерді екіге бөлуге болады:

- 1) оқыту мен тәрбиелеуге тікелей байланысты міндеттер;
- 2) оқу-тәрбие процесін қамтамасыз етуге байланысты міндеттер.

Ал педагогикалық міндеттерді орындау кезеңдері деп мыналарды айтамыз:

-Аналитикалық кезең. Мұнда қазіргі жағдайды талдаумен бағалау, шешуге берілген жаттығуларды құрастыруға арналған тапсырмалардың орындалуы тәрізді мәселелер қарастырылады;

-Түбегейлі кезең. Бұл кезеңде оқушылардың дамуы мен іс-әрекеті, оқу материалдарының мазмұны ескеріле отырып, алға қойылған міндеттерді шешу жолдары жоспарланады;

-Іске асыру кезеңі. Оқытушы өзінің қызметін білім алушылармен бірлесе отырып жүзеге асырады (Ю.Н.Кулюткина.).

Шынайы жағдайды айқындаудың маңызды шарты – салыстыру. Сондықтан мұғалімнің негізгі құзыреттері мен құзыреттілік үлгілері туралы пікір білдірмес бұрын, сол құзыреттілік тәсілінің өзін дәстүрлі тәсілмен салыстыра отырып, алғашқысының негізгі белгілерін сипаттап шығу қажет.

Білім берудегі құзыреттілікке негізделген тәсіл мына төменде айтылған жағдайларға қайшы келеді:

- 1) білімді таратуға және сіңіруге негізделген дәстүрлі оқытуға;
- 2) нақты санмен көрсетілетін, таңдамалы, екі деңгейлі бағалау жүйесіне;
- 3) XIX ғасырда конвейер әдісімен ұйымдастырылған сабақ оқытудың міндетті түрлеріне.

Білім берудегі құзыреттілікке негізделген тәсіл төмендегі принциптерге негізделеді:

- 1) өмірге арналған білім, сәтті әлеуметтенуге арналған білім, тұлғаның дамуына арналған білім;
- 2) студенттерге оқу нәтижелерін өз бетінше жоспарлауға және үздіксіз өзін-өзі бағалау арқылы білімін дамытуға мүмкіндік беру;
- 3) нәтиже үшін жауапкершілік және жеке мотивация негізінде оқытуға арналған әртүрлі іс-шараларды өткізу;
- 4) логикалық желі түрінде басқару, өкілеттіктерді бөлу, ата-аналарды, балаларды және басқаларды тарту.

Қорытындылар мен ұсыныстар.

Әдебиеттерде көрсетілген негізгі құзыреттерді қорытындылай келе, төмендегідей топтардың болғаны

жөн екендігін айтқымыз келеді:

- 1) коммуникативті (мәтіндерді түсіну, ақпаратпен жұмыс істеу, сөйлеу, жазбаша мәтіндер);
- 2) ақпараттық технологиялар (компьютер, интернет, электронды пошта, бағдарламалау);
- 3) зерттеу (жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарды зерттеу әдістері);
- 4) жоба сипатында (жобалы ойлау – жобаларды әзірлеуге және іске асыруға қатысу);
- 5) сандармен жұмыс істеу (есептер шығару, практикалық есептерді шешуде математикалық әдістерді қолдану);
- 6) ұйымдастырушылық (нақты мақсаттарға қол жеткізу үшін адами қызметті үйлестіру);
- 7) топтарда жұмыс істеу (ортақ мақсатқа жету үшін басқалармен өзара әрекеттесу);
- 8) үйрену қабілеті (жоспарлау, рефлексия, өзін-өзі бағалау, тақырып бойынша өзіндік жұмыс, әртүрлі ақпарат көздерінен ақпарат іздеу);
- 9) жеке сипаттағы (өзінің күшті және әлсіз жақтарыңды білу, жеке ерекшеліктерге бейімделу, өзін-өзі қабылдау);
- 10) проблемаларды шешу.

Негізгі құзыреттердің бірыңғай жіктелісі әлі күнге дейін жоқ. Олардың құрамы зерттеу және пікірталастыру арқылы анықталады. Осыдан келіп, «Қоғамдық өмірдегі кәсіби және жеке қызметте табысқа жету үшін қандай дағдылар қажет?» дегендей өзекті сұрақ туындайды. Содан кейін барлық дағдылар егжей-тегжейлі талдана келіп, мұғалім өзінің нені жүзеге асыратынын, ал оқушы нені оқитынын білетін болады, оқу нәтижесі алдын-ала анықталатындай дәрежеге жетеді.

Әрбір негізгі құзырет оқу процесіндегі жетістік деңгейіне байланысты ерекшеленеді. Яғни барлық дағдылар күрделілік деңгейіне қарай бөлінеді. Ал жетістік деңгейлерінің саны тиісті дағдылардың күрделілігін салыстыру арқылы негізгі құзыреттіліктерді қаншалықты ажырата алатындығыңызға байланысты болады. Демек, құзыреттіліктің үш, төрт немесе бес деңгейі болуы мүмкін.

Осының мысалы ретінде үш деңгейлі оқу бағдарламасына негізделген құзыреттер кестесін ұсынамыз:

Құзыреттілік	Қабілет кешеніндегі жетістік деңгейлері	
	2	3
Талқылау	1	Пікірталас тақырыбы бойынша әңгімелесіңіз. Өз ұстанымыңызды қалыптастырыңыз. Зейін қойып тыңдайтыныңызды көрсетіңіз. Әңгімелесушіні мұқият тыңдаңыз. Сұрақтар қойыңыз: «Мен мұны дұрыс түсінемін ...», «Егер мен қате түсінсем, онда ...», «Қаласаңыз, сіз айтқандай .., «Сіз шынымен солай ойлайсыз ба ....?»
	2	Талқылаудың мақсаты мен міндеттерін анықтаңыз. Пайдаланылған терминдердің мағынасын нақты түсіндіріңіз. Дәлелдер айтыңыз, пікір білдіріңіз, талқылаудың мақсатына қол жеткізу үшін ақпаратпен бөлісіңіз, талқылау барысына қорытынды жасаңыз.

	3	Мақсатыңызға жету үшін пікірталасқа қашан және қаншалықты қатысу керектігін шешіңіз (мысалы, күрделі түсініктемелер, себептер). Сөйлеушінің ниеті мен мақсатын анықтаңыз. Әңгіменің астарын анықтай біліңіз, яғни бұлайша әңгімелесу не үшін қажет болды. Пікірталасқа қатысқан адамдардың жынысы мен мәдени айырмашылықтарына назар аударыңыз. Басқа пікірлерді негіздей біліңіз (теория, идея, мотивация және мақсат). Пікірталасқа өзгелердің де тиімді қатысуын ойластырыңыз (мысалы, сөз сөйлеуге мүмкіндік беру, жетекші сұрақтар қою).
Сөз сөйлеу	1	Мұғалім берген қарапайым тақырыпқа қысқаша тоқталыңыз. Ұсынылған тақырып бойынша өз пікіріңізді білдіріңіз. Өз пікіріңізді дәлелдеу үшін бірнеше мысалдарды қолданыңыз. Өзіңіздің ұстанымыңызды дәлелдеңіз, тақырыпты аша алдыңыз ба.
	2	Сөзіңіздің мақсатын анықтаңыз. Сөз сөйлеуге дайындалыңыз: тақырыппен танысыңыз, жазбалар дайындаңыз, сурет таңдаңыз. Сөзіңіздің құрылымын жасаңыз (мысалы, біріншіден, екіншіден, т.б.). Айтар ойыңызды түсіну үшін аудиторияға көмектесіңіз (сызбалар, суреттер, диаграммалар).
	3	Аудиторияның сипатын бағалаңыз, материалды таныстырудың тілі мен әдісін таңдаңыз. Осы аудиторияға лайықты дәйектерді таңдаңыз. Электронды таныстырылымды дайындаңыз. Егер сіздің сөзіңіз аудиторияның сипатына сай келмесе, жұмыстың сипатын өзгертуіңіз қажет. Сөзіңізді түсінікті тілмен жеткізіңіз, алға қойған мақсатыңызға сәйкес оң және теріс жақтарын анықтаңыз.
Ақпаратпен жұмыс	1	Мақсатқа жету үшін түрлі дереккөздерден ақпарат жинаңыз (мәтіндер, суреттер, сандар, есептер, өзіндік жұмыс). Мәтін, сан және сурет түріндегі ақпаратты өңдей біліңіз (мысалы, ақпаратты ұйымдастыру, есеп жүргізу). Ақпаратты жинақтап, қорытындылай біліңіз. Ақпаратты электронды файлдар мен папкалар түрінде сақтай біліңіз.
	2	Интернеттен қажетті ақпаратты тауып, электрондық поштаны пайдалана біліңіз. Мақсатқа сәйкес электронды таныстырылымдар жасаңыз. Эссе жазғанда, жоба және есеп дайындағанда ақпарат ала біліңіз. Іс жүзіндегі жағдайларды шешу үшін графиктерден, кестелерден және диаграммалардан ақпараттар ала біліңіз. Жалпы нұсқада, сондай-ақ график, кесте және диаграмма түрінде ақпарат дайындай біліңіз. Талданатын ақпаратты түріне және санатына қарай жіктей біліңіз. Ақпаратты беру үлгісін бөлімдерге бөле біліңіз.

3	Көлемді материалды жылдам қарай біліңіз (оқулықтар, екінші ақпарат көзі, белгілі бір ақпаратты бөліктерге бөлуге арналған мақалалар мен есептер). Мысалы, заттардың сыртқы түрін кеңейту, басқа идея және тәсілдермен танысу, дәлелдер іздеу үшін. Күрделі байланыстардан, мәтіндерден немесе кескіндерден ақпарат алу үшін қосымша әдебиеттерді пайдалана біліңіз (мысалы, мәліметтер базасына, басқа мәтіндерге, әріптестерге сілтеме жасау үшін). Тәсілдерді бір-бірімен салыстырып, орынды позицияға ие болыңыз және оларды ықтималдылықтан ажырата біліңіз. Берілген ақпаратқа сәйкес автордың мақсатын анықтаңыз. Субъективті және объективті идеялардың арасындағы фактілерді ажыратыңыз. Алынған ақпаратты қорытыңыз (мысалы, есептер мен таныстырылымдарда келтірілген әртүрлі ақпарат негізінде өз түсінігіңізді айтыңыз).

Оқытушы өзінің кәсіби құзыреттіліктерін жүзеге асыру үшін осы мамандыққа сай келетін қасиеттерге де ие болуы керек.

Енді сол қасиеттерге тоқталып өтейік:

- білім алушылардың оқудағы жетістіктеріне қызығушылық таныту;

- білім алушылар тарапынан орынды сын естуге дайын болу және сол сынға сәйкес өз кемшіліктерін түзете білу;

- әлеуметтік жағдайлар мен қоршаған дүниеге қатысты жеке көзқарастың болуы және соны білім алушылармен бөлісу;

- білім мен даналықтың қоймасы болу;

- құндылықтары, қызығушылықтары мен қабілеттері әртүрлі адамдарды түсіне білу;

- талқыланатын тақырып бойынша білім алушылардың кез келген идеяларына ашық болу;

- өз атына айтылатын сынға шыдамды болу;

- өзіндік оқыту мәнеріне қатысты жеке пікірі болуы керек;

- шәкірттеріне өзінің ойлары мен сезімдерін айтып, бөлісе білу;

- құзыретті мінез-құлықты көрсете білу – нәтижеге жеке жауап беру;

- оқытылатын пәнге қызығушылық таныту;

- әрқашан нақты, айқын және айшықты сөйлей білу.

Өзінің кәсіби қызметін лайықты орындау үшін оқытушының бойында талап етілетін қасиеттермен қоса кәсіби құзыреттілік те болуы керек.

Педагогтардың базалық құзыреттері білім берудегі негізгі құзыреттерді жүзеге асыратын дамушы ортаны қалыптастырады. Оқу процесі студенттердің қызығушылығын оятатындай, оларды сұрақтар қоюға және өз бетінше ойлануға жетелейтіндей етіп ұйымдастырылуы керек. Оқытушы олардың көмегімен аудиторияда «дамыған орта» құра алатындай болуға тиіс.

Әр оқытушының өз тобында «дамушы орта» құру жөніндегі мақсатына сәйкес білім беру жағдайын төмендегідей үлгіде сипаттауға болады:

- студенттерді белгілі бір қызметті жүзеге асыруға ынталандыру;

- студенттердің дербес, мотивациялы әрекеті (білім іздеу барысында әртүрлі жұмыстарды өз бетінше орындау, өзінің ісін жүзеге асыру, өз жұмысының мақсатын түсіну және оның нәтижесі үшін жауапты болу);

- студенттердің өз бетінше таңдауы (тақырып, мақсат, тапсырманың қиындық деңгейі, жұмыстың түрлері мен әдістері);

- студенттердің топпен істейтін жобалық жұмыстарының болуы (тақырыптар мен проблемаларды анықтау, міндеттерді бөлу, жоспарлау, талқылау, нәтижелерді бағалау және рефлексивті талқылау);

- студенттердің әртүрлі пікірталастарға қатысуы;

- ұғым қалыптастыру және соның негізінде өздерінің іс-әрекеттерін ұйымдастыру;

- білім алушының болашақ қызметін жоспарлап, үлгерім деңгейін анықтауға және соның негізінде оны жетілдіре түсуге мүмкіндік беретін бағалау жүйесі.

Оқытушының дамушы орта қалыптастыруға бағытталған іс-әрекетін былайша жіктеуге болады:

- білім алушылардың өз бетінше жұмыс жасауға бағытталған кез келген қадамдарын көтермелеу;

- білім алушылардың өз мақсаттарына жетуге деген талпынысын қолдау;

- білім алушыларды күрделі, бірақ қол жеткізуге болатын мақсаттар ойластыруға ынталандыру;

- білім алушыларды өзгелерге ұқсамайтын өзгеше пікір айтуға ынталандыру;

- білім алушыларды өздерінің ойлары мен мінез-құлықтарын тексеруге шақыру;

- білім алушыларды әртүрлі қабілеттерін дамытуға түрткі болатындай іс-шараларға тарту;

- мотивацияның әртүрлі формаларын ойластыру;

- өзі ойлаған әлем бейнесін өзінің жеке танымдық және мәдени үлгілері негізінде құруға мүмкіндік беру;

- жеке идеяларға негізделген бастамаларды көрсетуге жағдай жасау;

- проблеманы өз түсінігі бойынша қысылмай айтып беру. Бұл, әсіресе, білім алушының жеке позициясы көпшіліктің көзқарасына қарама-қайшы болған кезде өте маңызды;

- үйреніңіз, сұрақ қойыңыз және оларды нақты түрде жеткізіңіз;

- басқалардың пікірін тыңдау және құрметтей білу, бірақ олармен келісу-келіспеу құқығын өзінде қалдыру;

- құндылықтары, қызығушылықтары мен қабілеттері әртүрлі адамдарды түсіне білу;

- топтық жұмыста талқыланған мәселе бойынша өз ұстанымын анықтай білу;

- білім алушыларға өз жұмысының нәтижелерін бағалау критерийлері туралы толық ақпарат беру;

- өз қызметі мен жұмыс нәтижелерін белгілі критерийлерге сәйкес бағалай білу;

- топта жұмыс істей білу, соңғы нәтижені алдынала анықтау, топқа жүктелген жұмысты лайықты орындау;

- топтың тиімді жұмысының артында не тұрғанын көрсету;

- білім алушылардың қорытынды нәтижелер үшін жауапкершілігін ояту;

- әр студенттің ұжымдық қызметтегі рөлін олардың қызығушылықтары мен ұмтылыстарына сәйкес түсіндіру;

- білім алушылармен талқыланатын мәселелер,

тақырыптар және нақты ситуациялық жұмыстар туралы пікір алмасу;

- білім алушыларға өз бетінше іздену және жаңа нәрселерді үйрену мүмкіндігін көрсету;

- қателескен білім алушыларға көмектесу және қателерін дұрыстап түзету;

- білім алушыларға кез келген білімнің салыстырмалы екенін түсіндіру, білімнің құндылықтармен, мақсаттармен және ойлау тәсілдерімен байланысты екенін көрсету;

- «Мен білмеймін», «Мен түсінбеймін», «Менің қолымнан келмейді» дегендей сөздер үшін ұялудың қажеті жоқ екенін, өйткені олардың «Мен білемін», «Мен түсінемін», «Менің қолымнан келеді» дегендей ұмтылысқа жасалған қадам екендігін түсіндіру.

Дамушы ортаны құрғаннан кейін қазіргі мұғалімнің негізгі құзыреттері туралы айтуға болады. Енді осы құзыреттерді атап өтейік:

- студенттердің біліміндегі және ғылыми-әдістемелік әлеуетіндегі олқылықтарды толтыру;

- білім алушылардың өзіндік жұмыстарын жоспарлау және ұйымдастыру (студенттерге білімнің нәтижелері мен мақсаттарын анықтауға көмектесу);

- әртүрлі іс-әрекеттерге тарта отырып, студенттерге мотивация беру. Бұл студенттердің қажетті құзыреттерге ие болуына мүмкіндік береді;

- мінездері әртүрлі балалардың жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен ұмтылыстарын ескере отырып, түрлі шараларды қамту арқылы оқу процесін ұйымдастыра білу;

- білім алушылар көрсеткен әралуан әрекеттерді бағалау үшін сарапшы рөлін ойнау;

- білім алушылардың бейімділігін анықтау, соған сәйкес материалдарды таңдай білу;

- жобаны әзірлеу және оны басқара білу;

- білім алушылардың зерттеушілік жұмыстарын ұйымдастыру және оларды басқара білу;

- өзінің жетістіктерін дұрыс бағалауға мүмкіндік беру арқылы білім алушылардың қабілетін жетілдіретін бағалау жүйесін қолдану;

- білім алушыларды өздерінің іс-әрекеті мен мінез-құлқы туралы ойлануға жетелей отырып, оқу процесін жүйелі ұйымдастыру;

- білім алушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыра білу;

- білім алушылар талқыланатын проблема туралы өз күмәндері мен пікірлерін білдіре алатындай болу үшін сабақтарды диалог және пікірталас режимінде өткізе білу;

- компьютерлік технологияны дұрыс пайдалану және оларды оқу процесінде қолдана білу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Красильникова В.А. Информатизация образования: понятийный аппарат // Информатика и образования, – № 4. 2003. – С. 21–27.

2. Курова Н.Н. Информационная среда образовательного учреждения как управленческий ресурс современного руководителя школы [электронный ресурс] / Конференция «Информационные технологии в образовании. – М., 2005.

3. Захарова И.Г. Формирование информационной образовательной среды высшего учебного заведения // Автореферат дис. ... доктора пед.наук. – Тюмень, 2003. – 46 с.

4. Гуря В.В. Технологические аспекты педагогического проектирования электронных образовательных ресурсов [электронный ресурс]: отчет РОЦ НИТ за 2012 год / Таганрогский государственный радиотехнический университет. – Таганрог, 2016.

САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Гүлбаршын ҚЫРҒЫЗХАН,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің 2-курс докторанты
Қазақстан, Алматы қаласы

Соңғы жылдары қоғам өміріндегі дербес компьютерлер мен цифрлық технологиялардың рөлі мен орны түбегейлі өзгерді. Білім беру үдерісінде ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылады, бұл оқытудың тиімділігін арттырады. Цифрлық технологиялар қоғамның ажырамас бөлігіне айналды және оқыту процестеріне, жалпы білім беру жүйесіне әсер етеді. Қазіргі даму кезеңінде қоғамды компьютерсіз елестету қиын, сондықтан білім берудің негізгі міндеттерінің бірі адамды ақпараттық кеңістікке енгізу болып табылады. Қазіргі мектептің негізгі міндеті білім берудің тиімділігі мен сапасын арттыру, жалпы қоғамды ақпараттандырудың негізі ретінде ақпараттық мәдениетті қалыптастыру, шығармашылық, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру [1].

Қазіргі балаларды оқыту, дамыту және тәрбиелеу үшін оқытудың дәстүрлі жүйесі жеткіліксіз. Сабақта және сабақтан тыс уақытта балаларға қызықты болу үшін білім берудің осындай әдістерін, тәсілдері мен құралдарын пайдалану қажет. Тек осы жағдайда ғана оқушылардың танымдық белсенділігі артады, ойлау неғұрлым өнімді және шығармашылықпен жұмыс істей бастайды. Балаларға компьютерлік презентациялармен сабақ өткізудің жаңашылдығы қызықты, өйткені бұл оқушылардың назарын берілетін ақпараттың басты сәттеріне аударады, оқу жұмысының аса маңызды сәттеріне көзбен шолып назар аударады, уақытты үнемдейді, ақпараттың үлкен көлемін көрсетуге мүмкіндік береді. Компьютерлік презентацияларды қолдану кезінде сабақ құрылымы мүлдем өзгермейді. Онда бұрынғысынша барлық негізгі кезеңдер сақталады, олардың уақытша сипаты ғана өзгеруі мүмкін [2].

Компьютердің көмегімен оқытудың, тәрбиелеудің көрнекілігін едәуір арттыруға, оның саралануын қамтамасыз етуге, оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдыларын тексеруді жеңілдетуге болады. Алайда, компьютерді сабақта қолдану оның табыстылығының кепілі деп ойлауға болмайды. Сабақтың құрылымын, қолданылатын әдістерді, оқыту тәсілдері мен құралдарын, қандай да бір ақпараттық ресурстарды қолданудың орындылығын мұқият ойластыру қажет. Тарих сабағында ақыл-ой жүктемесінің артуы оқушылардың оқылатын материалға деген қызығушылығын, олардың сабақ барысында белсенділігін қалай қолдау керектігі туралы ойлануға мәжбүр етеді. Осыған байланысты оқытудың жаңа тиімді әдістерін және оқушылардың ой-өрісін жандандыратын, оларды өз бетінше білім алуға ынталандыратын әдістемелік тәсілдерді іздестіру жүргізілуде. Тарих пәніне деген қызығушылықтың артуы оқушылардың көп бөлігі оны оқыту әдістемесіне, оқу жұмысының қаншалықты шебер болуына байланысты. Бұл жас өспірімдерде әлі қалыптасқанда, ал кейде сол немесе басқа пәнге деген тұрақты қызығушылықтар мен бейімділігі анықталғанда өте маңызды. Тәрбие жұмысында сандық технологиялар үлкен рөл атқарады. Бүгінгі күні ақпараттық ресурстар маңызды тәрбие факторы болып табылады. Ақпараттық сайттар оқушыларға пайдалы ақпаратты іздеуге, өзекті мәселелерді

талқылауға, қатысуға мүмкіндік береді. Электронды құралдар оқушыларға қызықты, өйткені олар тәрбие жұмысының қандай да бір түрі шығармашылық ізденіске итермелейді.

Бүгінде проекторды, сандық фотоаппараттарды және бейнекамераларды пайдаланбай сабақтан тыс қызметті ұсыну мүмкін емес. Кез келген іс-шара тіркеледі, өңделеді және фото және бейне таспаға жиналады. Осылайша, сандық технологияларды пайдалана отырып, сабақтан тыс қызмет оқушының ақпараттық ортада кең шығармашылық қызметін, жағымды эмоционалдық көңіл-күйді қамтамасыз етеді, табысқа жетудің кепілді жағдайы жақсы сезімдерді, көңіл-күйді босатады. Ақпараттық технологияны пайдалана отырып, балалардың шығармашылығын дамытуда үлкен және ашылмаған мүмкіндіктері бар. Бұл үдерісті жетілдіру-мұғалім мен сынып жетекшісінің құрмет және маңызды міндеті.

Зерттеу мәліметтері бойынша, адам жадында 25% естілген материал, 33% көрген, 50% естілген дүниелер есте қалады. Егер оқушы оқу үрдісінде белсенді әрекетке тартылса, материалдың 75% есте қалады екен. Сандық технологияларды жақсы меңгеру адамға қоғамда табысты және қуанышты болуға мүмкіндік береді [3].

Замануи әлеуметтік-экономикалық шарттары және ақпараттық-коммуникативтік технологиялары білікті педагогтарды және жаңа буын әдістемелерді қажет ететін білім беру үдерісінде жаңа талаптар қояды.

«Білім беру» ұлттық жобасының басым бағыттарының бірі – АТ базасында оқыту және тәрбиелеудің замануи әдістерін дамыту, жабдықтармен, электрондық құралдармен жарақтандыру, білім беру қызметкерлерінің ақпараттық құзыреттілігін арттыру, Интернет мүмкіндіктерін пайдалану арқылы қазіргі заманға сай білім беру технологияларын енгізуі болып саналады.

Сандық білім беру ресурстарына қойылатын жалпы талаптар:

Заманауи сандық білім беру ресурстары:

- 1) Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым Министрлігінің нормативтік актілеріне, оқулық мазмұнына сәйкес болуы тиіс;
- 2) оқытудың замануи формаларына бағдарлауға, оқытудың жоғары интерактивтілігін және мультимедиялығын қамтамасыз ету тиіс;
- 3) оқытудың деңгейлік саралауының және дарауының мүмкіндігін қамтамасыз ету, оқушылардың жас ерекшеліктерін және тиісті айырым мәдени тәжірибесін ескеру тиіс;
- 4) оқушының пән бойынша білім, білік және дағдыға негізделген өмірлік мәселелерді шешуде тәжірибе жинақтауға бағытталған оқу іс-әрекеттерінің түрлерін ұсыну тиіс;
- 5) өздігінше және топтық жұмыстарын пайдалануын қамтамасыз ету тиіс;
- 6) модульдік құрылымды қарастыратын білім беру жоспарлау нұсқаулары болуы керек;
- 7) сенімді материалдарға негізделуі тиіс;
- 8) тақырыптық бөлімдерді кеңейтпей отырып, оқулықтың тиісті бөлімдерінің көлемінен асуы тиіс;

9) жарияланған техникалық платформаларда толыққанды қалпына келу тиіс;

10) СБР-ымен қатар басқа бағдарламаларды пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету тиіс;

11) әдістемелік жағынан орынды болғанда жеке баптауды және жұмыстың аралық нәтижелерін сақтауды қамтамасыз ету тиіс;

12) қажеттілікке қарай кіріктірілген мәтінмәндік көмекке ие болу;

13) ыңғайлы интерфейсі болу тиіс.

Оқу үдерісінде сандық білім беру ресурстарының рөлі.

«Бірыңғай ақпараттық ақпараттық ортаны дамыту» атты федералдық мақсатты бағдарлама шеңберінде білім беру секторының ақпараттық инфрақұрылымының жетіспейтін элементтерін қалыптастыру және жетілдіру жолымен шешілетін мемлекеттік білім беру кеңістігінің бірлігін қамтамасыз ету болып міндет қойылды. Бұл тұрғыда ең перспективалы болып сандық білім беру ресурстары табылады, бұл, оқу үрдісінде тұтастай пайдаланылатын деректердің сандық қол жетімді жиынтығы ретінде түсініледі.

СБР-дың маңызды құрамдастарының бірі – оқушының интерфейсі. Жеке білім алу траекториясын қамтамасыз ететін, сонымен қатар, бақылаудың бірнеше түрлерін пайдалануға мүмкіндік беріп қашықтықтан оқытуда білім беру консалтингтің сервисін ұсынатын, оқу ақпарат блоктарымен және бақылау – өлшеу материалдарымен (көбінесе тест түрінде) байланысты СБР-дың контентіне оқушының интерфейсі арқылы қол жетіп отыр.

СБР-дың дәйекті дамуы, тұтынушыларға стандартталған электрондық оқыту және әдістемелік кешендерді (ЭОӘК) әзірлеуге арналған арнайы құралдар ұсына отырып, олардың құрамына контенттің (жаңарту) бағдарламалық құралдарды жасауын енгізуді көздейді. Осындай құралдардың мысалдары ретінде интерактивті тақта үшін мазмұнды дамытуға арналған бағдарламалық жасақтама қабығы болуы мүмкін. Оқу үдерісіне ЭОӘК (СБР) қолданудың негізгі әдістерін талдап көрейік.

Біріншіден, егер электрондық құралдарды жаңа материалды түсіндіру немесе өткенді бекітуде пайдаланса, онда ЭОӘК пайдаланудың ең танымал әдістерінің бірі болып табылады. Сипатталған жағдайларда СБР ретінде анимацияланған және бейне фрагменттерін пайдалану, дыбыстық файлдарды ойнату, графикалық кескіндерді көрсету ұсынылады. ЭОӘКның ең сәтті нұсқаларында (белгілі бір пәннің оқу бағдарламасына бейімделген), олардың мазмұнын толық пайдалануға болады (алдын ала түзетулерді жасамастан). Басқа жағдайларда СБР-ның фрагменттері оқытушының өзі дайындаған презентацияларға, электронды плакаттарға және басқада оқыту құралдарына енгізілуі болады. Сонымен қатар, ЭОӘК және СБР таралымды материалдарды әзірлеуде пайдасы тиеді [4].

Екіншіден, өзіндік білім беру іс-шараларын ұйымдастырудағы ЭОӘК-не тән кең мүмкіндіктерді атап өту керек. Мұндай жұмыс үй тапсырмаларын, тесттерді және т.б. дайындау барысында жүзеге асырылуы мүмкін. ЭОӘК бөлігі болып табылатын СБР материалдары жобаның жұмысын ұйымдастырғанда да талап етілуі мүмкін. Бұл жағдайда білім беру кешенінің барлық материалдары пайдалы болуы мүмкін: анимация, бейне, дыбыс, интерактивті компоненттер, сызбалар, кестелер, графиктер, диаграммалар және тіпті қарапайым мәтіндерде. ЭОӘК және СБР қолданудың осы әдісі мұғалімге пәнаралық

байланысты тиімді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді, ал оқушылар өздерін белгілі бір білім саласы бойынша зерттеуші деп сезінеді, бұл олардың тәртіпті білуге ынталандырады [5].

Қорытындылай келе, біздің ойымызша, сипатталған қолдану әдістерді орындау барысында оқу үрдісіне кіргізіп СБР-ді толыққанды енгізуі оқытудың дәстүрлі әдістерін жаңа ақпаратты технологияларының әдістерімен қатар пайдалануға және толықтыруға, пән бойынша оқыту сапасын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, үлгерімнің тұрақты және көп нұсқаулы мониторингін жүзеге асыруға болады, ал өлшеу нәтижелерінің үлкен саны салдарынан бұрмаланған немесе дұрыс емес бағалаудың ықтималдығы төмендейді және, сайып келгенде, пән мұғалімдері, сынып мұғалімдері және білім беру мекемесінің басшылығы статистиканы көрсететін ахуалды нақты алады, ол мекеме бойынша білім сапасын арттыруға және ұстап тұруға мүмкіндік береді.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается о значении цифровых технологий в образовательном процессе. Дидактические информационно – программные средства образования-программные средства, способствующие повышению познавательного процесса, представляющие содержание образования в интерактивной форме. Цифровые образовательные ресурсы будут использоваться как учителями для проведения занятий, так и учащимися самостоятельно для подготовки к занятиям и в качестве справочного материала. Цифровые образовательные ресурсы свидетельствуют о важности возможности учителя формировать учебный материал для различных целей обучения.

Ключевые слова: цифровые образовательные инструменты, методы и приемы, образовательный процесс, компьютер.

***

The article discusses the importance of digital technologies in the educational process. Didactic information and software tools of education-software tools that contribute to the improvement of the cognitive process, representing the content of education in an interactive form. Digital educational resources will be used both by teachers for conducting classes, and by students themselves for preparing for classes and as reference material. Digital educational resources demonstrate the importance of a teacher's ability to generate learning material for various learning purposes.

Keywords: digital educational tools, methods and techniques, educational process, computer.

ӘДЕБИТТЕР

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента РК народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация главный вектор развития Казахстана» от 27 января 2012 г.

2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011- 2020 годы.

3. Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях Республики Казахстан в 2015-2016 учебном году. Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И.Алтынсарина, 2015. – 232 с.

4. Ахметова Г.К., Семченко А.А., Мухамбетжанова С.Т. и др. Методика внедрения системы электронного обучения в организациях образования. Методическое пособие, Алматы: РИПК СО, 2012. -76 с.

5. О педагогической архитектуре системы управления обучением (LMS). – Алматы: АО «Национальный центр информатизации», . 2011. - 22 с.

УЧИТЕЛЬСКАЯ СЕМИНАРИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

и подготовка педагогических кадров начала XX века

Райса АБДРАХМАНОВА,
кандидат исторических наук, доцент,
Западно-Казахстанский инновационно-
технологический университет,
город Уральск, Республика Казахстан

В подготовке педагогических кадров Западного Казахстана начало XX века существенную роль сыграли учительские семинарии. В первой четверти XX в в регионе Западного Казахстана были открыты учительские семинарии в городах Актюбинске и Уральске. По своему статусу учительские семинарии приравнялись к средним учебным заведениям, период обучения в них составлял четыре года.

Учительская семинария в городе Уральске открылась в 1913 году. Условия приема предусматривали основательное знание курса двухклассного училища, возрастной ценз был от четырнадцати до восемнадцати лет [1].

Для упорядочения соответствия программы учительских семинарий средним учебным заведениям, в учебный процесс в качестве обязательных дисциплин были включены: закон божий, педагогика с историей педагогических учений, психология с основными началами логики и педагогической психологии, русский язык и история русской литературы, математика, арифметика, геометрия, тригонометрия и алгебра, история русская и всеобщая, география русская и всеобщая, космография, естествознание, минералогия с геологией, ботаника, зоология, анатомия и физиология человека, физика и химия, чтение, обществоведение, графическое искусство, пение и музыка, ручной труд и рукоделие, гимнастика, и один из новых языков.

Введение в число обязательных предметов одного из новых языков, приближало семинарию к типу общеобразовательных средних учебных заведений и облегчало поступление в высшие учебные заведения. Но особое внимание конечно же уделялось педагогическим дисциплинам, так как учреждение вело подготовку учителей кадров. Вместе с тем, немаловажное значение имело включение в учебные курсы семинарии научных дисциплин из отдела философии, пропедевтики. Также в семинарии, психология вместе с основами логики, также была признана главным элементом общего образования, без которого считалось не мыслимы ни умственная зрелость окончившего среднее педагогическое учебное заведение, ни переход к высшим ступеням образования [2, л. 14, об. 32].

Для полноценного ведения учебного процесса необходим был фундаментальный библиотечный фонд. Исторический анализ перечня периодических изданий состоящих из 19 наименований, в частности выписанных на 1917 год свидетельствует о его довольно таки высоком уровне, среди них издания как педагогического направления так естественно-научного и культурно-просветительского харак-

тера. Но были конечно, и определенные недостатки учебного, учебно-методического и организационного характера, но они были незначительны, основным недостатком на тот момент был малочисленный контингент обучающихся.

Итак, даже краткий исторический анализ деятельности Уральской учительской семинарии показывает, несмотря на определенные издержки, подготовка педагогических кадров соответствовала основным требованиям, предъявляемым к учебным заведениям данного типа.

Другим средним учебным заведениям Западного региона осуществляющим подготовку педагогических кадров была Актюбинская учительская семинарии. По времени она была открыта 5 октября 1912 года. На начальном этапе существования были трудности в плане соответствия материально-технической базы. В частности, учебный корпус не соответствовал требованиям, классные комнаты были маленькие, была плохая вентиляция, отсутствовала комната для учителей, канцелярии, отсутствовало здание физического кабинета и гимнастический зал. Здание библиотеки требовало также улучшения. Однако, что касается библиотечного фонда, то в нем в основном, имелись все необходимые учебники для прохождения учебных курсов, и они ежегодно пополнялись. Данный факт подтверждают архивные данные, так по ним видно, что в 1912 году в библиотеку для учащихся были приобретены 15 наименований изданий в 202 томах на сумму 284 рублей 75 копеек, в фундаментальную библиотеку был приобретен энциклопедический словарь в 43-х томах на сумму 135 рублей 20 копеек, в естественно-географический кабинет приобретены 19 наименований литературы на сумму 202 рубля 80 копеек [3, л. 2]. В плане анализа контингента обучающихся по сравнению с Уральской учительской семинарией необходимо отметить ежегодный рост.

Если в Актюбинской учительской семинарии в 1912 году был всего – 29 учащихся, то в 1913 году их количество достигает – 36 человек, а в Актюбинском учебном заведении 1 разряда учащихся в 1913 году – 55 человек [4, с. 88].

Что касается вопроса обеспечения кадрами, то необходимо отметить, что Актюбинская учительская семинария была укомплектована необходимым штатным преподавательским составом. Преподавателями работали выпускники курсов Харьковского, Варшавского университетов, Оренбургской учительской школы, Пензенского художественного училища, Юрьевского университета и другие. Первым директором семинарии был кандидат

богословия, надворный советник, преподаватель русского языка Карпов В.Д. [5, л. 1]. По мере развития семинария постепенно расширяет сферы учебной деятельности, материальную базу, библиотечный фонд. Так, в октябре 1914 года при семинарии открывается начальное 2-х классное образцовое училище. В 1913-1914 учебном году для религиозных нужд учащимся семинарии была возведена церковь во имя Святого Алексея митрополита Московского.

А к 1917 году Актюбинская мужская учительская семинария помещалась уже в двух наемных деревянных зданиях, где располагались классы, учительская, спальня воспитанников и церковь, и в одном каменном двухэтажном здании, отводимом городским самоуправлением бесплатно. В каменном здании разместились: образцовое училище, столовая, кухня, различные службы и квартиры служащих. Но несмотря на расширение для семинарии было необходимо еще одно дополнительное собственное здание.

Для эффективной деятельности библиотеки семинарии ее фонд постоянно пополнялся. В частности, в учебную библиотеку были приобретены 2 наименования и 5 томов литературы на сумму 8 рублей 10 копеек, а в фундаментальную 1 наименование на 2 рубля 25 копеек, в физический кабинет 11 учебных предметов на сумму 23 рубля 30 копеек, и в кабинет естественных наук 13 учебных предметов на 102 рубля.

К 1917 году, на основании постановления Временного правительства, произошло пополнение и изменения в штате учительской семинарии. Личный состав служащих Актюбинской учительской семинарии стал составлять 13 человек.

Учебно-методическую деятельность семинарии регулировал, действующий педагогический совет. На заседаниях педагогического совета рассматривались вопросы распределения учебных занятий, утверждение классного наставничества, успехи и поведение учащихся по полугодиям и четвертям, а также меры для поднятия успеваемости и нравственного воздействия на них, вопросы, связанные с выпиской книг и пособий, проблемы обустройства помещений семинарий и общежитий и другие.

Анализ рассматриваемых педагогическим Советом вопросов свидетельствует о четкой организационной работе. Об этом свидетельствуют и архивные данные, в документах указано, что отступление от устава, штата и табеля педагогических уроков в семинарии не было.

Что касается численности обучающихся, то в 1917/1918 учебном году в семинарии было всего – 72 ученика, из них в подготовительном классе – 23, в первом – 21, во втором – 12, третьем – 16.

Все учащиеся проводили целый день в помещении семинарии. При семинарии существовал оборудованный всем необходимым, соответственно времени, интернат. Для поддержания учебного и организационного порядка был введен строгий режим дня.

Режим дня строго регулировался. Вместе с учебным процессом администрацией и преподавательским составом особое внимание в семи-

нарии уделялось трудовому, эстетическому и физическому воспитанию. Так в целях трудового воспитания проводились занятия ремесла ручного труда, садоводничества и огородничества. В целях эстетического воспитания учащиеся занимались музыкой, в частности игрой на скрипке, гитаре, балалайке и духовных инструментах. В целях физического развития для учащихся были введены: гимнастика, спортивные игры, катанье на коньках и т.д. [6, л. 2-9].

Итак, учительскими семинариями Западного Казахстана проводились все виды учебной, учебно-методической и воспитательной работы, для подготовки квалифицированных учительских кадров. Но имелись и определенные недостатки прежде всего, малочисленный состав учащихся-казахов. Так в 1916 году, по Казахстану в целом, во всех четырех семинариях, обучалось всего 25 казахов. То, есть вопросу подготовки национальных учительских кадров должного внимания в тот исторический период времени не уделялось.

Таким образом, подводя итоги по анализу вопроса о состоянии и развитии профессиональных учебных заведений, мы можем констатировать факт отсутствия национальных приоритетов, так как количество обучающихся казахов в них был очень небольшим. Так, в Уральской учительской семинарии из 67 учащихся, казахов было всего 9 человек, в Актюбинской учительской семинарии из 72 учащихся казахов – 10 человек. И это в то время, когда казахское население Западного Казахстана составляло большинство. И в системе профессионального обучения были ограничения по доступу к обучению казахов. Все это были итоги колониальной политики царизма в области образования конца XIX начале XX веков.

Но тем не менее, несмотря на определенные издержки, необходимо подчеркнуть, что профессиональное образование в Западном Казахстане, в связи с возросшими связями между Западным Казахстаном и Российской империей получило свое дальнейшее развитие. В частности получили развитие и профессионально-техническое образование в виде сельскохозяйственных школ и школ с подготовкой ремесленного обучения, и педагогическая, в виде учительских семинарий и педагогических классов.

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы Қазақстанның педагог кадрларын даярлау ісіндегі Ақтөбе және Орал мұғалімдер семинариясының мақсаты мен міндеттері қарастырылған.

***

The given article highlights the aim and role of the teachers seminars of Aktobe and Uralsk for the teaching stuff preparation of Kazakhstan at the beginning of XX century.

ЛИТЕРАТУРА

1. Уральские войсковые ведомости. 1914, № 60.
2. ЦГА РК, Ф.713, Оп.1, Д.1.
3. ЦГА РК, Ф.458, Оп.1, Д.16.
4. Обзор Тургайской области за 1913 год. - Оренбург, 1914.
5. ЦГА РК Ф. 458, Оп.1, Д. 16.
6. ЦГА РК Ф. 458, Оп.1, Д. 79.

ЖАРМА ӨҢІРІНДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕР

Любовь РАХМЕТЖАНОВА,
Абай атындағы көпсалалы мектеп гимназияның
жоғары санатты тарих пәні мұғалімі

Барысы. Мұғалімнің сөзі: – Құрметті оқушылар, қадірлі қонақтар, бүгінгі «Жарма өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер» атты тарихи-танымдық сайысқа қош келдіңіздер!

Біздің аймақ тарихи орындарға және аңыз-мұраларға өте бай өлке. «Туған өлке – тұнған тарих», – дегендей, ата қоныс – бұл алтын мекен. Ал туған жер әр адамның жүрегінде айрықша орын алады. Әр адам өзінің туып-өскен жерін елімен, өткенімен және болашақпен байланыстырады. Ал әрбір адам үшін "Отан – отбасынан басталады", туған өлке, туған ауыл, тұрған үй, тұрған көше. Біздің жеріміз керемет аңыз-әңгімелерге, құпия сырларға толы өлке.

Мақсаты: Өз елімнің тарихын білумен қатар, өлкедегі тарих қойнауындағы әлі де болса беймәлім тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеп, перзенттік үлесін қоса білетін білімпаз, саналы, адамгершілігі мол ұрпақ ретінде, тарихи ескерткіштерімізді қорғау және оларды құрметтеп бағалау.

Сайыс кезеңдері: Сайысқа үш топ қатысады. 5 кезеңнен тұрады

I Өткел, «Менің ауылым» кезеңі: әр топқа 5 сұрақтан қойылады. Дұрыс жауап 1 ұпаймен бағаланады, сұраққа тез және толық жауап беру керек.

1-топ. «Боранбай би «тобына».

1. Жарма ауданының әкімшілік орталығы (Қалбатау).

2. Қазіргі шекарасы қай жылы бекітілген? (1997 ж. мамыр).

3. Жарма ауданында мемлекеттік қорғауға алынған ескерткіштер (89 мәдени, 7 тарихи, 54 археологиялық, 100 тарта ескерткіш).

4. Жарма өңірінен шыққан ұлттық тарихи батырларымыз (Боранбай батыр, Ақтамберді батыр, жырау, Ер Жәнібек батыр, Нарбота батыр, Итқара батыр, Қарабұқа батыр, Жалаңаш батыр, т.с.с.).

5. Жарма өңірінен шыққан Кеңес Одағының Батырлары (11 батыр).

2-топ. «Ер Жәнібек» тобына қойылатын сұрақтар.

1. Ауданымыз қай жылы құрылды? (1928 ж. 3 қыркүйек).

2. Шар су қоймасы жанында орналасқан көл (Арасан).

3. Жарма ауданы қандай елді мекендермен шектеседі? (Шығыста – Тарбағатай, Самар, Ұлан, Көкпекті аудандарымен, Солтүстік Шығыста – Өскемен қаласымен, Солтүстікте Семей қаласымен, Батыста – Абай ауданымен, Оңтүстікте – Аягөз ауданымен шектеседі).

4. Қалба атауының мағынасы (Қалба – жота аты, В.Даль сөздігі бойынша қалба – ащы жуаның аты, т.с.с Моңғол тіліндегі холбого «дәнекер» тұлғасы зерттеушілердің назарын аударады. Хлбоо «ұштасу, дәнекер болу» болу деген сияқты ұғым).

5. Өңірімізден шыққан халық ақындары. (Ақтайлақ Байқараұлы, Ақтамберді жырау, Дулат Бабабайұлы, Әріп Тәңірберген, Сапарғали Әлімбетов, Төлеу Көбдіков, Нұрғали Тұңғатаров, Тұрсынхан Әбдрахмановна, Түбек Байқошқарұлы, Сабырбай Ақтайлақұлы, Нұрлыбек Баймұратов және ізбасарлары Қалихан Алтынбаев, Мәуітқазы Зүкенов, Дәмеш Омарбаева) (Сыбанның Байғара тобынан 17 ақын шыққан)...

III топ. «Нарбота» тобының сұрақтары.

1. Ауданымыздың жер көлемі (Жер көлемі 22,700 мың шаршы шақырым, немесе Шығыс Қазақстан облысы территориясының 8-ін құрайды).

2. Халық немесе тұрғындар саны (45,9 мың адам).

3. Аудан қанша әкімшілік-аумақтан тұрады? (Аудан 19 әкімшілік-аумақтық бірліктен тұрады. 51 елді мекен, оның 4-уі ірі елді мекен. Олар Қалбатау, Жаңғызтөбе, Бақыршық, Шар қаласы).

4. Жерімізде қандай ескерткіштер кездеседі? (археологиялық, архитектуралық-сәулеттік және монументалдық).

5. Жарма жеріндегі өзендер (Қаным, Жанама, Шар, Кеңтарлау, Жайма, Қызылсу, Терісайрық, Қорғанбай, Көкпекті, Ащысу, Арасан көлі, Сұлусары, Әлжан көлі, Балықтыкөл, Жіңішке, Бөке, Жарма, Бөгенбай т.с.с.).

II «Көңілді маршрут» кезеңі. Сайыстың бұл кезеңінде Жарма өңірінің картасы көрсетіліп, әр топқа маршруттық картамен жұмыс беріледі, сілтеме бойынша соны орындайды.

1-сұрақ. Жарма өңірінен шыққан әулие әмбиелер қай елді мекендерде орналасқан?

2-сұрақ. Жарма өңірінде қандай кен орындары кездеседі?

3-сұрақ. Өңіріміздегі тас қорғандар мен обалар орналасқан жерлерді көрсетіңіз.

III кезең. Мағынаны тану. «Ой толғау».

1-топқа. «Тарихты білмей болашаққа жол жоқ».

2-топқа. «Туған жердің жуасы да ыстық».

3-топқа. «Өркімнің өз жері – Мысыр шаһары».

IV «Ескерткіштер – ел мұрасы» кезеңі. Тарихи-мәдени ескерткіштерге сипаттама беріңдер.

3 топқа 3 түрлі ескерткіштің суреті беріледі.

V «Самғау» кезеңі. Топтың барлық оқушыларына қойылады.

1. Ауылды дамыту жылдары (2003-2005 жж.).

2. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні (1991 ж. 16-желтоқсан).

3. «Махаббат қызық мол жылдар» аллеясының авторы: (Болат Көкенай).

4. Қазақстан Республикасында «Мәдени мұра» бағдарламасы қай жылдан бастап жүзеге асырылады (2004 ж.).

5. Халықаралық тарихи орындарды қорғау күні (18 сәуір) 1982 жылы ЮНЕСКО шешімімен кеңес ассамблеясы бекіткен болатын.

6. «Тарихи, мәдени ескерткіштерді сақтау» туралы

заң қабылдады (1992 жылы 2 шілдеде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің VII сессиясы).

7. Таңбалы тас (сақ дәуірі) қай жерден табылды? (40 метр тереңдіктен тауып, көтерген Қаратөбе ауылының азаматы, кенші Базаров Адамхан).

8. Есік қорғанындағы «Алтын адамды» тапқан археолог кім? (Кемел Ақышев).

9. КСРО-ның жеті дүркін чемпионы, Еуропа, Азия және әлем чемпионы, олимпиада ойындарының жүлдегері (Дәулет Тұрлыханов).

10. Кеңес үкіметі кезінде қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтар (Ыдырыс Мұстанбаев, Қасенов Тұрлыхан, Рахымбай Тұңғатаров, Әзімбай Лекеров).

11. Кембридж Халықаралық өмірбаяндық орталығы «Планетаның көрнекті адамы» деп таныған жазушы, белгілі қоғам қайраткері кім? (Әди Шәріпов).

12. Домбыра күні (шілде айының алғашқы жексенбі күні Ұлттық домбыра күні).

Мұғалімнің сөзі: – Қорытындылай келе, «Қазақстан – 2050» стратегиясында Елбасы: «Біз ұлт-

тың тарихи санасын жаңғырту жұмысын жалғастыруымыз керек», – деп жолдаған болатын. Ескерткіштер ел тарихының айнасы ретінде халыққа белгілі. Олар өткен уақыттың сыр-сипатын көрсетердей, бағалы әрі құнды деректермен толысып, қазіргі қоғамға мәдени-тәрбиелік бағдар береді.

Жалпы ескерткіштерді тарихи және мәдени деп топтастыруға болады.

Өйткені, олардың кейбіреулері мұралық мағына берсе, ал басқалары мәдени құндылықтарға өте бай, ал адамның елінен, жерінен тыс өмір сүре алмайтыны белгілі. Сенің жас жүрегің елің, жерің деп соғары анық. Ендеше, жас өрен елің үшін, халқың үшін аянбай еңбек ет.

Әділқазылар алқасына сөз беріледі. Жеңімпаз топты анықтау.

Шығыс Қазақстан облысы,
Жарма ауданы,
Қалбатау ауылы.

АЛТЫН АДАМ – ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СИМВОЛЫ

Таңнұр ТАСҚЫНБЕК,
Абай атындағы көпсалалы мектеп-
гимназияның 8-сынып оқушысы,
Жетекшісі: Л.Рахметжанова

...Алғаш «Алтын адамды» көргенде «Ол кім, оның қандай артықшылығы бар?» деген сауалдар тыным бәрмеді. Бүгінде Қазақстанның жерінде әртүрлі аймақтарда жалпы алғанда онға жуық «Алтын адамдар» табылып отыр. «Алтын адам» әлемнің түпкір-түпкірінде мұражайларға барып елімізді паш етті.

Бүгінде мәдениетіміз бен өркениетіміз жоғары деңгейге көтеріле бастады. Елімізде қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасының іске қосылып, зерттеу жұмыстарының түрлері кеңейіп, осы «Алтын адамдардың» қорғандары зерттеліп, түркі мәдениетінің мұралары табылып, әлем мәдениетіне үлесін қосуда деп білемін.

Есік қорғанынан табылған алтын адам б.з.д. V-IV ғасырларда өмір сүрген сақ ханзадасы деп атап айтуға толық негіз бар. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласының үшінші бөлімінде «Аң стилі» арқылы сақ өркениетінің өте жоғары деңгейде болғандығын атап көрсетеді. «Алтын адам» арқылы сол кезде металлургия мен шеберлік өнердің, философиялық ойдың үнемі дамып жетілгенін және «Атқа міну мәдениеті» арқылы еліміздің көшпелі өркениеттің бастамасы болғанын дәлелдей түседі.

Қазақ халқының зергерлік бұйымдары ешбір халықтың өнерінен кем түспеген. Тарихта із-түссіз жоғалып кеткен мемлекеттер қаншама. Ал қазақ халқы қоғамның барлық мәдени өзгерістерін еңсеріп, өмір сүруін тоқтатпады.

Иә, Есік қорғанынан табылған «Алтын адам» тәуелсіз еліміздің маңызды нышанына айналды. Тәуелсіз Қазақстанның ұлт мақтанышы, жарқын символы аталды.

Бүгінде Алматы қаласының орталық мұражайына қойылған, оның бас киіміндегі екі қанатты тұлпар еліміздің елтаңбасынан орын алды. Мен үшін Қазақстан – алтынның отаны. Өйткені, біздің жеріміз табиғи қазба байлықтар қорына өте бай. Сондықтан да табиғи қазба байлықтарымызбен де мақтана аламыз.

«Алтын адамдар» еліміздің тарихи-мәдени және рухани құндылықтарына айналды. Бұл – бабалардан қалған мирас және тіршіліктің көзі.

Мәңгілік ел идеясының тереңде жатқанының дәлелі. «Алтын адам» – Қазақстанды әлемге танытқан бірден-бір асыл мұра, қазақ тарихында өз орны бар, баға жетпес алтын қазына. Біз онымен мақтана-мыз және мақтан тұтамыз. Себебі, тек қазақ елінде, жерінде «Алтын адам» монументі биіктен самғап, еліміздің тәуелсіздігін баянды етіп, қазақ елін әлемге паш етуде. «Алтын адам» – қазақ халқы үшін құнды жәдігер, төл туындымыз десек те артық емес. Қандай теңеу айтсақта, алтын адамның ең көнесі де, кейінгісі де біздің жерімізден табылып, бәрімізді қуантты.

Алтын адам туралы, ақиқат та, аңызда көп. Жоғарыда айтып кеткендей, бұл – Қазақстан үшін емес, бүкіл әлем үшін сыры ашылмаған жұмбақ. Сөз соңында, мен мынадай өлең жолдарымен қорытындылағым келеді.

*Алтын адам – жарқыраған сақ адам,
Бар әлемді мойындатқан нақ адам.
«Аң стилі» арқылы жарқыраған,
Қастерлейміз біз өзіңді сақ адам!*

Шығыс Қазақстан облысы,
Жарма ауданы,
Қалбатау ауылы.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОРЫҚТАРЫ

Айжан БӨРІБАЕВА,
«Данашым» физика-математика мектебінің
жоғары санатты қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Оқу мақсаттары.	6.1. 4.1. мәтіннің құрылымдық ерекшелігіне назар аудара отырып, жетекші сұрақтар арқылы негізгі ойды анықтайды. 6.4. 1.1. Тақырып бойынша жеке сөздер, бірге, бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздерді орфографиялық нормаға сай жазу.		
Сабақ мақсаты.	-Мәтіннің құрылымдық ерекшелігін аңғарып, жетекші сұрақ арқылы негізгі мәселені анықтайды. -Күрделі сөздерді орфографиялық нормаға сай жазуды меңгереді.		
Тілдік мақсат.	Негізгі сөздер мен тіркестер: қорықтар, біріккен сөздер.		
	Сыныптағы диалог/жазылым үшін пайдалы тілдік бірліктер: Неліктен қорықтарды дамыту маңызды деп ойлайсың?		
Құнд./қа баулу	Туған жерге деген сүйіспеншілігін арттыру, табиғат байлығын қадірлеуге баулу.		
Пән/ар. байланыс.	Әдебиет, тарих.		
Алдыңғы оқу.	Бірге жазылатын сөздердің емлесі.		
Жоспар			
Уақыт	Жоспарланған жаттығулар	ҚБ	Ресурстар
Сабақтың басы 2 мин	Ұжымдық жұмыс: Топқа бөлу: «Ақсу - Жабағылы», «Алтынемел», деген сөздер жазылған қима қағаздар арқылы топқа бөлінеді.	Қима қағаздар.	Қима қағаздар.
5 мин	«Миға шабуыл» әдісі бойынша тақырыпты түсіну деңгейін арттыру және талқылау дағдыларын дамытуға қол жеткізу үшін оқушыларға ойтүрткі сұрақтар қоямын. Оқылым алды. Сұрақтар: -Сөздер құрамына қарай нешеге бөлінеді? -Күрделі сөз, оның түрлерін ата! -Біріккен сөз деген не? -Қандай ұғым атаулары бірігіп жазылады? -Кіріккен сөздер деген не? Мысал келтір.	Мұғалімнің бағалауы.	
Сабақ ортасы 8 мин	Оқылым барысы. Топтық жұмыс: Әр топқа топ атауларымен байланысты мәтін таратып беру. Топта оқып талдайды. Бағалау критерийі: Мәтіннің құрылымдық ерекшелігіне назар аудара отырып, жетекші сұрақтар арқылы негізгі ойды анықтайды. Дескриптор: -Мәтінді түсініп оқиды. -Жетекші сұрақтар арқылы негізгі ойды анықтайды. -Мәтінде көтерілген мәселені анықтап, постер жасайды. -Нәтижелерін жариялайды.	«Басмармақ» әдісі арқылы топтар бірін-бірі бағалайды. Неліктен тамаша... Не ұнамады... Не орташа болды...	Қосымша мәліметтер, АЗ парағы, маркерлер.
8 мин.	Оқылымнан кейін: Бағалау критерийі: Берілген тапсырмадағы сөздерді орфографиясы бойынша жазады. Жұптық жұмыс: «Т кестесі» әдісі бойынша. Дескриптор: Берілген сөздерді орфографиясы бойынша жазады.	«Келісемін, келіспеймін» әдісі. Бір-бірінің жұмыс нәтижесін бағалайды. Неліктен келісемін, себебі..... Келіспеймін, себебі....	Кеспелер.
Сабақтың соңы 10 мин.	Бағалау критерийі: Жарнама құрылымын сақтайды. Топтық жұмыс: Топ атауларына байланысты жарнама жасайды. Дескриптор: Жарнама құрылымын сақтап ойларын жүйелі жазады. Критерийі: Тақырыптың ашылуы. -Жарнаманың тартымды болуы. -Сөздердің тақырыпқа сай таңдалуы. Рефлексия: «Бағдаршам» әдісін қолдану.	«Смайлик арқылы». Бағалау. Жасыл – бәрі түсінікті. «Сары» – тақырыпты әлі де меңгеруім қажет. «Қызыл» – маған түсініксіз.	
5 мин. Үйге:	«Табиғатты аялайық» эссе жазу.		

Алматы қаласы.

АСЫЛ СӨЗ

Фатима КАУҚАЕВА,
Манашы орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі

Сабақ тақырыбы	Асыл сөз	
Оқу мақсаттары	3.1.5.1 - өз ойы мен сезімін көркем-бейнелі сөздерді қолдана отырып жеткізу.	
Сабақ мақсаттары	Барлық оқушылар: мәтіннің тақырыбын анықтай алады, негізгі ойды табады. Көптеген оқушылар: шығармашылыққа негізделген сұрақтар қояды. Кейбір оқушылар: берілген тақырып бойынша ой қорыту жасай алады.	
Бағалау критерийі	Мәтіннің тақырыбын анықтай алады, негізгі ойды табады. Шығармашылыққа негізделген сұрақтар қояды. Берілген тақырып бойынша ой қорыту жасай алады.	
Құндылық дарыту	Оқуға, білімге деген қызығушылығын арттырып, еңбекке баулу. Жеке және топта жұмыс жасай алу, ынтымақтастық.	
Пән./ар. байлан.	Дүниетану, қазақ тілі.	
АКТ қолдану.	Интернет-ресурстар, дерекқордан және интернеттен сабаққа қатысты ақпаратты іздеу.	
Ресурстар	Топқа бөлуге арналған парақшалар, интерактивті тақта, жұмыс дәптері, қаламмен түрлі-түсті қарындаш, стикер, видео материалдар, постер, кері байланыс парағы, т.б.	
Бастапқы білім	Оқушылар алдыңғы өткен құрылымды (шығарма кейіпкерлерінің іс-әрекетіне баға беруді, мәтін бойынша өздігінен сұрақтар құрастырып, мүмкін болатын жауаптарды болжап, жоспар құруды үйрену) ұстанып, әңгімелерді жоспарлап, мазмұнын айта және өз ойын жаза алуы керек.	
Сабақтың барысы		
Сабақтың басы	Жаңа топ құру. «Әсерлерімізбен бөлісейік» жылулық шеңбері. Жыл мезгілдері. 4 жыл мезгілдерінің суреттері жасырын қойылады. Әр оқушы бір-бірден жасырын қағазды алады. Сурет бойынша топқа бөлінеді. Жұмыс ережесін келісу. -Сабақта бір-бірімізді сыйлаймыз, тыңдаймыз! -Уақытты үнемдейміз! -Нақты, дәл жауап береміз! -Сабақта өзіміздің шапшаңдығымызды, тапқырлығымызды көрсетеміз! -Сабаққа белсене қатысып, жақсы баға аламыз! Алдыңғы білімді еске түсіру (ұжымда).	Оқушыларды топқа бөлуге арналған суреттер. Сұраққа жауап бергендерді мадақтау.
Сабақтың ортасы	Ширату тапсырмасы. Белсенді оқу тапсырмалары (топта, ұжымда). «Көршіңе әңгімелеп бер». Бұл әдіс оқушылар өз ойларын дауыстап айтып беру үшін пайдаланылады. Сұрақ қойыңыз, ойластыруға уақыт беріңіз, одан кейін оқушылардан өз ойларын көршілерімен бөлісуді сұраңыз, оқушыларға жаңа тақырыпты айтыңыз және осы тақырып бойынша өздері білетін барлық жағдайды көршісіне айтуын ұсыныңыз. Тыңдалым. А.Асылбектің өлеңі тыңдалады. 1-тапсырма. Өлең бойынша берілген семантикалық карта ауызша толтырылады. 2. Картада берілген ақыл сөздерді ақын тілімен сәйкестендіріп, ойларын бейнелі жеткізеді. 2-тапсырма. I топ. Әр топ өлеңді бөліктерге бөліп, сол бөліктегі ақын ойын нақыл сөзбен тұжырымдайды. II топ. Үлкендерің жас балаға құлақ беретін себебі: жақсы сөзге құлағы түрік болсын, айтқанды тыңдап өссін дегені. Мәтінде құлақ туралы осылай делінсе, ми мен тілді не үшін балаға жегізеді? Осыған қатысты ойынды нақыл сөзбен көркемдеп жеткіз. Ми. III топ. Ата-әженің, үлкен кісілердің саған айтқан ақылын, нақыл сөздерін есіңе түсіріп, ретімен жазып шық. Дескриптор: - мәтін тақырыбын анықтай алады, негізгі ойды табады. - шығармашылыққа негізделген сұрақтар қояды. - берілген тақырып бойынша ой қорыту жасай алады. ҚБ: Бас бармақ арқылы бір-бірін бағалау. Жұмыс дәптеріндегі жазылым тапсырмаларын орындау. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап бер. Мүшел дегенді қалай түсінесің? Бір сөйлеммен жауап бер. Мәтінде қандай жануарлар туралы айтылған? Мәтіндегі негізгі ақпаратты тауып жаз.	Тапсырманы орындаған оқушыны мадақтау, толықтыру жасау, тиімді кері байланыс орнату. Белсенді оқу тапсырмалары. Тапсырманы орындаған оқушыны мадақтау, толықтыру жасау, тиімді кері байланыс орнату.
Сабақтың соңы	Жаңа білім мен тәжірибені қолдану. Топтық жұмыс. «Галлерияда ой шарлау». Берілген тақырыпта топтық жұмысы жүргізіліп, әр топтың жұмысы қабырғаға ілінеді де, оқушылар жүріп, аралап, оған әр оқушылар кішкене жапсырма қағазға бағасын беріп, пікірін жазып жабыстырып кетеді. Ең жақсы баға алған топтың жұмысы қаралады. (ҚБ) “Екі жұлдыз, бір тілек” әдісі. Рефлексия: (жеке, жұпта, топта, ұжымда).«Бағдаршам» кері байланыс.	Оқушылардың бірін-бірі, өзін өзі бағалауға негізделген.

Манғыстау облысы, Бейнеу ауданы.

СӨЗ ТАПТАРЫ

Қарашаш КӨШКІНБАЕВА (Кошкинбаева),
Манашы орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі

Оқу мақсаттары	3.4.2.3 сөйлемнен сөз таптарын (зат есім, сын есім, сан есім, етістік) табу.	
Сабақ мақсаттары	Барлық оқушылар жасай алады: Сөз таптарын анықтайды. Олардың түрлерін ажырата алады. Көбі жасай алады: Диалогке қатысады; мұғалімнің көмегімен мәтіндегі негізгі ойды анықтай алады. Кейбірі жасай алады: Берілген тақырып бойынша өз көзқарасын білдіріп, ой қорыту.	
Бағалау критерийлері.	-Тыңдалған мәтін бойынша қойылған сұрақтарға жауап беріп, мәтінде жалпы не туралы айтылғанын түсінеді. -Диалогке қатысады; мұғалімнің көмегімен негізгі ойды анықтай алады. -Мәтін мазмұны бойынша пікір білдіруге, өз ойын дәлелдеуге және толық, жүйелі, түсінікті етіп айтуға, ойын жазбаша жеткізуге дағдыланады.	
Құндылықтарды дарыту.	Оқуға, білімге деген қызығушылығын арттырып, еңбекке баулу. Жеке және топта жұмыс жасай алу, ынтымақтастық.	
Пән.ар/қ байланыс	Дүниетану, қазақ тілі.	
АКТ қолдану.	Интернет-ресурстар, дерек қордан және интернеттен сабаққа қатысты ақпаратты іздеу.	
Ресурстар.	Топқа бөлуге арналған парақшалар, интерактивті тақта, жұмыс дәптері, қаламмен түрлі-түсті қарындаш, стикер, видео материалдар, постер, кері байланыс парағы, т.б.	
Сабақтың басы.	Жаңа топ құру. Психологиялық ахуал қалыптастыру. «Жалаулар» арқылы топқа бөлінеді. Оқушыларды қалаған жалауларын алып, 1, 2, 3 топтарға бөлініп отырады. 1-топ. «Бақыт жалаулары». 2-топ. «Арман жалаулары». 3-топ. «Қуаныш жалаулары». Жұмыс ережесін келісу. Сабақта бір-бірімізді сыйлаймыз, тыңдаймыз! Уақытты үнемдейміз! Нақты, дәл жауап береміз! Сабақта өзіміздің шапшаңдығымызды, тапқырлығымызды көрсетеміз! Сабаққа белсене қатысып, жақсы баға аламыз! Алдыңғы білімді еске түсіру (ұжымда)	Оқушыларды топтарға бөлуге арналған суреттер. Сұраққа жауап берген оқушыны мадақтау, толықтыру жасау, тиімді кері байланыс орнату.
Сабақтың ортасы.	Ширату тапсырмасы. Белсенді оқу тапсырмалары (топта, ұжымда) (Т; Ө; Қ) Оқулықта берілген сұрақтарға өз көзқарасын білдіре алу білігін бағалау. Оқушылар «Өнер дегенді сен қалай түсінесің?» сұрағын топта «Ойлан – жұптас – талқыла» стратегиясы бойынша талқылап, өз ойларын білдіреді. Мәтінде аталған өнер түрлері туралы не білетіндерін айтып, өз ойларымен бөліседі. Өзі ұнататын өнер түрі туралы әңгімелеулеріне басшылық жасалады. Ой сергек! <i>Көп отырып шаршадық,</i> <i>Қозғалуды аңсадық.</i> <i>Жүзгіріміз келеді,</i> <i>Әдемілеп ән салып.</i> Музыка пәнінен үйренген өздері ұнататын әнді хормен айтқызу. 3.4.2.3 (Ө; Т; Қ) Көп нүктенің орнына тиісті сөз табын қойып, мәтінді оқу. Сұрақтарға жауап беру. 2-жаттығу. Көп нүктенің орнына тиісті сөз табын қойып, мәтінді оқиды. Сөздердің сөз таптарына қалай топтастырылғанын топта талқылайды. Қарамен жазылған сөздерге оқушылардың назары аудартылады. Дескриптор: -Тыңдалған мәтін бойынша қойылған сұрақтарға жауап беріп, мәтінде жалпы не туралы айтылғанын түсінеді. -Диалогке қатысады; мұғалімнің көмегімен негізгі ойды анықтай алады. -Берілген тақырып бойынша ой қорыту жасай алады. ҚБ: Бас бармақ арқылы бір-бірін бағалау. Жұмыс дәптеріндегі жазылым тапсырмаларын орындау.	Тапсырманы орындаған оқушыны мадақтау, толықтыру жасау, тиімді кері байланыс орнату. Белсенді оқу тапсырмалары. Тапсырманы орындаған оқушыны мадақтау, толықтыру жасау, тиімді кері байланыс орнату.
Сабақтың соңы	(Ө; Ж; Қ) Музыка тақырыбына бес жолды өлең құрастыру. Үлгі бойынша «Мүсін» тақырыбына бес жолды өлең құрастырып жазады. Рефлексия (жеке, жұпта, топта, ұжымда). «Білім сандығы» кері байланыс.	Оқушылар сабақтан алған әсерлерін кері байланыс парағы арқылы білдіре алады.
Рефлексия.	Бұл бөлімді сабақ туралы өз пікіріңізді білдіру үшін пайдаланыңыз. Өз сабағыңыз туралы сол жақ бағанда берілген сұрақтарға жауап беріңіз.	

Маңғыстау облысы, Бейнеу ауданы.

ЕҢБЕК ТҮБІ – БЕРЕКЕ

Меруерт ӘЛИЕВА,
Манашы орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі

Мазмұны: адам өміріндегі еңбектің алатын орны, еңбек туралы оқушы ойларын айтқызу, еңбек туралы мақал-мәтелдердің мән мағынасын ашу. Ертегі кейіпкерлері әлеміне ене отырып, еңбектің қадірін оқушы санасына жеткізу.

Тәрбие сағатының мақсаты: Еңбекті адамзат тарихындағы құндылық деп бағалап, құрметтей алатын өмірлік жағдайларда қолдана білетін елжанды тұлға қалыптастыру.

Міндеттері: Оқушының өз ойын еркін жеткізе алуына, өзіне сенімді түрде жұмыс істеуіне бағыт беру;

Бейнелі, зерделі ойлауға қалыптастыру;

Сөйлеу дағдыларын жетілдіру, ой өрісін дамыту.

Бағыты: Еңбекке баулу және кәсіби тәрбие.

Қолданылған технологиялар: АКТ, дамыта оқыту технологиясы, ойын технологиясы.

Сабақтың әдіс-тәсілдері: сұрақ-жауап, әңгімелеу, түсіндіру, ой қозғау, топтық жұмыс.

Көрнекілігі: слайд, нақыл сөздер.

Пәнаралық байланыс: өзін-өзі тану, ана тілі, дүниетану.

Тәрбие сағатының барысы:

I Ұйымдастыру кезеңі.

Еңбек адамға не үшін қажет деп ойлайсыңдар?

«Еңбекқор» деп қандай адамды атайды?

Адамға өмір сүру үшін ең алдымен не қажет деп ойлайсыңдар?

Ауа, су, тағам. Ауа, су – табиғаттың адамға берген сыйы. Ал тағам дегенде бірден еске түсетіні – нан. Нан еңбекпен келеді. Тағамнан басқасы да адамның өмір сүруіне қажетті киім, білім, үй, ден саулық бәрі, бәрі еңбекпен келеді.

«Ас атасы – нан» деген мақал бар. Ендеше «Қайдан келдің, бауырсақ?» көрінісін ортаға салайық!

Дастарханға шашылып

Жатты аппақ бауырсақ.

Бауырсаққа қызығып

Қарап тұрды көзін сап.

– Қайдан келдің, бауырсақ?

Деп сұрады қуыршақ.

– Дүкеннен келдім нан сатқан

Деді оған бауырсақ.

– Дүкенге келдің қай жақтан?

– Наубайдан келдім нан жапқан.

– Наубайға келдің қай жақтан?

– Диірменнен келдім кең жақтан.

– Жер – анам менің көсілген,

– Дикандар мені өсірген.

– Балалар, көрініс не туралы?

– Көрініс бауырсақ туралы.

– Дастарханға бауырсақ қалай келеді?

– Балалар, сендердің үйлеріңде бауырсақты апаларың мен мамаларың неге пісіреді? (қазанға май құйып пісіреді) Дұрыс айтасыңдар. Ендеше нан туралы кім өлең айтып береді?

Ойын. «Қайдан келдің, бауырсақ?».

Шарты: Бауырсақтың, қайдан келгені жайлы барлық суреттерді ретпен орналастыру.

Егін – диірмен – наубайхана – дүкен – дастархан.

Сиқырлы терезеге назар аударайық. Сендердің алдарыңда әртүрлі суреттер тұр. Қайсысының бауырсаққа қатысы бар? (қазан).

Ұзын мұртты құмырсқа

Келе жатты жұмысқа,

Көрді допты жолдағы,

Олай шығып қарады,

Бұлай шығып қарады,

Үлкен тау деп ойлады?

– Өлең не туралы? – Өлең құмырсқа туралы.

– Ол қайда бара жатты? – Ол жұмысқа бара жатты.

– Біз құмырсқаны қандай жәндік деп білеміз? – Құмырсқа – еңбекқор жәндік.

А) Құмырсқалар адамдар сияқты өз илеулерін қорғайды, бірігіп, бірлесіп еңбек етеді. Құмырсқалар жәндіктердің арасындағы ең дамылсыз еңбек ететіндердің бірден-бірі.

Ә) Бір жұп құмырсқа бір жыл ішінде 120 мың жәндік, 150 мың жұлдыз құртты жейді. 5 млн ағаш зиянкестерін жейді.

Б) Дүниеде бал беретін құмырсқалар да бар. Олар бал жинау кезінде аралар сияқты жер кезіп, шірне жейді. Ондай құмырсқалар Австралияда кездеседі.

В) Құмырсқаның емдік қасиеті де бар. Оның уы адамға қауіпті аурулардың көпшілігін жаза алады.

Міне, еңбекқор құмырсқалар туралы мағлұмат алдық. Дүниеде қыбырлаған жәндіктерге дейін еңбек етеді.

Құмырсқалардың еңбекқорлығы жайлы бейне сюжетті көрейік!

Еңбек туралы қандай мақал-мәтел білеміз?

Еңбек, еңбек бәрін жеңбек.

Ер дәулеті – еңбек.

Еңбек түбі – береке.

Еңбексіз өмір – сөнген көмір.

– Балалар, қандай еңбек түрлерін білесіңдер? (үй жинау, қар күреу, сабақ қарау, т.б.).

– Адамдарды кімдер емдейді?

– Дәрігерлер. Дәрігерлердің жұмысы өте ауыр. Дәрігер болу үшін көп еңбектену керек.

– Ал сендер өскенде кім болғыларың келеді?

– Аңсаған армандарына жете берулеріңе тілектеспін. Осы армандарыңа жету үшін не істеу керек?

– Көп еңбектену керек.

Топпен жұмыс. Ендеше, еңбекқор бала қандай болу керек? Мына қағазға еңбекқор баланың бейнесін салып, өз ойларыңды жазып көріңдер.

Ал өмірде жалқаубектер де бар. Олар қандай балалар? Екінші топ жалқаубектердің бойындағы қасиеттерді сипаттап жазады.

Оқушылар қағазға еңбекқор бала мен жалқаубектің бейнесін сызып, олардың бойындағы қасиеттерді жазып, өз ойларымен бөліседі.

Ән: «Бақытты балалық».

Бүгінгі тәрбие сағатынан алған әсерлеріңді, тілектеріңді мына парақшаға жазыңдар! Сендердің қазіргі ең басты еңбектерің – оқу, білім алу.

Маңғыстау облысы,
Бейнеу ауданы.

Қазақ тарихы

№2 (179), ақпан, 2020

ЖАНЫ ЖӘННАТТА БОЛСЫН!

2020 жылдың 18 қаңтарында Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Тотаі Тәжіұлы Тұрлығұл 90 жасқа қараған шағында дүниеден озды. Редакция алқасы Тотаі Тәжіұлының қайтыс болуына байланысты отбасы мен туған-туыстарының, әріптестерінің қайғысына ортақтасып, көңіл айтады. Марқұмның алды пейіш, арты кеніш болсын! Жатқан жері жайлы, топырағы торқа, иманы жолдас болсын!

Редакция алқасы.

Тотай (Төлепбай) ТҰРЛЫҒҰЛ

Тұрлығұл/ов/ Тотай Тәжіұлы 1930 жылы 23 желтоқсанда Қызылорда облысының Сырдария ауданындағы «Казрис» (қазіргі Досан ауылы) колхозында дүниеге келген. Қызылорда мемлекеттік педагогикалық институтының тарих факультетін тәмамдап, Қызылорда облыстық комсомол комитетінде бөлім меңгерушісі, қалалық комитетте бірінші хатшы қызметтерін атқарды. Ал, 1953-54 оқу жылынан бастап орта мектепте тарих пәнінің мұғалімі және оқу ісінің меңгерушісі болып істеген. 1959 жылы Республикалық «Қазақстан мұғалімі» газетіне шақырылып, онда әдеби қызметкер, мектеп бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарды. 1962-1965 жылдары С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің аспирантурасында оқып, оны кандидаттық диссертация қорғаумен аяқтайды. 1965-1972 жж. Ы.Алтынсарин атындағы ПФФЗ институтының тарих пен географияны оқыту секторының меңгерушісі, ал 1972-1991 жж. КСРО Педагогикалық Ғылымдар Академиясының Оқыту мазмұны мен әдістері ғылыми-зерттеу институтының Қазақ филиалында тарих, қоғамтану және географияны оқыту зертханасын басқарып, осы пәндерді ұлт мектептерінде оқытудың маңызды проблемаларын зерттеумен айналысады. Ол басқарған зертхана 1970-1980 жылдары жалпы білім беретін мектептер жаңа білім мазмұнына көшкенде қоғамдық пәндер бойынша жаңа бағдарламалар, оқулықтар және басқа да оқу құралдарын жасаумен шұғылданды.

Тотай Тәжіұлының шығармашылық ізденістері Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін әлдеқайда кеңейе түсті. Ы.Алтынсарин атындағы Қақтың Білім академиясындағы Жалпы білім институтының ол басқарған Қоғамдық пәндерді оқыту зертханасы 1992 жылдан бастап тарих, қоғамтану, құқық пәндерін мектепте оқы-

тудың тұжырымдамаларын, мемлекеттік білім стандартын, жалпы білім беретін мектептің 5-9 және бағдарлы орта мектептің 10-11-сыныптарына арналған жаңа бағдарламаларын жасады. Осы сыныптарға арналған жаңа оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешен жасау жөнінде қыруар ғылыми-әдістемелік және ұйымдастыру жұмыстарына басшылық етті. Тек қана 2000 жылы Тотай Тәжіұлы басшылық еткен авторлар ұжымы бір тілде екі оқулық, 6 әдістемелік құралды баспадан шығарды. Олардың жалпы көлемі – 60 баспа табақ.

Одақтас республикалар тарихын мектепте оқыту проблемасы жөнінде ол Кеңес елінде кандидаттық диссертация қорғаған тұңғыш ғалым. Орта Азия Кеңестік республикаларының осы салада кейін диссертация қорғаған ізденушілердің бәрі де Тотай Тәжіұлынан кеңестер алған. Олар осы кезге дейін оны бұл саладағы, осы аймақтағы жетекші маман деп санайды.

Тотай Тәжіұлы 1960 жылдың басынан бастап мектепте Қазақстан тарихын оқыту мәселесін жүйелі зерттеп келеді. Осы тақырыптан 1965 жылы кандидаттық, ал 1998 жылы докторлық диссертация қорғады. Тарихты оқыту теориясы мен әдістемесі мамандығы бойынша 1998 ж. кейін ТМД елдерінде педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алған жалғыз ғалым (Мәскеудегі екі ғалымды есептемегенде). Қазақстан тарихын мектепте оқыту мәселесі бойынша оның 170 ғылыми-әдістемелік еңбегі жарияланды, олардың арасында 5 монография, 8 оқулық, 9 бағдарлама (біріккен авторлар), 40 оқу-әдістемелік құралдар бар. Ол – оқулығы мектепте 50 жылдай оқытылған сирек кездесетін авторлардың бірі. 4, 5, 6, 11-сыныптарға арналған Қазақстан тарихы оқулықтары 1962 жылдан бері қазақ, орыс, ұйғыр, өзбек тілдерінде басылды, ал олардың бірі – 5-сынып оқулығы 1991 жылы республикада тарих оқулықтарына жарияланған конкурста бірінші бәй-

ге алды. Ол, қазір Анкарада бірнеше тілде басылып жатқан 10-11-сыныптарға арналған «Ортақ түрік тарихы» оқулығы авторларының Қазақстаннан қосылған жеке авторы.

Т.Тәжіұлының жарияланған ғылыми-әдістемелік еңбектері 195, ал газет мақалалары 200-ден астам. Оның «Қазақ ССР тарихын мектепте оқыту методикасы», «Тарих сабақтарын жетілдіру жолдары», «Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі» сияқты монографиялары мен Қазақстан тарихы оқулықтарын Республика мектептерінің мұғалімдері мен оқушылары кеңінен пайдаланып келеді. Ал 4, 7-8, 9-10-сыныптарда Қазақ ССР тарихын оқыту деп аталатын қазақ, орыс тілдерінде жарияланған 6 әдістемелік кітапша 70-80-жылдары тарихшы мұғалімдердің қолынан түспейтін әдістемелік құралдар болды.

Ол халықаралық ғылыми конференцияларға, одақтық, республикалық педоқуларға, басқа да форумдарға белсене қатысып келеді. 1977 жылы Чехословакияда өткен социалистік елдердің тарихшы-педагогтары симпозиумында, 1995 жылы Түркияда өткен Түркі мемлекеттері тарихшылары мен әдіскерлерінің, 2001 ж. Бішкекте өткен Орта-лық Азия тарихшыларының халықаралық конференциясында жасаған баяндамалары жоғары баға алды.

Оның ғылыми жетекшілігімен 10 ізденуші мектепте тарихты оқыту теориясы мен әдістемесі бойынша кандидаттық диссертация қорғады, қазір де 4 ізденуші диссертация дайындауда.

Т.Тұрлығұл 1965-67 жылдары ҚазҰУ-дың, 1995-1998 жылдары Абай атындағы АМУ-дың, 2000 жылдан бастап ҚазМемқызПУ-дың тарих факультеттері студенттеріне тарихты оқыту теориясы мен әдістемесінен дәріс оқыды. Оның Алматы қаласы мен облыстық, республикалық педагог кадрлар білімін жетілдіру институттарында оқыған дәрістерінің сағаты бірнеше мыңға жетеді.

Өзінің ғылыми жетекшісі академик Ермұхан Бекмахановтың жетекшілігімен Т.Т.Тұрлығұл – «Мектептік Қазақстан тарихын оқыту теориясы мен әдістемесін» жасаған, қалыптастырған белгілі ғалым.

Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Т.Т. Тұрлығұл халық ағарту саласына сіңірген еңбегі үшін «Еңбектегі ерлігі үшін», «Еңбек ардагері», «Ы.Алтынсарин атындағы» (2 рет), «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысының Жеңісіне 50 жыл», «... 60 жыл», «... 65 жыл» медалдарымен, «Қазақ ССР ағарту ісінің үздігі», «СССР ағарту ісінің үздігі» белгілерімен марапатталған.

ИМАНЫ ТҰНЫП ТҰРАТЫН

Тотай Тәжіұлы марқұммен «Қазақ тарихы» журналының тұңғыш санын жоспарлаған кезден, яғни 1993 жылдың көктемінен бастан таныс екенбіз. Ең әуелі ол кісі білім беру саласының білгір маманы ретінде журналдың әдістеме бөлімін даярлап, жарты жүктемеде келіп-кетіп бірнеше жыл қызмет атқарды. Тотай Тәжіұлы оған дейін 20-30 жылдай мектепте Қазақстан тарихын оқыту мәселесін жүйелі зерттеп жүрген тек республикадағы ғана емес, бүкіл одақтағы 2-3 маманның бірі еді. Сондықтан әдістеме мәселесінде тек осы кісінің ғана кеңесіне жүгінетінбіз. 1998 жылы мектепте Қазақстан тарихын оқыту мәселесіне арналған докторлық диссертациясын қорғады. Одан кейін Түркияға барып, «Ортақ түрік тарихын» жазуға атсалысты. 2003 жылы «Қазақ тарихы» журналы дербес отау тіккеннен 2006 жылы редакция энциклопедияның ғимаратына көшкенше тағы да журналдың әдістеме бөлімін даярлап, жарты жүктемеде бірнеше жыл қызмет атқарды. Яғни 1993 жылдан бастап, осыдан бірер жыл бұрын күшқуаты қайтқанға дейін «Қазақ тарихы» журналының ақылдастар алқасының тұрақты мүшесі болды.

Осы жылдары Тотай Тәжіұлы ең әуелі адам, содан соң ұстаз, ғалым деген ұлы атақтарға әбден лайық екенін танытты. Ол кісінің бойында ұят пен иба, ізет пен иман тұнып тұратын. Ісіне ықтиятты, шаруаға тындырымды Тотай Тәжіұлын көргенде бойыңды жинай қойғаныңды өзің де сезбей қалатынсың. Ендеше ол кісі – «Қазақ тарихы» журналын ашуға, ал ашылған соң оның мазмұнын байытуға білек сыбана кіріскен аға буын тарихшылардың бірі ғана емес, кейінгі біздің тәрбиемізге де зор үлес қосқан жан. Тіпті ол әдістеме бөлімінің редакторы ғана

емес, журнал жарық көргеннен бастап, күні бүгінге дейін ақылдастар алқасының мүшесі ретінде төл журналымен қойын-қолтық араласып, жаңа шыққан әр санына, тарихты оқыту әдістемесі мен оқулықтардағы әрбір өзгеріске қатысты пікір айтып отыратын сирек болмысты елгезек жан еді. Әрі мақала ұсынғанда оның кездейсоқ қателіктерсіз шығуын қадағалап, тиянақтап отыратын жауапкершілігі өз алдына бөлек әңгіме.

Тотай Тәжіұлының «Қазақ ССР тарихын мектепте оқыту методикасы», «Тарих сабақтарын жетілдіру жолдары», «Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі» сияқты монографиялары мен Қазақстан тарихы оқулықтарының барлығын дерлік редакция пайдаланды. Өйткені әдістеменің әр қилы ділгір мәселесіне байланысты сұрақ туындаса, аталған кітаптар бізге анықтамалық ролін атқаратын. Тотай ағамыз редакциядан кеткен соң да үнсіз қалмай, екі-үш нөмір аралатып әдістеменің әр қилы ділгір мәселесіне байланысты мақала ұсынып тұратын. Таралым тарылып, кітап оқитындардың саны әлденеше есе азайған сәтте жазғандарым тым құрығанда журнал арқылы елге жете берсін деген тілек шығар, кім білсін. Ақыры кейінгі бірер жыл ғана Тотай Тәжіұлы редакцияға мақала ұсынбай қалды. Бәлкім, кәрілік жеңіп, ауру меңдеген соң үстелге шегеленіп отыру да қиындаған шығар, кім білген. Хош болыңыз, еңбек пен тәртіпті, мұқияттылық пен ықтияттылықты ұстанған абзал адам! Бақұл болыңыз, Тотай аға! Рухыңыз бейіште шалқысын!

Әбділдабек САЛЫҚБАЙ.
жазушы, «Қазақ тарихы» журналының
бас редакторы.